

С (кар) 2

А 38

Д-кар: 2195

Акъбайланы Михаил

**КЮРЕШНИ
ДЖОЛУНДА**

АКЪБАЙЛАНЫ
МИХАИЛ

*КЮРЕШНИ
ДЖОЛУНДА*

ПОВЕСТЬ

СТАВРОПОЛЬ
КИТАБ
БАСМАНЫ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС
БЕЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК
1980

КИТАБ БЛА АВТОРНУ ЮСЮНДЕН

Бу повесть Къарачай-Черкесияны махтаулу уланы Алийланы Джашууну джашы Умаргъа аталыб джазылгъанды. Къаджыкъмагъан революционерни джашау джолу, марксист-ленинчи идеялагъа тюзлюгю, пропагандист эмда къураучуча баджаргъан магъаналы ишлери, алимлик фахмусу ариу суратланадыла повестде. Сюрюючю джашчыкъдан аты айтылгъан улуу кърал деятелге дери — алайды Умарны джашау джолу. Тынч болмагъанды ол джол. Керти фахму, таджал кюч, таукеллик бла ийнам излеген джол эди ол. Джашлыгъына да къарамай, ёрюш джоллагъа таяна, урунган халкъгъа къулдукъ эте, ленинчи оумланы джашауда бардырыр ючюн кюреше, бютеухалкъ суймекликге ие болгъанды, областыбызны историясында сыйлы орун алгъанды.

Повестде Алийланы Умарны В. И. Ленинге тубегени эм джарыкъ бетлени биринди. Аны бла биргелей автор Г. К. Орджоникидзени, С. М. Кировну, Н. В. Крыленковну хурметли сыфатларын суратлагъанды.

Алийланы Умарны бир-бир теория ишинде джангылычы болса да, партиягъа, къралгъа, халкъгъа халал къулдукъ этгени бла ол тёлюлеге юлкъю болгъанлай турлукъду. Бюгюн областда аны атын эсге салгъан кёб эсертме барды, бу китаб да, джангы эсертме болуб, Алийланы Умарны сыфатын ёсюб келген тёлюге шагърей этерге джарарыкъды.

Китабны автору Акъбайланы Шогъайыбны джашы Михаилды (Хамит), Алийланы Умарны эмчек уланы. Инженер-энергетик, ол кёб джууаблы къулдукъда ишлегенди, бусагъатда пенсиядады.

Къайда, не ише болсам да, Умарны джарыкъ тюрсюню, адамлыкъ шартлары эсимден кетмей джашагъанма. Ол салгъанды мени окъууну, джарыкълыкъны джолуна. Аны юлгюсю таймаздан болушханлай тургъанды магна. Анга джюрек разылыгъымы билдире, бу китабны джаш тёлюге атайма. Окъусушла, дейди повестни автору.

10ср 2195

70303—047
А М 159 (03)—80 63—80

КЪЫЙЫН ДЖЫЛНЫ КЪУУАНЧ КЮНЮ

1891 джыл уллу ачлыкъ джетген джыл болгъанды Россияга. Ашарыкъсыз, ичериксиз къалгъан юлени оджакъларындан тютюн чыкъмай, джаны болгъан инсаны къалмай, элле саулай къуруб, алай тургъанлай къабырла болуб, орамланы, арбазланы ханс басыб, бек уллу къыйынлыкъла сынагъанды халкъ. Ол джыл къалыб, аны ызындан келген юч джыл да асыры къургъакъ джылла болуб, битим болгъан кюйюб, Самара, Пенза, Тамбов, Орел губерниялада джашагъанла артыкъсыз да бек инджилгендиле. Ол джерлени ташлаб, джанларына сеbeb излеб, онгсузлукъ джетген адамла, къарты, джашы да, джюзле, мингле бла тебрегендиле джол салыб башха узакъ джуртлагъа.

Елгенлерин басдырыргъа кючлери джетмей, ауа-сауа, джанларын сюркей, кёчюб тебрегенди халкъ Волга сууну бойнунда элледен, шахарладан Сибирь, Туркестан, Кавказ таба.

Алай а не Сибирде, не Туркестанда, не Кавказда болмагъанды олсагъатда токълукъ. Къобанны бойнунда элледен, станселеде не уллу байла да 1895 джылны джайында иш излеб келген джалчыланы алыргъа асыры бек къызмай эдиле. Джалчы кюч бек учуз болгъанлыкъгъа ол джай, къарнын асырар ючюн, башха хакъ излемей ишлерге джалчыла разы болгъанлыкъларына, алагъа иш табхан къыйын эди, сыртлада, тюзледе кырдык кёгермей, бачхалада битим джаратылмай, къытлыкъ келгени себебли.

Джай тауусула, тегерекни къысхан къургъакълыкъ кетиб, эртделеден бери тамчы таммай тургъан кёкден, къыйынлыкъны башха бир тюрлюсю болуб, тохтаусуз джангурла къуюлгъан эдиле. Кёб заран-хата салгъан эди тюрбюнде тюз джашагъан халкъгъа Къобан, джайылыб-тегюлюб баргъан джолунда уллудан уллу бола. Тауда, Къобан туугъан джерледе джашагъанла да кёб джарсыгъан эдиле тохтаусуз джауумланы хатасындан. Кёб дыгаласла эте эдиле, кёб тилекле тилей эдиле хурзукчула, учкуланчыла, къартджуртчула, джаугъан тохтаб, бир кесек бичен хазырлаялсакъ къышха, деб. Алай а ёсген ханс джерге джатыб, чалыргъа мадар болмай, чалынса да, кебмей, дюрюледе чириб, чалкъычыланы къыйыналары бошуна кете эди.

Энишгеде — тюзледе — будай баш битмейди, мюрзеусюз къалыб кетеме деб, сабанчы къышны къоркъууун этгенча, таулада джашагъан таулу да, малым биченсиз къалады, малым къыш биченсиз къалса, юйдегим джазгъа къалай чыкъсын, деб киреди къысыныкга. Мал айнымаса, мал джарыма-са, таулуну бети джарыб кёрген къыйынды. Тауда, мал джокъ джерде, — джашау да джокъ.

Малы кёб болмагъанлыкъгъа, аланы къарынларын асырар сагъыш эте баргъаннга ушайды тау къышлыкъда бичен ишлеб юйюне къайтыб баргъан орта бойлу, тёртсандыкъ адам — Алийланы Джашуу. Джол Къобанны бойну бла, айланч бурула, ёргеден-ёрге чыгъыб барады. Эки уллумкююз сары ёгюз джегилгендиле чархлары ачы джызылдагъан арбагъа. Арбадан тюшюб, джаяу атлайды Джашуу, узун тал чыбыкъ бла ёгюзлени сыртларына кёзюу-кёзюу узалыб, аякъларын ашыкъдыра. Не ашыкъдырса да Джашуу, ёгюзлени солутмай, юйге джетген къыйынды — узакъ джолну келедиле, абзырагъандыла огъурлу хайыуанла. Кюн тугел бат-

хынчы боюнсхаларын, баш бауларын да алыб, отларгъа бошлайды аланы Джашуу. Кеси да, арбагъа къайтыб келиб, саргъалгъан кырдыкга джамчысын атыб, бир джанындан таянады сагъышын тохтатмагъанлай.

Ауур юйдегилиди Джашуу. Алты джанны асыраргъа керекди ол, кеси бла юй бийчеси Сыйлыкъызын айтмай. Беш джаш бла бир къыз джаратылгъанды анга бусагъатха дер. Бусагъатда да бир джан къошулургъа керекди. Юйдегисинден биринчиси Смаилгъа, аллахха шукур, быйыл онбеш джыл толлукъду. Эм гитчеси уа, Къарачыкъ, джангы джюрюб башлагъанды. Кеси да ауруучу, къарыусуз сабийди — джашауна къоркъарчады. Аллах айтыб, бу кезюучюкде ары бир тирилсе, бара баргъан сагъатда толлу эркиши боллугъуна сёз джокъ эди. Бурунгула айтханнга кёре да, алайды: гитчелигинден назик, хыбыл сабий уллулугъунда кючлю, саулукълу болургъа ёчдю.

Тирилик Къарачыкъ, аллах айтса, кълалгъан бешиси да минерле аякъ юсюне келир заманда. Уллу юйдегиси бирден джетиб, алагъа буюрулгъан насыб юлюшлерин да табарла, Сыйлыкъыз бла аны да къууандырырла, разы этерле. Эм кыйын заманчыкъ бусагъатдады, бусагъатда аякъ тиреб, кече-кюн демей, малны да, аны кёлуна къарагъан алтауланны да къарынларын ач этмезге кюреширге керекди.

Ташлы джолчукъну дюнгордетиб кызыу келген атны аякъ тауушу Джашууну сагъышларындан айырыб, бир кесекден дуппур башына джоргъалаб чыкълан атны юсюнде сир кълалгъан Гербеклени Къласбот, Джашууну эртдеден шоху, аны таба буруб атын, секириб тюшюб саламлашыб, кълалгъан чёкгенлей, аны ызындан сюрюб келгенча, биягъы дуппурчукъдан, кълалгъан ашыкълдыра, дагъыда бир кълалгъан джуртчу, Эрикгенланы Даут, кёрюнюб, ол да келиб экисине кълалгъан ючюсю да тебретедиле ушакъл.

— Дюлдюрюнюгю талагъын тургълузгъланса, тейри, Даут, кълалгъан чыкълдын? — деб Къласбот, «тейри, от тюшгеннге ашыкъланча келиб турдунг сен да, мен да, сенден кълалмайым, деб, ызындан тюшюб тургълузгъланма талагъын бу эбзеледе туууб ёсген кълалгъанмы», — деб Даут да джууаб бериб, андан сора элде джарлылыкълны юсюнден талай заманны сёз барады. Сёзю да тохтатмагъланлай, Джашуу, экисин кълалгълан санаб, кълалгъланбайлыкъл этер кълалгълангыгълан кириб, джарты гыбыт айран да, юч тегерек малчы гырджынчыкъл да, бишиб тургълан кълалгълан джауорунну да салады алларына.

Сёз хар неге да джетиб, ары да, бери да айлана келиб,

биягъы мал ашны юсюнден тебрейди. Малны джазгъа чыгъарыу кыйын боллукъду быйыл, деб ючюсю да ол затха келишгенден сора, Къасбот айтады хапар. Анга къарт атасы айтыб, ол да Джашуу бла Даутха айтхан хапаргъа кёре, Къарачайгъа Шамилни аскер бёлеги келген джыл да быллай аман джыл болгъанды таулада. Ол джыл да мал аш хазырларгъа мадар болмай, сыртлада, ёзенледе кырдык кюйюб, — малны джазгъа чегет чапракъ бла, нызы, нарат бутакъ бла чыгъаргъандыла. Бек суйюб джанын атмоса да мал аллай ашха, эчкилеча, бутакъ-булчукъ кемире, чайнай-кюушене, кёб тууар мал сау къалдыргъанды кесин кырылыр джеринде.

Джашуу айтханга кёре, аллай иш бла быйыл малны джазгъа чыгъарыу ётюрюкдю. Аз болса да, аллында бичени болмагъан тууар мал узакъ бармай кёлтюрем боллукъду. Андан эсе эртдеден башлаб, харам этмей, малны талайын, азгынчы, ашны къоратхынчы, кесиб, къакълаб, аланы аш юлюшлерин къалгъан малгъа джетдирирге керекди. Аз къалса да мал, къалгъаны джазгъа да чыгъар, суюк-суюк да болмаз, артда джарар джеринде да джарар.

Невинкагъа темир джол бла узакъ джерледен бичен келиб, анга да Невинканы тегереги станселеден кюшулуб, ол бичен бары да Кюобанны ёрге ташылыб башларыкъды бирэки ыйыкъдан. Вагъа-учуз болса да, ол биченден бирер кесек юзелген сакълаяллыкъ эди малын келир джылгъа.

Айхай, алай болса уа, дегенча, юч къартджуртчу да, тынгылаб туруб, алай болмазлыгъын да ангылаб, аны юсюнден кююб, башха затны юсюнден тебретдиле сёзлерин, бетлери да мыдахыракъ болуб. Андан ары Невинкадан келген биченни юсюнден сёз айтылмагъанлыкъгъа, ючюсю да бек ариу биле болур эдиле ол биченни кимге джетерин. Ачхасы-бочхасы къалын болгъанны арбазына-кюшуна тюшерикди ол бичен. Ачха алай къалса да, бичен бошуна берилсе да, аны джюз бла джарым верста чакълы бирден аты-арбасы болмагъан келтиралмазлыгъын билиб болгъан болур ючюсюню да бетлери мутхузуракъ.

Джауорун да, арт гырджын къабын да тамакъдан эниб бошаб, ючюсю да кёзюу-кёзюу гыбытны бучхагъындан тогъуб, «ал-хамдулюлля» айтыргъа, дуппур тюбюнден ат кишенеген таууш бла къадырны ачы кыгычыргъы эшитилиб, ючюсюн да ёрге терк къобарады. Ала дуппур таба джетерге, къадыр бла ат, къанлары бузулуб, не эсе да бири бирини сыйларын уллу кёрюрге излемей, талашханча эте, ауур ту-

якълары бла да бир-бирин сермей, аралары табсыз болаллыгъын болуб тура эди. Даут бла Къасбот, аланы бир-биринден айырыб, иш аны бла бошалыб къалмай, сёз къозгъалыб, алай зат болмаса, юч къартджуртчу да джолларына кетиб къаллыкъ эселе да, муну чуруму бла талай заманнга мычыйдыла.

Къасбот, алашасыны бойнунда джарадан агъыб келген къанны эслеб, хата къадырны тишлеринден джетгенин ангылаб, къашын-башын да туюуб, мурулдаб башлайды, эшек къылыгъын этмейми къоярыкъ эди, деб. Даут да, Джашуу да тынгылайдыла, джукъ айтыргъа табмай, Къасбот да, аланы тынгылагъанларын ушатмагъанча, Даутха айланыб айтады айтырын. Эркиши биз кёрген джерде не джаяу джюрюй эди, дейди Къасбот, не да атха, арбагъа миниб джюрюй эди, сен а, Даут, не ат, не эшек болмагъан бу хайыуанны къайдан да табхан эдинг?

Бурун сюеклери къобханды Къасботну, къадырны халисин джаратмагъандан озуб, аны несине да танытады ол къаны бузулгъанын.

— Бу хайыуанны тау артындан аууб, тери, джюн джыя келген эзеледен сатыб алгъан эдим, — дейди Даут, Къасботну мурулдагъанына тынгылай туруб. — Алгъаным да аны ючюн болгъан эди, мынга миниб айлана турсам, бир кюн Бийчесыннга узакъ джолгъа чыкъсам, Къасбот да, бу алашагъа миниб къайры эсе да бара тургъанлай, Джашуугъа тюбеб, ючюбюз да лахор этерге чёгюшсек, мени бу салпыкъулакъ къадырым къабыб, Къасботну атыны бойнун къанатыр деб. Аны ючюн сатыб алыб, багъыб тургъанма муну, Къасбот.

Джашуу, Даутну сёзюне ышарыб, Къасботха бош дженгиллик этесе, не терслиги барды Даутну, эки хайыуан бир-бирин сойдула эсе, дегенча къараб, Къасбот да дженгиллик этгенин эслеб, башын энишге ийиб тынгылайды.

— Эй, Къасбот, Къасбот! — дейди Даут, — бу къадыргъа мен къалай суюуб миниб айлана эсем, алай суюге эди аллах экибизни да душманларыбызны. Кесибизни да аллах алай суюге эди, къалай сую эсем мен бир къынгырбоюн аджирге миниб айланыргъа, ол аджир да Кърымшаухалланы джылкъыдан сайланыб тутулгъан аджир болса. Бир джерде джюрюб, бир кёкню тубюнде джашагъанлыкъгъа, насыбыбыз хар кимни да башхады. Хар бирибизни да къолубуздан келиб бармайды суюгенибизни ашаб, суюгенибизни кийиб, суюгенибизча ат къураб, анга миниб айланыргъа. Омакъ да бар, зык-

кыл да бар, токъ да бар, ач да бар. Тогъайбоюн аджирге миниб джюрюген да бар, эшекге, къадыргъа къууаныб айланган да бар, къурудан къуйрукъ иги дегенлей. Алайды джашау, Къасбот.

— Мени тели сёзюме къалмасын кёлюнг, — дейди Къасбот. — Кесинг билесе кимни атына миниб айланганымы, къан огъай эсенг, бойнунда сыдырылгъан ышан кёрюб да джашатырыкъ тюлдю джанымы. Ол зат эсиме тюшюб къызгъан эди джюрегим ансы, кесимики болгъан атны бойну къаногъан огъай эсенг, башы юзюлюб тюшсе да аллыма, сеннге бир ачы сёз эшитдиргенден эсе, ёлюб да къалайым. Аллах ючюн, этме айыб меннге, Даут, сен да кюлме эслемей айтхан сёзюме, Джашуу.

— Сен да уялма, — дейди Джашуу, — Даут да къыйналмасын сени сёзюнге. Къадыргъа минерге ыйлыкъмасын, айтханларына кёре, Мухаммат файгъамбар да къадыргъа миниб айланганды. Къадыр чыммакъ болгъанды, дейдиле, алай а акъ къадыр бла кёк къадырны не башхасы барды — халилери бирди. Даутну къадыры да биз айыб этерча зат кёргюзтмегенди бизге — аллах берген къылыгъын кёргюзтгенди. Къылыгъын алай къойсакъ, не хатасы барды, къарыуун аямай Даутну сыртына миндириб айланады, отун да ташыйды, арбагъа да джегиледи. Атча, аш айырыуу да джокъ, арпа, бичен демей, къайда къаура табса, аны кемире, джубана айланады. Этмейме мен айыб Даутну къадырына да, сени атынга да, Къасбот, — деб, Къасботха къарайды Джашуу, — аллах акъыл, ангы бермеген тёрт аякълы джанладыла, бир-бир адамгъа къарасанг, халилери быланы унутдурурчады. Адамгъа этеме мен айыб, хайыуаннга уа не айыб. Была бир-бирлерине бирер табан джетдирдиле да, айырылдыла, адамлада уа къаллайла тюбейдиле — къылыкълары бла хайыуан къылыкъны унутдургъан. Ненча адам билебиз биз, бири бирин союб, ашаб, кемириб, инджитиб тургъан? Бу сен миниб айланган атны иеси Къамгъут бий, бузоу харам болгъанды деб, джалчы джашчыкъны туюб, къобмача этгени къалайгъа баргъан затды, сагъыш этиб къарасанг? Сейир тюлдю, Къасбот, сени да кесинге къоркъуу этгенинг. Бузоу ючюн адамны джанын алыргъа хазыр Къамгъут, ат ючюн сеннге иги сёз айтмазлыгъын билебиз. Алай а уллу хата болгъан зат джокъду бусагъатда, аллахха шукур.

«Кюрт юзюлюр болса — чыпчыкъ аягъындан» дегенлей, Джашууну адам халини-къылыкъны юсюнден айтхан сёзюнден башлаб, Къамгъут бий былтыр бузоу кютген джашчыкъны туйген хапарындан башлаб, ючюсю да, биягъынлай, ар-

баны къатында чѣгюб, кѣб сѣлешдиле адамлыкъны-адамсызлыкъны, тюзлюкню-терсликни, джашауларында тюбеген артыкълыкъны, джюрек къатылыкъны, адамны джюрегин ауртхан, инджитген, джара салгъан затланы юсонден.

Экинди болуб, джулдузла кѣкге чыгъар заманда ючюсю да келишген бир зат болады: джашау кыйынды, кѣб эзиледи бош джерледе адамны джаны саны да, онглу къачан да онгсузну терисин сояды, — малда, адамда да танылгъан затды, эртделеден белгили затды ол — джашау къачан да алай келгенди, энди барлыгы да алайды. Джашауну башха джолгъа бургъан — адамны къолундан келген зат тюлдю ол.

Уллу аллах кеси чыгъараллыкъды онгсузну джарыкъ джашаугъа, чыгъарама десе, кеси башха тюрю эталлыкъды, этеме десе, джашау болумну. Алай а аллах бир этгенин къайтара да башха тюрю эте турлукъ болмаз, ол джашауну бир тюрю къурагъан эсе, джашау алайлай кетерге керек болур, андан табын излеген аллахны этгенине къаршчы тургъаннга тергелирге боллукъду. Берген джашауун эм табха, эм кереклиге, эм тыйыншлыгъа санаб берген болур.

Ол джашауу кыйын кѣрюнсе да, бек ауур тийсе да бирбирлеге, аллахха чамланмай, джазыууна ѳкюнмей ашырыгъа керекди адам ѳмюрюн, неге да тѣзюб, чыдаб, тѣзген огъай, неге да джюрегин разы этиб, кѣл салыб, аллах этгеннге чурум излемей.

Ауузлары алай айтса да, бу юч къарачайлы, джулдуз джарыкъны тюбюнде тохтаусуз шууулдагъан Къобан сууну бойну бла салынган ташлы, тик джолну атлай, джашагъан эллерине — Къартджуртха — къайтыб келе, бир затха сагъыш эте бара болур эдиле: келлик кюнде джашау бюкюн джашаудан алаамат болмай мадары джокъду, деб. Тамблагъы тиерик кюн, келлик кюн, бу кѣб болмай тауусулгъан кюнден ашхыракъ тиймесе, келлик джашауу джарыгъыракъ болмай, озгъан джашаууча кыйын болуб турса, ѳлюб кетмегенликге, кыйынлыкъгъа, артыкълыкъгъа тѣзерге керек болуб турса, сыртынга таякъ тийген сагъатда да, бурнундан къанынг келген сагъатда да, аллахха шукур деб, джашауунга джыламай, джюрек разылыгъынгы билдириб турсанг, не татыуу барды джашагъанынгы? Аллынга тѣш салыннгынчы, ачдан ѳлюб кетерик эсенг, ол тѣшно сакълагъандан не барды? Ашайламайды тѣзген тѣш. Тѣш ашарма деб, не аманлыкъгъа да тѣзюб тургъан бек кыйынды. Кыйын болгъанлыкъгъа, тѣзмейме деб не этгин? Ёрге айланыб да чаб, энишге айланыб да сюзюл, кѣкге секир, джерге тюш — боллукъ болуб баргъан

болмаса, буюрулгъан болмаса, сен излеген болмайды, сен этген умут толмайды. Умутларынг, муратларынг толмай, бир-бири ызындан бош къалыб барсала, къалай болуб тургъун джашауунга разы?

Джашуугъа бусагъатда келген сагъышла биягъы къышны къайгъысы болур. Ол этген умутланы эм уллусу, арбазымда джыл сайын сюелиучю бир гебен сюейлсем деб, алай болур бусагъатда. Бичени дыккылыкъ этмеген джылы аз болгъанды Джашууну, алай а быйылча къытлыкъ басыб, быйылча къыйналыб, тер тегюб, дыгалас этиб билмейди ол мал аш ючюн. Къалгъан заты, аллахха шукур, джылладан аман тюлдю, ауругъаны, ёлгени, неда башха къыйынлыгъы джокъду, джангыз мал аш, бир джити къаланнган, бек мийик да болмагъан гебен болса арбазымда, улуу къыйынлыгъы болмаз эди быйылны. Бююннге дери ишлеб келген бичен кесеги къышны бир айына да булджутмазчады аны малчыкълары. Бир ийнек бла сегиз къойгъа къарайдыла юйюнде ауузларын ачыб талай джан, ол маллагъа джукъ болгъаны болса, андан улуу къыйынлыкъ басарыкъ тюлдю Джашууну босагъасындан.

Бек къыйын керюнеди Джашуугъа бу джылны джарсымай ашырыу. Аны агъара башлагъан чачына, сакъалына-мыйгына бек кёб акъ тюк къошарыкъдыла бу джылны къайгылары. Джазыу алай болур, хар кюн сайын, джукъ билмей тургъанлай, джангы къайгъы тюшюб, джангы азабла чекдиреди адамгъа. Алай а азабха да, бушуугъа да чыдатхан, ауругъан джюрекни сорушдургъан бир зат болады, не джарлыгъа да, не онгсузгъа да джашауун джарыгъыракъ кергюзтген бир зат барды — къууанчды ол. Къууанчны иги адети: къайгъы-бушуу келгенча, адам джукъ билмей тургъанлай келиб къалады ол. Туюлюб тургъан къашын-башын тюзетдиреди адамны, мугурлукъ басыб, терт бюклениб тургъан санын джылытыб, къарыу бериб, белин тюзетеди, мутхуз къарагъан кёзлерин джарытады.

Бу къыйын джылны бююнню кюню, Джашуу кеси джукъ сезмей тургъанлай, къууанч кюн болуб келгенди анга. Элни къыйырында анга джолоучулукъ этиб келген Даут бла Къасботдан да айырылыб, ёгюзлени сюрюб юйюне джетиб келе, алай биледи Джашуу аны.

Аланы юйден узакъ болмай джашагъан, саулай Къарайгъа белгили Мариям-хаджи Джашууну аллына чыгъыб, къууанч хапар айтыб, сюйюмчю излейди. Бурунгу джыл Мариям, Меккягъа барыб къайтыб, хаджилик алгъанды. Къарачай муслиман диннге къайтханлы, Мариям болмаса,

хаджи болуб, тиширыу башына сарх кысаргъа эркинлик алгъан киши болмагъанды.

Узун сюекли, къатангы, джаншагъыракъ тиширыуду Мариям. Джаншагъыракъ болгъанлыкъгъа, аны сёзюне тынгыламазлыкъ аз адам табыллыкъды къарачай эллени барында да. Кёб келедиле Мариямгъа, болушлукъ излей, джерни этегинден. Дууа да береди ол келгенлеге, тюкюрген да этеди, билгичлиги болуб, билирге излегеннге келлик заманны хапарын да айтады.

— Джолунг болсун, Джашуу, — деб, кёкде джангы кёрюннген ай ариу жарытхан арбазындан сюзюлюб чыгъыб, келиб айтады хапарны Мариям. — Бюгюн къайтырынгы биле эдим. Чарх тауушну эшитгенимде, бир ишексиз да, Джашуу къайтыб келеди къошдан, тюбейим да, кимден да алгъа къууандырайым, суюмчю да алайым, деб чыккыганма аллынга, къарнашым, Джашуу.

Джашуу, ёгюзлени барма къолюб, тохтаб, Мариямны кюлун эки кюлу бла тутуб: «Сау бол, сыйлы эгечим, аллах джанынгы къууандырсын», — деб, энди айтырынгы алай айт — бек ариу тынгылайма, дегенча, сирелиб тынгылайды, бетин ай жарыккыгъа айландырыб.

— Толу юйдегинге бюгюн, бу сыйлы байрым кюн, кюн джангы бата башлагъан сагъатда, джангы джан къошулгъанды, — деб айтады Мариям. — Джашчыкъ. Сыйлыкъыз джаш табханды, — дейди. Джашчыкыны токъ сабий болгъанын айтады, эки тёппеси болгъанын, тауушу ачы болгъанын айтады. Аны кычыргъанын эшитиб, талай джылны джукъ эшитмей тургъан сангырау къарт къатын Хабибат, къатыгъыз бла озуб бара, башын юйюгюз таба бургъанды, дейди.

— Тыйыб турмайым аллынгы, сени бла барайым да, къуаннганынга къууанайым, — деб Мариям, аны онг джанына чыгъыб, экиси да Алийланы деппан башында ишленнген узун алаша топраккъбаш юйчюклери таба атлайдыла. Джашууну джюрегин эшитген хапары кызыу-кызыу тебдириб, аллына дженгил атлатыргъа излегенликге, ол гузabalыкъ этген затны Мариямгъа кёргюзтюрге кюрккуб, рахат-рахат атлатады эки аягъын, Мариямны сёзюнден къулагъын айырмагъанлай, этер сагъышын да эте-эте.

«Алтынчы джаш — джетинчи сабий — джаратылыб, бу тар, бу кыйын, бу берекетсиз дуниягъа келди, — дей барады ичинден Джашуу. — Келди эсе, берекет-намыс ала келсин, ёмюрю узакъ болсун, джолу тынч болсун, кенг болсун, атасы кёрген кыйынлыкъланы кёрмесин, атасы билген джарлылыкъ-

ны билмесин, сынамасын. Бушуу кюнү болмасын, кёзю джыламуқдан толмасын! Атасы-анасы джетелмей кьалгъан муратлагъа джетсин. Орунлу, юйлю болсун бу ай джарыкъ тёгюлюб тургъан тар. ёзенде...»

— Къууанган а этериксе, аллах къууанчынгы алмасын, — дей барады Мариям-хаджи. — Сыйлыкъыз аны кьарнын да джюрютюб тургъан заманда, тюшюмде кёрюб тургъанма аны улан болурун да, насыблы сабий болурун да. Аллахны айырылыб ол бек суйген къулу болур деб ишексизме бюгюн дунягъа кёзюн ачхан баланг, Джашуу. Ёлмесек, кёрюрбюз, сёзюмю унутма...

— Сау бол, аллах разы болсун ариу сёзюнг ючюн, бизден джаратылгъан аллахха да, адамгъа да не бла уллу джарар, сыртлада, таулада, биз айланганлай, мал ызындан айлана тургъан болмаса, — деб Джашуу да Мариямгъа алай айта, Мариям да айтырын тохтатмагъанлай, джетиб барадыла экиси да арбазгъа. Юйге джетерге бекден бек ашыгъыргъа ёч болгъан ёгюзле, бу джол да, ол адетлерин бузмай, арбазгъа ашыгъыш кириб, хунаны оюб, ол тауушха чыкыгъан Смаил, Джашууну тамадасы, ёгюзлеге чамлана, боюнскаларын алыб, кьалгъан сабийле да, бири кьалмай эшикге чыгыб, аталарын кёргенлей, аны аллына атыладыла.

Джашуу, Мариямдан джунчуб, сабийлени юсюнден айырыргъа кюрешиб, юй таба атлагъанлай, Мариям-хаджи анга, былай арбазда бир кесек сабыр бол сабийле бла, мен юйге кирейим да Сыйлыкъызны да къууандырайым, келген халпарынгы айтыб, ингирден бери юсюн басыб тургъан тиширыуланы да юйлерине ашырайым, деб юйге ташаяды.

Ол ташайгъанлай, Джашуу, сабийлени кёзю-кёзю къуачакълаб, анга ёпкелей башлагъан эм гитчесин — Къарачыкьны — кьойнуна алыб, босагъагъа чёгюб, биринчи соргъаны: «Анагъыз не эте турады?» — деб ол болады. Кьалгъанла джукъ айтхынчы, Къарачыкъ тарыгыб башлайды: аналары ич юйге киргенди да, не аны бери тышына, не быланы ары ичине иерге унамайдыла кюн батхандан бери, деб.

— Иерикдиле, — дейди Джашуу, джашчыкьны башын сылай, — аны да иерикдиле сизге, сизни да анга. Иймей бир кёрсюнлечи. Тамбла огуна, танг атханлай, сен биринчи кириб къуачакъларса анангы.

— Бюгюн а нек болмайды ары кирирге? — деб билирге излейди Къарачыкь.

— Бюгюн ол ауруб турады. Тынчайыргъа керекди. Сиз кирсегиз, эси бёлюнюб, кьыйналгъан этерикди. Тамбла уа сау

боллукъду. Тёзсегиз, дауур этмей, кыылыкъ этмей турсагыыз тамблагъа дери, анагыыз сизге бир алакат зат берликди тамбла...

— Не зат берликди? — деб билирге излейди биягы Къарачыкъ.

— Къарнашчыкъ берликди сизге. Ма быллай бир гитче, эки тёпечиги болгъан, гинджича, ариу алтын сабийчик берликди.

Къарачыкъны тамадасы Таубий, кёб сагыш этиб кюрешмей, сорады атасына, аны эшитгенлей:

— Эки тёпеси болгъан ариу сабийчикни къайдан табырыкъды да ол сора, аття? — деб.

Ол алай соргъанлай, онюч джылы толгъан Алий, сёзю башха затха буругъа излегенча этиб: «Аття, Бийчесында, айюле бармыдыла, кесинг кёргенмисе?» — деб соруб башлайды, алай а Таубий, айюлени эсге алмай, биягы сорууун сорады.

— Алтынданмы ишленгенди сабийчик, аття? Къайдан табханды аны ання?

— Алтындан ишленгенди, — дейди Джашуу, Алий таба къарагъан да этмей, айюлени юсюнден джукъ айтхан да этмей. — Сары алтындан ишленгенди кьолчуклары да, бутчуклары да, бурунчугъу да, ауузчугъу да.

— Къайдан табханды да алтын? — деб сорады Алий.

— Алтынны уа къайдан табханды?! Айтайым къайдан табханын, — деб Джашуу, ауузуна къайдан тюшген эсе да, эртделеде къайда эсе да эшитген къарачай таурухланы сансыз-санаусуз кёбюнден бирин айтыб башлайды тегерегин джоппу басыб тургъан сабийлерине.

— Хар эртден сайын кюн чыгыучу джер таба къарасакъ, булут басыб турмаса, чыммакъ болгъан Минги Тауну кёребиз. Биз кёрген тауланы барындан да уллуду, барындан да мийикди Минги Тау. Джер юсюнде да болмаз андан мийик. Андан ариу джылтыргъан да болмаз тауланы ичинде. Ол джылтырагъаннга сиз къар джылтырайды деб тура болурсуз. Къар да джылтырайды анда, алай а ол джылтырагъанны асламысы чыммакъ, тап-таза, киппе-кирсиз кюмюшдю алай тургъанлай. Ол тауну, ол къадар кюмюшню эки иеси барды. Экисинден бай адам болгъан да этмегенди, бусагъатда да джокъду дуняда. Къайда аныча байлыгы болгъан джер юсюнде? Джокъду!

— Хаджи-Мырза уа? — деб бёледи атасыны сёзю Алий.

— Къайда Хаджи-Мырзада аллай байлыкъ! Ойнайса сен, джашчыкъ. Кърымшаухалланы Хаджи-Мырза Къартджуртда эм байгъа саналгъанлыкъгъа, ол тауну байлыгыны къатын-

да джукъ да тюлдю. Хаджи-Мырза бютеу байлыгъымы бере-
ме десе, сѣз ючюн, джангыз Къартджурт элни сатыб алаллы-
къды башы-тюбю бла, Минги Тауну иелерини уа дуняны эки
этиб джартысын огъунакъгъа алыргъа келликди къолларын-
дан. Минги Тауну ичинде, бек теренинде, тамам уллу бир
гюрбеджи барды. Кюндюз барыб къарасанг да, кече къарайма
десенг да, мазаллы тѣшлеге ауур токъмакъла тийиб, зынгыр-
даб, гюрюлдеб, тохтаусуз ишни бардырыб тургъанларын кѣр-
люксе. Токъмакъланы тохтаусуз ойнатыб тургъанла берч-
къол темирчиледиле. Минги Тауну иелери аланы кеслерине
джалчыла этиб, аланы къыйыларын хайырландырыб, алтын
ишлетиб, байдан бай болуб барадыла кюнден кюннге. Темирчи-
леге тохтаргъа, солургъа эркинлик джокъду. Къалау-къалау
кюмюш гыртланы алыб, тѣшлеге салыб, токъмакъла бла тюй-
юб башласала, чыммакъ кюмюш гыртла кѣз кѣре тургъанлай
сап-сары алтын болуб тюшедиле тѣшледен.

Минги Тауну эки джитисинде, эки чыммакъ мийик къала-
да джашайдыла Минги Тауну эки иеси. Бирини аты кюн-иеди,
биринчи — кечеги-ие. Кюн-ие джарыкъ тийген кюнню нюр тая-
къларын тутуб, темирчилеге бериб барады. Бергенин да алай
айтыб береди: «Магъыз, быланы алыгъыз да токъмакълары-
гъызгъа тийиригиз. Токъмакъларыгъызгъа ала тийиб, токъ-
макъларыгъыз да кюмюшге тийгенлей, кюмюш алтын болуб
барлыкъды. Ол алтынны да алыб барыгъыз да, джер юсюнде
джарлылагъа, онгсузлагъа чачыгъыз, бирер уууч юлош этиб,
ала да бир кесек къууансынла, бирер кере суйгенлерин ашаб,
бир тойсунла, насыб деген затны къаллай болгъанын бир кѣр-
сюнле».

Темирчиле джарыкъ бетли боладыла ол сѣзлени эшитген-
лей. Джюреклерини къызыу-къызыу тешиб, тау тюбюнден, гюр-
беджиден джер юсюне джарыкъгъа чыгъаргъа талпыйдыла.
Алай а олсагъатлай, «ха-ха-ха! хо-хо-хо!» деб бир ачы
кюлген таууш чыгъады да, кечеги-ие алай айтады темирчиле-
ге: «Чыкъмай а сиз мындан! Чыгъыб бир кѣрчюгюз, чыгъала
эсегиз! Алтын да бериб, кесигизни да башыгъызгъа бош этсем,
аз суймез эдигиз! Мен сау болуб, сиз былайдан, меннге алтын
ишлеб турмай, чыгъаллыкъ тюлсюз, джарлылагъа алтын бе-
риб, аланы къууандыраллыкъ да туюлсюз, кюн-ие не бек
кюреше да. Телими болгъанма мен, джалчыларымы да бирер
джанына джибериб, алтын байлыгъымы да адамланы зыккыл-
зыккылына чачдырыб. Джарлыгъа не алтын, не насыб керек-
ди? Ха-ха-ха! Хо-хо-хо! Ёмрюгюзно бу тау тешике ашыр-
лыкъсыз барыгъыз да, ёлгюнчю кюнню кѣзюгюз кѣрмей».

Алай айтыб, кечеги-ие кечени эм къарангысындан байлаула согъуб, ол байлаулары темирчилени кезлерине байлаб, аланы джукъ кезмезча, эркинликге чыгъар эшик табмазча этеди да къояды.

Кюн-ие, аны эслеб, энди алай этеди. Кюнден алгъан нюр таякъларын барын да тау тюрбюнде гюрбеджиге ийиб къоймай, джартысын тыйыб, аладан бир алтын сабий ишлеб, ол сабийни да ма бизнича бирер юйге береди.

Бюгюн кюн бата тебреген сагъатда кюн-ие ол сабийчикни бизге бергенди. Ол сизге къарнашчыкъ боллукъду энди, бирегизге турлукъду хаман, сиз аны сыйюб турсагъыз.

— Сыйюб турлукъбуз. Бек сыйюб турлукъбуз! — дейдиле Къарачыкъ да, Таубий да. — Джылатхан да этерик тюрбюз. Къар джауса, чанага да миндирликбиз. Кесибиз да чырт кылыкъ этерик тюрбюз. Тамблагъа дери тынч турлукъбуз.

— Тынч турмасагъыз а, кюн-ие берлик тюр эди бизге алтын джашчыкъны, — дейди Джашуу — тынч турлукъгъузу да билиб, бек сюеригизни да билиб бергенди джашчыкъны.

— Башхалагъа уа бермеймиди? — деб аллай соруу сорады Алий.

— Башхалагъа да береди. Кёб береди джерде джашагъан адамлагъа аллай сабийлени кюн-ие. Нек береди десегиз а, бир зат ючюн береди. Бир мурат этиб береди кюн-ие. Ол джашчыкълары бири ёсюб, джигит-тулпар болуб, Минги-Тауну тешигине къоркъмай кириб барыб, темирчилени кезлеринден къарангылыкъ этиб тургъан байлауларын тешиб, ала да къуаныб, ол тешикден чыгъыб, алтын юлешиб, джарлылары насыблы этер къачан болса да, деб береди.

Гитчерекле сейирсиниб бусагъатха дери тынгылаб тургъан хапар сабийлени уллуракъларын да сейирсиндириб тынгылатады артында. Он джылы джангы толгъан Тауджан ата-сына аллай соруу сорады: «Ол сабийлени бири ёсюб, бусагъатха дери тулпар болуб, барыб темирчилени башларына бош нек этмейди?»

— Сабийлени сыйгенлерича ёсерге къоймайды кечеги-ие, ауруу да береди, ёлюм да джибереди, ачлыкъ, джалангачлыкъ да сынатады. Ансы ала тулпар ёсерик эдиле. Алай болгъанлыкъгъа, аланы бири ёсмей къаллыкъ тюрдю, келю таукел болуб, кёлю батыр болуб, кеси тулпар болуб. Олсагъатда кёрюр кечеги-ие кюнюн!

Джашууну арт сёзлери сабийлеге джарашыб, аланы бет тюрсюнчюклери, кече болгъанлыкъгъа, танылырча джарыйдыла.

Эринмей, тартынмай, буюкъмай, сабийле ушакъ бардыра-

дыла аталары бла, юйден Мариям-хаджи бла тийре тиширыула чыкыгынчы.

Бирери бирер таб сёз айтыб, «кѳууанчынгы арты бу болмасын», «насыбынгы аллах кѳолунгдан алмасын», «бу келген кюн юйюме насыб келди, берекет келди, дерча бол», — деб, тиширыула чыгыб, Джашуу да, «нек олтурмайсыз, кѳайры ашыгыбсыз, туругъуз бир кесек», — деб ол сёзю да айта-айта, тиширыулань ашырыб, ызына кѳайтыргъа, юйден Мариям-хаджи чыгыб, бир кесекден энтда келиб кетерме, кир юйюнге, деб, кесин да ашыртыргъа кѳоймай, Джашуу да ашырмай кѳоялмай, ызындан талай кѳараб, алай киреди юйюне.

Сабийлени юйде кѳоюб, тынч туругъуз деб, Сыйлыкъыз джатхан юйге джангыз кеси киреди. Бу юй тыш юйден гитчереки. Джангыз орундукъ бла гитче кѳюбур, Джашуу кеси ишлеген бир деменгили шиндик — андан сора джокъду джукъ бу юйде.

Юй кѳарангыды. Джангыз терезечикден тѳгюлген ай джарыкъ болмаса, башха зат джарытмайды аны.

Джашуу, «не этесе, кѳалайса?» — деб, Сыйлыкъызны кѳатына келиб, не этерге билмегенча, бир кесекни да сирелиб туруб, шиндикни тѳбюне тартыб, олтуруб, эки кѳолун да эки тобугъуна салыб, неге джунчугъанын кеси да билмей, джунчуб тынгылайды.

Бир кесекни алай олтуруб туруб, Сыйлыкъызны хапар айтханына да, хапар соргъанына да тынгылаб, шиндигинден кѳобуб, терезе тѳбюнден алыб, тыш юйге чыгыб, нызы чыракъны джандырыб келиб, джууургъанны бир кесек ачыб, туугъан сабийни юсюне кѳабланыб кѳарайды.

Бир уллу терслик зат этгенча, Сыйлыкъыз: «Алайсыз да кѳб эдиле, энтда бир кѳошулду, быланы асыраб, аякъ юсюне салгынычы, теринг союллукъду», — деб, бѳлениб тургъан сабийни бир кесек кѳлтюререк этиб, атасыны кѳзюне джууугъуракъ тутады.

— Кѳоркъма, кѳоркъма — деб кѳл этеди анга Джашуу, — не болса да, аллах айтхан болур. Джаш болгъаны иги болгъанды, джаш юлюшлюдю, — дейди Джашуу. — Смаил эркиши боллугъу болгъанды. Алий да джетгенди, джалда айланыб турсала да, аллахха шукур, кѳарынларын асырааллыкъдыла. Энди алай бек кѳыйналмазбыз, аллах айтса. Ёсюб джетгенле джангы туугъанны асырай барлыкъдыла, мен ёлюб кетсем да, — деб Джашуу алай этеди кѳл, джангы туугъандан кѳзюн алыб, Сыйлыкъызны бетине кѳараб.

Токъбет, ариу кѳанлы тиширыуду Сыйлыкъыз. Уллу кѳара кѳзлери рахатдыла, узун кирпичлерин кѳакъмай кѳарай-

ды эрини бетине, «сенсиз болуб а кёрмейим табханларымы» дегенча.

Онглу тиширыугъа саналады элде Сыйлыкъыз. Тирилиги, джигитлиги ким да сукъланырчады. Бошбоюнлукъ этиб, этер джарлылыкъын оздуруб, ишин унутуб, къолуна алгъанын тындырмай бир кере кёрмегенди аны Джашуу. Онапты джыл чакълы бирден озуб барады, ала бир-бирине тюбегенли, аллай бир джылны ичине, не эрши къарамагъандыла, не бир джарашмагъан сёз айтыб къыйнамагъандыла бир-бирин. Кёб тиширыуладан огъай эсенг, кёб эркишиледен онглулугъу барды Сыйлыкъызны. Юй къурагъанлы бери ол юйню Джашуу кеси бир дагъаны болса, Сыйлыкъыз экинчи дагъаны болуб тургъанды. Мындан ары да боллукъду. «Мен ёлюб кетсем да, джарсытырыкъ тюдю бу къойнуна алыб тургъан сабийни да, тыш юйде джыйылыб тургъан алтауланни да, — деб келеди Джашууну кёлуне, Сыйлыкъызгъа къараб тургъанлай бусагъатда. — Оноуу да, башы да, аллах берген чемерлиги да барды, юсюнден саулугъу кетмесин ансы».

Бир къолуна чыракъны алыб, бир къолу бла Сыйлыкъызны имбашындан тутуб, Сыйлыкъыз да сабийни къучакълаб, юй джарлылыкъны юсюнден сёлешедиле экиси да. Сёлешиник зат табылады: кёбден бери кёрмей тургъандыла ала бир-бирлерин.

Экисини къалгъан сабийлери тыш юйде, кими орундукъкъа, кими акъ бла къара тартылыб ариу оюулу кийизде олтурадыла, маллагъа къарай, алкъын юйге кирмеген Смайылдан къалгъанлары. Сабийле къымсыздыла. Джангыз Таубийди тынчлыкъ табмагъан: ич юйню эшигине келиб, бир къулагъын, бир кёзюн салады аны тешигине, ичинде не бола тургъанын ангыларгъа излеб.

Тауджан аны, бир къолундан, бир джагъасындан сюйрей, алыб барыб, къатына олтуртуб, ол да олтуруб кёб чыдаялмай, биягъы эшикге келиб, биягъы Тауджан да аны биягъы джагъасындан тартыб, аллында алай эте туруб, къарыуун тауусуб, не этерге билмей, эм артында бир таб сёз айтыб, Таубийни эшикни къатына келмезча этгенди.

Тауджан айтхан сёз кёб болмагъанлыкъгъа, Таубий, аны эшитгенлей, эшикни къатын къоюб, кийизге чёгюб олтурады.

— Зукку Мыстафача нек этесе? — деб джангыз олду Тауджанны айтханы.

Зукку Мыстафагъа ушаргъа къоркъмагъан сабий аз табылыкъ болур эди Къартджуртда. Аны танымагъан да хазна киши болмаз эди сабийлени не гитчесинде да.

Мыстафаны кесини юйю-башы болмай, джашагъаны апен-

диде эди. Башха иши болмай, ишлегени, тюрт-мюрт этгени межгитде эди. Межгитни сибирген да, джыйгъан да, кыыш сууукълада къарын-балчыгъын кюреген да арбазындан, отун джаргъан да, суу-муу кереклисин ташыгъан да Мыстафа эди. Алай болгъанлыкъгъа элде Мыстафа кёрмеген, Мыстафа билмеген джукъ джокъ эди. Джашыртын марагъан бла, джашыртын тынгылагъандан бек суйген иши болмай, неден да бек ол заты бла танытхан эди Мыстафа къартджуртчуланы уллусуна гитчесине да кесин. Ол зат Мыстафагъа ауруу болуб, ол этмеген дыгалас джокъ эди.

Ингирала ийнек сауа тургъан къатынланы ушакъларына тынгыларгъа да боллукъ эди Мыстафа, эслетмей не габдешге джатыб, не джатма тюбюнде нени болса да ташасына кириб. Юй башлагъа миниб, оджакъ тешикден къараргъа да бек ёч эди, хапаргъа кёре, Мыстафа. Къачан эсе да къара сакъалын, Мыстафа, оджакълагъа сугъа, оджакъдан чыкыгъан джалын саргъалтханды, деб да джюрюй эди сёз.

Халкъ Мыстафагъа ол затын кечерик эсе да, Мыстафа билгенин, кёргенин барыб афендиге айтыб тургъаны ючюн, суймей эдиле аны. Афендини билгичи болгъанча, Мыстафаны саулугъундан-аламатлыгъындан, элде хар адамны ичги сёзюн, хар кимни энчи къайгъысын-ишин билгенлей тура эди ол. «Аман кёзю барды», — деб Мыстафадан бугъундурургъа излей эдиле семиз малны, ариу сабийни, сютлю ийнекни, джангы келген келинни, джангы туугъан сабийни.

Айтыб къояргъа, Мыстафадан насыбсыз адам болмаз эди, саулай эл налат берирча. Мыстафаны кылыгъын, адетин беш джылы толгъан Таубийге дери иги таныб бошагъан болур эдиле. Эшик табадан джанлаб, аны ючюн симсиреб тохтагъан эди Таубий, кийизге олтуруб, Тауджан «Зукку Мыстафача нек этесе?» дегенлей.

Иги кеч эте, биягъы Мариям-хаджи келиб, ич юйде талай заманны олтуруб кетген эди. Ол киргенлей, Джашуу, джунчуб, чыгъа тебреб, Мариям-хаджи да, тохта деб, тохтатыб, къойнундан бир джау чыракъны чыгарыб, джандырыб, Джашууну къолуна тутдургъан эди, кеси да былай айта:

— Нарсанадан келтирген эдиле былтыр беш-алты быллай. Къалгъаны буду. Кече кёб къобарыкъса, Сыйлыкъыз, сабийинге, аз-аз джандыра турсанг, талай кюннге джетерикди.

— Сау бол, Мариям, сени бютеу этген игилигинги, бизге джарагъанынги не бла къайтарырма деб, сагъыш эте, башым ауруйду, — деб Сыйлыкъыз, чыракъгъа бетин буруб, — тоба-астро, не джарыкъ джанады, кюнюн-кеченг да джарыкълай турсун, — дейди Мариям-хаджиге.

— Этиб, не этгенме, джукъ этгеним да джокъду, кесинги игилигинг болуб айтаса меннге иги сёзлени, — дейди Мариям-хаджи. — Хоншубуз, тийребиз, бир-бирибизни унутургъа болмайды, къолубуздан келгенча къарай турургъа керекбиз бир-бирибизге. Сиз игиликни унутур адамла тюзюз. Сабийигиз сабий джумушха чабады, тилесем, экигиз да къаныгъызынджаныгъызы аярыкъ тюзюз тилеген затымы къабыл этер ючюн, билеме. Отунума, сууума, малыма къарай тургъанды кёб кере Джашуу, энгда, бу къыйин джыл да, кереклими уялмай айтсам, огъай деб суутмазлыгъына ишексизме. Сен кесинг да, Сыйлыкъыз, кёб тийиргенсе къолунгу юй джумушума. Мен, ол затланы барын да унутуб къоярча, телими болгъанма? Унутурукъ тюзме. Сизге джарагъанымдан сора кёрмейим башха къыйынлыкъ уллу аллахдан. Ма бусагъатда да къууандырыргъа разы эдим сизни бу сабийини юсюнде бир зат бла. Келди, дуниягъа къошулду, аллахха аманат болсун, бусагъатда мындан ары къалай боллугъун айтыргъа кюрешейим, кючюмден келе эсе, джугъун джашырмай, кертисин тюзетиб, аманын-игисин да ачыкъ этиб...

Сир къатады, алай айтыб башлаб, Мариям-хаджи Сыйлыкъыз джатхан орунну аягъында олтуруб тургъан джеринде. Тохтаусуз къымылдаб туруучу эринлери бир-бирине къысыладыла. Башы артына кетиб, бети ёрге айланады. Джашууну юйчюгюню топракъ башындан эки садакъ сызгъырыб ётгенча, Мариямны эки кёзюню кючю ётюб, булутланы, джолдузланы джырыб барыб, кёкге тирелиб, тохтаб, анда не болгъанын ачыкъ кёре башлагъанча — алайгъа ушайды, бусагъатда Мариям-хаджиге къарасанг.

Кёб турады алай сир къатыб тиширыуланы ичинде джангыз хаджи. Эринлери бекден бек къысылыб, кёзлери кенгден кенгнге керилиб баргъанча кёрюнеди. Кёкню джети къатында бола тургъанын кёрюрге излегенден сора да, бир затны тынгылаб эшитирге излегенча кёрюнеди Мариям-хаджи.

Терезеден ургъан аязчыкъ джау чыракъны отун ары-бери секиртиб, къымылдатыб, отну джарыгъы Мариям-хаджини чыммакъ агъаргъан, джыйрыкъ бетинде ойнайды, бир мангълайындан сакъал тюрбюне чаба, бир аууз джанында тохтай, бир эки джаягъын кёзюу джарыта.

Бир заманда Мариям-хаджини эки тобугъуна салыныб тургъан эки узун къолу, ашыгъыш учхан къаргъаны эки къанаттана ушаб, секириб ёрге чыгъыб, аллай тукъум терк къымылдаулары бла Мариям-хаджини бетине кёз къакъмай битиб тургъан Сыйлыкъыз бла Джашууну илгендириб, андан сора кёк-

ге узатылыб туруб, энишге тюшюб, Мариям-хаджини эки кёзюн джабыб, андан сора эки кьулагъыи джабыб, андан сора эки джаягъын кьызыу-кьызыу сылаб башлайдыла, джукъу-сурагъан адамны уятыргъа излегенча.

Сора бир кесекден Мариям-хаджи кьолларын биягъынлай тобукъларына ийиб, башын да тюзетиб, алгъын олтургъаныча олтуруб, санларын бошлаб, биринчи кере Джашуугъа джити кёз бла къараб, экинчи ол къарагъанын Сыйлыкъызгъа кёчюрюб, бир кесек къарагъандан сора Сыйлыкъыздан да кетиб, джукълаб тургъан сабийни джумдурукъ тенгли бетчинде тохтаб къатады...

— Бек кёб сууукъ кьышны, бек кёб исси джайны сына-рыкъса сен, бала, — деди Мариям-хаджи, джити къарагъан кёзлерин тюрлендирмей. — Бек тик джолланы джюрюрюксе, бала, бек кыйын ауушладан ауарыкъса. Джарыкъ кёкде акъ къанатлы мёлекле алтын къаламла бла Джазыу китабха джазыуунгу джазыб барадыла ма бусагъатда. Джазыб башлагъанлыкъгъа, джазыб бошамагъандыла. Джазыб бошамагъандыла да, джолунг къалай тауусуллугъун окъуялмадым. Къыйын болса да, таукел атларыкъса джолунгда. Къоркъуб артынга бир да турлукъ тюлсе. Дженгил бошаллыкъ тюлдю джолунг. Дженгил да бошаллыкъ тюлдю, насыб да сакъларыкъды сени баргъан джолунгда, табарыкъса насыб, табарыкъса кьууанч, атангы-анангы да кьууандырлыкъса, буюрулгъан джолунг бла таукел атла. Бар, джолунг болсун!..

Тылпыу чыгъармай, эслерин бузлатыб, ауузундан чыкъгъан сёзню бирин квалмай терен джутуб тынгылайдыла Мариям-хаджиге Джашуу бла Сыйлыкъыз. Чыммакъ агъаргъан бетине аз-аз къаны келиб, биягъынлай джан кириб, Мариям-хаджи, биягъы сыфатына кириб, ауазы да биягъы ауаз болуб, солугъаны да, талагъы тургъан адам киби, кьызыу-кьызыу болмай, биягъынлай орнуна келиб, ариу, кесгин айтады айтырын андан ары.

— Атынгы айтдырлыкъды, аллах айтса, бу сыйлы кюн джаратылгъан уланынг, Джашуу. Кёремисе аны бурху бетчингине нюр тёгюлюб тургъанын. Биз бусагъатда этерге керек биз — бу огъурлу джаннга бир огъурлу ат атаргъа керек биз. Менн кёлюме келген: аллах, файгъамбар да суйген бир ашхы, алаамат адам болгъанды Умар деб. Ол атны атасанг бу джашчыкъгъа, аллах разы боллугъуна толу ийнанганма бусагъатда сизге келе. Бюгюнден башлаб, кыяма кюннге деричин аны атын джюрютген джашчыкъ, атын эшитгенлери сайын душманланы джюреклери чанчыб, бет къанлары къа-

чыб, аман кюннге джетсинле, аллах къабыл этсин айтханымы, биз да амин дейик,—алай айтыб, Мариям-хаджи, джукъусундан уянмайын, къолунда джатыб тургъан сабийге къабланыб, талай заманны къарайды.

Джашуу Мариям-хаджини сёзлерин тышюнде эшитгенча болуб турады. Сёзлерине, бирин къалдырмай, ачыкъ айырыб тынгылагъанлыкъгъа, айтханыны магъанасын къайры элтирге билмей, айтханына «амин» демей тынгылайды. Бусагъатхадери да кёб эшитгенди Джашуу Мариям-хаджини ауузундан «гяурла», «муслиманла», «дин къазауат» деб. Мариям атагъан атха чыртда огъайы джокъду Джашууну. Аты къаллай болса да, кеси адам болуб, ёсюб, къол кыйыны бла джашаб, тюз джол бла джюрюб турурун кёрюрге сюеди Джашуу джангы туугъан уланыны.

Джашуу айтхан болса, ол излеген толса, бу джашчыкъ, джашаб, къартлыкъгъа джетиб, ёлюб кетгинчи, аны джолунда анга игилик бла ашхылыкъдан сора, не уруш, не туююш, не къан, не джалгъан аджал тюберик тюл эди. Къан тёкген огъай, адамны не аз да ачытыб кёрюрге сюерик тюлдю кесинден джаратылгъан джанланы бирин да Джашуу. Гяур болсун, муслиман болсун, адам къачан да адамды: урсанг, эти ачыйды, урушсанг—джаны ачыйды.

Джашуу кеси джашагъан ёмюрюнде кишини кыйнаб, ачытыб, инджитиб билмейди. Орусха, тегейге да тюбегенди, джюрюген джолунда бирге да джюрюгенди, дини башха адамны къалгъан адамладан башха кёрмегенди Джашуу, джаулуку да ёмюрде киши бла джюрютмегенди, бир уллу итлиги, аманлыгъы болгъан адам болмаса, хар ким да билген.

Мариям-хаджиден сора да болгъандыла, Джашуу билиб, къанны тёгюлюб кёрюрге излеген, муслиман диннге къулукукъ этген эркишиле, тиширыула да. Тёгюлмесин бир адамны да къаны, аманлыгъы, итлиги башы бла барыб, бир палахла джетдирмей эсе тынч джашагъан халкъгъа. Итден башха болмагъан адамла уа болгъанлары хакъды, муслиманма деб межгитге джюрюб, намаз кылыб тургъанланы ичинде да. Джюрегинде муслиманлыгъы болмагъан кёб барды ма бу ёзенде да, иш этиб къарасанг. Джарлыны кыйынын ашагъан, саулай терисин сойгъан, къанын ичген аз адаммы киреди хар кюн сайын, муслиманма мен деб, межгитге намаз кылыргъа?

Кёб гяур аты болгъан адам танийды орусдан, тегейден, эбзеден да Джашуу джюрегинде керти муслиманлыгъы танылгъан. Ким да болсун: гяур болсун, муслиман болсун,—аллай адамлагъа тюбетгенлей турсун аллах джашау джолгъа джангы чыкыгъан бу джетинчи баласын да, къалгъан ба-

лаларын да. Урушну кьайгысын, кьыйынлыгын, ачлыкъ-джалангачлыкъ сынатмасын аллах алагъа.

Аллай сагъыш эте, аллай тилек эте кьарайды Джашуу кьатапа джуургъаннга бѣлениб джатхан сабийине. Анга кьарагъан сагъатында, кьайгысы, ауур джарлылыгы, ауур сагъышлары, кьыйын джылны кьоркьуу салгъан затлары—бары да унутулуб, туйюлюб тургъан кьалын кьара кьашлары тюзелиб, ариу джарыйды Джашууну бети. Не кѣб кьыйналгъан эсе да бюгюннге деричин сабийлери ючюн, знтда бюгюнден ары не бек кьыйналлыкъ эсе да, бу шош джайгы кече джарыкьды таулу атаны тюрсюню, кьууанчлыды джюреги, берекетлиди юю.

Аны джетинчи сабийи да, кьаты джумуб кѣзлерин, бурху бетчигинден кьалгъаны кьатапа джуургъаннга бѣлениб, бу шош кече бек рахат джукълайды, джашауну не болгъанын, дуня джарлылыкъны, кьыйынлыкъны, бушууну, ълюмню не болгъанын алкьын чыртда билмей.

Бу кече 1895-чи джылны август айыны 25-чи кечесиди. Мариям-хаджи да кетиб, сабийле да джатыб, Джашуу кеси да кенг орунда сыртындан тюшюб, арыгъан санларын тюзетиб, рахат джукьу басханды бюгече Алийланы уллу юйдегилери джашагъан, Къартджурт элни арасы сюремде кьабхакъ башындагы алаша, узун топракъбаш юйчюкню.

Шошду кече. Не булут, не джел джокьду. Тамбла бек ариу кюн тюшерик болур. Бусагъатда уа юйчюкню кьалын ханс басхан топракъ башына мийик кѣкден, джуддузлу кѣкден ай джарыгъын аямайын, кьызгъанмайын тѣгеди.

ГЮТДЮ ЮСЮНЕ КЪАЛАЧ

Орус патчах бла Япония кьралны патчахы уруш ачханларыны хапары тар ѳзенледе кьысыдырылыб тургъан кьара чай элlege келе-келе тура эди иги кесекден бери. Къартджуртха да джетген эди ол хапар. Уруш ачылгъанны хапарын биринчи кере Умар Тоббурун деген чам аты болгъан орус кишичикден эшитген эди. Тоббурун, бир арыкъ сары мыжыкъ байталны джегиб, тау элlege айлануучан эди ууакъ-тюек сата: ийне, халы, сапын, тюйме, тартма дегенча затланы. Тоббурунну сары байталы элни кьыйырындан кѣрюн-нгенлей, «алышчы-беришчи келди» «алышчы-беришчи келди», деб къартджуртчула бир юйден бир юйге кьычыра, элни арасы сюремине джайыла эди джамагъат Тоббурунну кьобюр

арбасын арагъа алыб. Тоббурун, тюрлю-тюрлю сейир хапар-ла да айта, сатыуун-алыуун да бардыра эди. Оруслу болгъан-лыкъгъа, иги танг юрениб, къарачайча сѣлеше эди. Гитче, сарычач, алакѣз кишичик эди Тоббурун. Неси да сейир эди аны: сѣлешгени, кюлгени, саб-сары сакъалчыгъы, юсконе кийген кийими. Дагъыда бир заты сейирсиндире эди оруслу-чукъну. Хапар айта келиб, киши джукъ билмей тургъанлай ачы чючгюрюучен эди ол. Чючгюрген тауушу алай уллу бола эди аны, тоб атылгъан тауушха ушаш. Ол тауушну эшитиб, юй башлада къонуб тургъан чыбчыкъла учуучан эдиле юрюлюб. Сары байталы да, ол хар чючгюргени сайын илгениб, башын ёрге силкиучен эди. Ол заты ючюн атагъан болур эдиле къартджуртчула анга Тоббурун деб.

Умар ол кюн школгъа бара тургъанлай эшитген эди Тоббурунну хапарын. Тогъуз джылы энди тола келгенликге, Умар Къартджуртда джангыз школну ючюнчю классына джюрюй эди кесинден тамада сабийлени биргесине. Кесини эки уллусу да, Локъман бла Таубий, аны бла ючюнчю классда окъуй эдиле. Гитче болгъанлыкъгъа, Умардан иги окъугъан чыкъмай эди саулай школда. Беш джылы тауусулуб, алтынчысына кирирге, Умар, эки къарнашыны ызындан тагъылыб, ала бла школну босагъасына джете да ызына къайта туруб, бир кюн а, аланы айтханларына къулакъ салыргъа унамай, школгъа кириб барыб, биринчи партагъа олтуруб, чыгъаргъа унамай тохтагъан эди. Ариу, аман айтыб да кюрешген эдиле анга, юйге бар деб, алай а ол олтургъан джеринден къобаргъа унамагъан эди. Окъутхан устаз Халилланы Хызыр кириб, сохтала, бары да бир ыздан ёрге къобуб, саламлашханларында аны бла, олсагъатда да къобмагъан эди Умар чѣкген джеринден. Хызыр танымагъан уллу гитче да джокъ эди Къартджуртда. Умарны да таныгъан эди. Къатына келиб, къолун имбашына салыб: «Сен Джашууну эм кичи джашчыгъы болурса дейме, атынгы билмейме ансы»,—деген эди.

— Атым Умарды, — деген эди Умар, — атамы эм кичиси тюлме, эм кичибиз Шаухалды. Эки джыл болады Шаухалгъа.

— Окъууну къалай баргъанына бир къарайым дебми келгенсе, Умар? — деб соргъанында Хызыр, Умар:

— Окъургъа келгенме, анням сахтияндан сумка тигиб да берликди, китабла да сатыб аллыкъдыла, — деген эди, тылпыуу тыйыла, бусагъатдан къысдаб иер устаз классдан деб къоркъуб.

— Да, окъуялырмыса, Умар? Джылынг асыры гитчеди.

Бир кесек ёсе турурму эдинг, школ къайры кетерикди, ёсюб уллуракъ болсанг келирми эдинг?

— Окъуяллыкъма! — деген эди Умар, андан сора джукъ айтыргъа да табмай, къара тынгылауну ийиб.

Джазыкъсынган этген болур эди Хызыр, джашчыкъны, юйюнге бар деб, чыгъарыб иймеген эди, классда къойгъан эди. Къойгъанына да сокъуранмагъан эди. Ол кюнден сора бир кюнню къалмай, хар кимден алгъа келиб, орнуна олтуруб туруучан эди Умар. Ауузундан не сёз чыгъармай, не къолун, не башын къымылдатмай, кирпич къакъмай туруучан эди ол. Хызырны кёзюне, айтхан сёзюне эки къулагъын сакъ этиб. Бир-эки айдан Умар джаза да, окъуй да башлаб, джылны аягъына къалгъанладан артха къалмай бардыра эди окъууун. Экинчи джыл а кесини эки тамадасына да, къалгъан сохталагъа да болуша эди, билмеген затларын айтыб, ангылашмагъан затларын ангылатыб.

Умар школгъа келе бююн, орамларыны аягъына джыйылгъан халкъны кёрюб, алай ары къайтхан эди, неге джыйылгъандыла арабин, деб. Тоббурунга джыйылгъан эди халкъ.

Японлуланы юсюнден хапар айта тура эди Тоббурун.

— Гитчечикледиле сюеклери, — дей эди. — Бетлери сабарыдыла, джез тазны бояуун алгъанча. Кёзчюклери уа къысыкъдыла, кеслери да зуккусуна къарабдыла. Бир кёзю кюн чыкъгъаннга аралыб тургъан заманда, бир кёзю кюн батханнга аралыбды. Бек огъурсуздула алай болгъанлыкъгъа, шашмай къутургъан итледиле деб къоярса. Патчахларына «микадо» дейдиле. Ма ол микадо дегенлерин бизни Николай патчахны орнуна олтуртур акъыл келиб тели башларына, аны ючюндю къзауат ачыб кюрешгенлери. Алай а биз да бурну-буз бла суу ичмейбиз, билесиз. Башха затны кююб, бёрклерибиз бла уруб-уруб да джыгъарыкъбыз аланы. Бёрклерибиз бла уруб кюрешмей, алларын бош этиб къойсакъ да, келалгъаныгъызча келигиз деб, олсагъатда да атлаб келиб кираллыкъ тюлдюле Петербург шахаргъа, алай бир узакъ джолну джюрюб. Бусагъатда уруш Маньчжурия деген джерде бара турады. Маньчжурия бек узакъдады, кюн чыкъгъан табадады, къралыбызны эм узакъ къыйырындады. Алайдан Петербургга джетген алай бош иш боллукъ тюлдю къынгыраякъ японлулагъа. Бери таулагъа уа аякълары да басарыкъ тюлдю, сиз чырт къоркъмагъыз, къайгъы зтегиз, къайда алагъа таугъа, сыртха ёрлерча кюч. Чыртда къайгъы-сагъыш этмегиз сиз, тау этекледе джашагъанла. Бююннге дери не этиб

тургъан эсегиз, мындан ары да этигиз аны, бюгюннге дери ишлеб тургъаныгъызыны ишлегиз.

Къайгъы-сагъыш да этмей эдиле къартджуртчула, сейир-синиб тынгылагъан болмаса хапаргъа. Къайда эсе да джерни этегинде, сууукъ тенгиз бойнунда, Маньчжурия деб бир джерде уруш барады деб чыртда къайгъыргъан зат этмей джашагъан эдиле ала, тынчлыкълары бузулмай. Къачда уа эл старшина Воташ улу Будуян, Пашинскеге атаманнга чакъырылыб, къайтыб келиб, джыл сайын элден джыйылыучу налог быйыл эки къатха кёб джыйыллыкъды дегенинде, бузулгъан эди къартджуртчуланы тынчлыкълары, къайгъысызлыкълары. Эки ыйыкъ чакълы бирден, старшина къайтхандан сора, Халланы Хызыр газетде окъуб, орус аскерни хорлана башланган хапары джайылгъан эди элде. Алай бола келиб аллы, оруслаула хорлай башлагъандыла деб эшитген эдиле бир кесекден. Ляоян деген шахарны къатында тюбешгенден сора орус аскер бла япон аскер, бек кёб адам къырылгъан хапар эшитилгенди. Ол хапаргъа кёре, япон аскерден джыйырма тёрт минг адам, орус аскерден да бир оналты минг адам къырылгъан эди. Аллай затха ийнанган бек къыйын эди. 24 минг адам, къалайгъа баргъан затды деб, терен сагъышлы болуб сёлеше эдиле къартджуртчула — Тёрт Къартджуртну бир-бирине къошсанг да, болмайды аллай бир адам. Тобасто, ол къыйынлыкъгъа бир къарагъыз. Къаллай бир сабий ёксюз болгъан болур, къаллай бир ана джылай болур бусагъатда Япония деген къралны джер-джеринде. Кёзлери къысыкъ болсала да, не башхасы барды—ала да бизнича адамла болурла. Аланы аналары да бизнича ачый болурла ёлюмге, ууахтыгъа!..

Экинчи кере Умар Япон урушну толу хапарын, узакъда бара турса да ол уруш, зараны-хатасы Къартджуртда джашагъан халкъгъа да джетгенин бир сууукъ къач кюн билген эди. Ол кюн, Умар арбазларындан балчыкъ кюрей тургъанлай, орамдан эшитилген эди халкъны межгит аллына чакъыргъан таууш.

— Джамагъат! О джамагъат! Терк келигиз межгит таба! Терк келигиз межгит таба! Уллу тамадала келгендиле — элни джыйыб сёлешген этерикдиле! — деб алай чакъырыб бара эди старшинаны джумушчусу хар кимни, бир юйден бир юйге кёчуб, терезени-эшикни къагъыб.

— Не сёлеширикдиле? Ким келгенди? — деб билирге излеб къычыра эдиле юйлеринден чыгъыб хар ким хахайлаб баргъанны ызындан. Алай къызыудан-къызыу атлаб, айтха-

нын айтыб баргъан болмаса, тохтаб башха хапар бермей ол, ызындан кычыргъанла да, хапар билирге суююб, ызындан межгит таба бара эдиле, ишлей тургъан ишлерин кыююб, юслерин-башларын джарашдырыб. Уллу тамадала Къартджуртха хар кюн сайын келиб турмай эдиле. Аны себбли, аланы алларына къартджуртчуланы кыайсы бири да къолдан келгенча смакъ чыгъаргъа сую эди: джангы чебгени болгъан — чебгенин, джангы ышымлары болгъан—ышымын кийиб.

Школгъа барыр заман джетмесе, барыб бир кыараргъа боллукъ эди деб, Умар ишин тохтатмай ишлей тургъанлай, межгит таба бара тургъан Кызырны кырюб, окъуу боллукъ болмаз бююн, школну кыююб, Кызыр да бара эсе джыйылгъан джерге, ишексиз да, бир уллу зат болургъа керекди деб, балчыкыны ариулаб бошаб, Умар да барады межгит таба.

Сап-сары кыачхы бояу алыб, юслеринде ханс битген алаша юйчюклени топракъ башларындан айырылыб, ёрге мийикге чыкыгъанды межгитни джашил болгъан, мизча, джити башы. Джитисини учуна ай джарты бла алтымююш джулдуз чанчылгъандыла, алтын бояугъа боялыб.

Умар келирге, былайгъа элчиледен эркиши болгъан хазна къалмай джыйылгъанды. Биченнге-отуннга баргъанла сенеклери бла балталары бла кыайтыб къалгъандыла былай бери. Акъсакъал къартла, сакъалларын-мыйыкъларын тюзетиб, джууугъуракъ сирелгендиле. Джашыракъ-джашыракъ кенгирекде тохтагъандыла. Эм аллында сирелгенле элде танылгъан байыракъ-байыракъладыла. Аланы суюк токълукъларын алай кыюйсанг да, кийимлеринден танылады онглуракъ болгъанлары. Аланы чебкенлери джангыдыла, талайыны джым-джылтырагъан кыамаларына ариу-ариу кыарасауут салыннганды. Хазырлары не алтын кыошулгъандыла, не таза кюмюшдендиле. Аланы атлагъан атламлары да, сёз урумлары да къалгъанладан кыалай эсе да башхаракъды.

Быллай джыйылыугъа не тишируу, не сабий кыюймайдыла. Аны билиб, Умар, межгитни арбазына кирмейин, тогъай айланыб келиб, минараны туурасындан кыарайды, мийик таш хунаны оюлгъан джеринден башын кыаратыб.

Ким келлигин Умар элни старшинасы Будуюн арбазгъа кириб айтханында биледи. Джаяу келмегенди Будуюн. Юсюн сап-сары кыалын туюк басхан, тогъайбоюн, ингичгебел, узунаякъ аджирине миниб келгенди. Аджирни юсю джым-джылтырайды. Орнунда тынч туралмай, аякъларын барын бирден тебсетеди аджир Будуюнны туюнде. Джюгени да, ёшонлюгю, кыууушханы да алтын бла джасалгъандыла. Кыуйругъу,

балчыкъ болмазча, къысха тьююлгенди. Къуйругъу да, туюкъ башларында джюн джоппулары да ачы сарыдыла аджирни. Аз тубейди къарачай ёзенде аллай алаамат аджири болгъан.

Наныкъ бетли чубур чебкен кийгенди Будуюн бюгюн. Хазырларында, белибаууну, къамасыны кюмюшюнде, узун чурукъларыны башларында кюн таякъла ойнайдыла. Будуюнны сакъалы, узун да болмай, къысха да болмай, ариу кесилибди. Бояуу, атыны джалыча, ачы сарыдан да озуб, къызылгъа тартады. Умарны да, Умардан абаданланы кёблерин да сукъландыра болур Будуюнны миннген аджири да, кийген кийми да. Анга ушаргъа кёблени кёзю къарай болур бу джыйылгъан халкъны ичинде.

— Джетиб келедиле, мычымайын джетерикдиле, — дейди Будуюн, атындан тюшмей. — Игирек, джылыракъ саламлашыгъыз, къонакъ суймеген къонакъбайлача этмегиз. Баталпашинске отделе атаманны биринчи помощниги Александр Николаевич Горады келгенлени бири. Чыны—есаул деб алайды. Гитче чын тюлдю ол чын. Экинчиси Михаил Зиновьевич Мещеряковду. Ол атаманны тамада адъютантыды: бизнича айтыргъа, атчысы, сауутчусу. Аны чыны да есаулду. Ючюнчю келген къонакъ Хумара участокну тамадасыды. Ол да есаулду. Аты Абрам Васильевич Гаркуша. Юч есаул бирге келиб кёрмегенди бизни эл. Ол ючюсю бла дагъыда биреулен барды. Баталпашинск участокну тамада мал дохтуру Никанор Георгиевич Рыжевскийди. Коллежский советник деб алайды чыны. Аскер къуллукъ, этмей, джамагъат къуллукъ этгенлеге берилиучю чынды ол чын. Эсигизде тутаргъа кюрешигиз ала ны атларын да. Биздеча «Харун», «Мухаммад», «Азрет» деб къоймай, ала бла сёлешген сагъатда кесини атын да, атасыны атын да айтыб сёлеширге керекди. Орус адам аллай затны бек сюеди. Аллай адет джюрюйдю оруслулада, кёбюгюз биле болурсуз. Адетлерин, сыйларын кёрмесек, ушатмазла... Ол зат эсигизде болсун, ариу, таб сёлешигиз, соруугъа джууаб этсегиз да, кесигиз соруу сорсагъыз да. Быллай затда мени юретирим джожъду, сизни барыгъызны да эсигизге салгъанлыгъымды ансы, къонакъланы тамам сыйлы къонакъла болгъанларын айтыб.

Будуюн, сёзюн бошаб, къонакъланы алларына мукъут болуб кетгенинден сора, межгит аллында джыйылгъан халкъ бири бирине кёлюне келгенни айтыб, ангыларгъа кюрешедиле дёртюсюню не акъыл бла келгенлерин. Къарачайгъа кжууандырыр хапар аз келиученди Баталпашинскеден. Бу джол да суйюмчю хазырларча хапар алыб келмегендиле, бир ишексиз

да, келгенле. Къуандырмалыкълары ачыкъды, джылатмасынла ансы. Къалгъанланы келиулери къалай болса да, мал дохтурну келгенин алай бек ушатмагъанча кёрюнеди халкъ. Бир игиликге, ашхылыкъгъа келиучю тюлдю уллу мал дохтур. Не маллагъа силегей тиер къоркъуу болуб келеди ол, не да башха ауруу джайылыб тегерекге, аны ючюн келеди. Бирбирле айтханнга кёре уа, аны келтирген ауруу башха аурууду. Уруш тохтамай, энтда къайры къошулукъ эсе да, налогга къошулуб, къарачайдан мал джыяргъа болушурукъду дохтур, маджал-маджалларын сайлаб. Неден да бек аллай затны къоркъууун этедиле бусагъатда межгит аллындагъы къартджуртчула

Ол къоркъууларына тюшгенлерин ангылайдыла, къонакъла келиб хапарларын айтхандан сора.

Будуян алларында—тёртюсю да тенг джетиб, атладан тюшюб, джюгенлерин бирер адамгъа узатыб, бешиси да минарагъа чыгъыб, бери энишге къарайдыла джыйылгъан халкъгъа.

Кёб болмай ишленгенди Къартджуртда бу джангы межгит. Къалгъан элени кёбюсюнде межгит башха юйледен айырылыб мийик, кенг болмай эсе, Къартджуртда межгит алай тюлдю. Бек мийикди, кенгди, джарыкъды. Нарат агъачдан ишлениб, джашил бла кёк къатышыб ариу боялгъанды межгит. Къалгъан элде азанчы межгитге басхыч тиреб, ол басхыч бла ёрге чыгъыб, алай кычыра эсе, Къартджурт элни азанчысы минарагъа чыгъыб алай чакъырады халкъны намазгъа. Межгитни мийик босагъасына минер ючюн, ташдан ишленген он сыйдам табхычдан атлаб ётерге керекди. Келгенле, ол табхычла бла чыгъыб, балчыкъ, букъу ышаны болмагъан минарагъа кёлтюрюлюб, алайдан сёлешиб башлайдыла.

Биринчи сёлешиб башлагъан атаманны помощниги Гора деген болады. Гора деген сёзню магъанасын ангыламагъан киши болмаз эди джыйылгъанлада. Гора керти да таугъа ушагъанына сейирсинирча эди. Бек уллу адам болуб джаратылгъан эди анасындан. Къатында сирелген иги бойлу эркишилден баш токмагъыны артыкълыгъындан сора, къарны да знишге дженгиб, бурну-кёзю, къашы-башы да айырылыб къалгъанладан уллу болуб, кийген папахы да иги танг болуб, кесине къарасанг да, бек ушай эди ол Тау деген тукъумну джюрютюрге тыйыншы адамгъа.

— Боташ уллу Будуян, къарачай элени эм уллу, эм ашхы элини старшинасы! Мен бир-эки сёз айтыргъа излейме. Къарачай тилни билмегениме бек къыйналады джюрегим. Къыйналгъанлыкъгъа, не этериксе, сенден тилерим: меннге

тылмачлыкъ эт бююн, не кыйналсанг да, — деб, Гора алай айтыб башлагъан эди. Сёзлерин ангыламагъанлыкъгъа, джыйылгъанла сейирсиннген эдиле Гораны сёлешгенине. Сейирсиннгенлери да бир зат эди: Гора кеси абадан адам болгъанлыкъгъа, тауушу бек назик эди, джаш кызчыкъны тауушу чыкъгъанча чыгъа эди кенг ёшюнюю теренинден.

— Сеннге тылмачлыкъ этгенден уллу насыб къайда меннге! — деб, хазыр болгъан эди Будуян, аны кёзюне къараб.

— Япон урушну бара тургъанын билесиз, джамагъат, — деб башлагъан эди Гора. — Бек кыйын уруш болуб чыкъгъанды ол бизге. Бара баргъан заман танытырыкъды ол урушда баш ким боллугъун. Хорлам сёзсюз да бизникиди. Хорлам бизге буюрулгъанды. Хорлам бизге буюрулгъанлыкъгъа, биз аны дженгил излейбиз. Ол дженгил келир ючюн а, аскер кючююз аслам болургъа керекди. Бизни сыйлы патчахыбыз, кючю таркъаймазлыкъ, сыйы мийикде турлукъ императорубуз, Николай Александрович сизден бек уллу умут этеди, къартджуртчула. Ол бек ышанады бу элде туууб ёсген джигитле, кеслерини джюрек разылыкълары бла терк огъуна аскер болуб чыгъарларына ит японла бла къан къазауат этер ючюн, джуртубузну джакълар ючюн. Бек ийнаныбды сыйлы патчахыбыз джаулану къаушатыргъа талпыб тургъанларына, ол урушха къууаныб барырларына тау илячинлени, тау асланланы. Къартджурт элни джаш тёлсюю ол затны кеслерине сыйлы борчха санаб, атала, анала да аланы беллерине сауут-саба тагъыб, бирер маджал атха миндириб, джолгъа терк огъуна ашыырларына толу ийнанады кючю таркъаймазлыкъ, сыйы мийикде турлукъ императорубуз Николай Александрович. Ма бусагъатда, ма бююнден башлаб джазылсынла урушха барыргъа хазыр болгъан джашла, сауут-сабаларын, атларын да хазыр этсинле. Бу затны айтыр ючюн келгенбиз сизни элге бу узакъ, бу кыйын джолну салыб...

Гора алай айтыб, Будуян да аны айтханын кёчюрюб бошагъанлай, джайылгъанланы къалыныракъ джеринден бир таууш чыгъыб эшитиледи:

— Я аллах, бизге джолугъуз мындан ары бек кыйын болсун, — деб.

Ол тауушну эшитиб, Гора Будуяннга, не айтады, кёчюр, деб бетине къарагъанында, Будуян алай айтыб кёчюреди: «Джашау джолугъуз узакъ болсун, тынч болсун, мамукъдан болсун, дейдиле сизге, джюйюсхан кьонакъла!»

Гора, Будуяндан эшитген сёзюне разылыгъын билдириб, дагъыда алай кьошады бусагъатха дери айтхан сёзюне:

— Сиз кесигиз да ангылайсыз бек ариу, багъалы таулула, сизни джолугъуз бла Россияны джолу бир болгъанын. Кесигиз шагъатсыз, кѣб джыл болуб келеди сизни насыбыгъыз бла бизни насыбыбыз бир болгъанына.

Будуян кѣчюрюб бошагъанлай, джыйылгъанланы башха джеринден дагъыда бир таууш чыгъады, алай айтыб:

— Кесинг айтханлай, бизге джол бир бек къыйынды да, насыб бизге бу анча джылны ичине не этиб да келелмейди...

Будуян, таууш чыкыгъан джерге тамам хыны къараялгъанын къараб, артда, ышара-ышара Горагъа айланыб, былай айтыб кѣчюреди эшитгенин:

— Кѣб джюз джылны насыбыбыз бир болсун дейдиле, джюйюсхан къонакъла, бизни элчилерибиз.

— Молодцы картджуртцы! — дейди Гора. — Келгенибизге къууаныб къайтырча сѣзле айтадыла! Молодцы!

Сѣз бу барыудан барыб, халкъ да аз-аз къуш-муш эте, къушмуш даургъа кѣчюб, минарагъа чыкыгъан къонакъла, Будуян кѣчюрюб кюрешмесе да, болумну ангылаб, не этерге билмей, бир-бирлерине къараб башлайдыла. Бир кесекден хар кимни аллына чыгыб, келген къонакълагъа къараб, сѣз айтады къартланы бири. Досокланы Хаджикъулду ол. Асхагъан да этеди, бир къолу да чолакъды. Сау къолунда гулоч такъ тутады. Кийингени бек къарыусуду.

— Багъалы джюйюсханла, сыйлы къонакъларыбыз! — деб башлайды Хаджикъул. — Сизден аман къонакъ келмесин элибизге, сау болугъуз, келдигиз эсе. Келдигиз эсе, бек къууандырдыгъыз. Къууандыргъаныгъыз — бизни джашлагъа базыб, джуртну сакъларгъа чакъырыб, уллу сый бердигиз бизге. Ол сый алай уллу, алай ауур сыйды — кѣлтюралгъан этербизми биз аны? Толтуралырбызми патчах бизден этген уллу умугланы? Иши болмагъан джашыбыз бек аз болур дейме элибизде. Джашларыбыздан да малыбыз азды. Келе-келе кѣрген болурсуз: джарлыдыла, къутсуздула тауларыбыз. Къой-эчки да арыкъ, аз, урушха кириб барырча алашаларыбыз да аз. Малыбызны саулай бериб да иерек, не къой, не ат къоймай, башха зат бла джубандыралсакъ кесибизни. Сѣз ючюн, мюрзеуюбюз, арпабыз, будайыбыз кереклисича битсе. Битген джылда да аз, битмеген джылында уа аздан да аз. Битмеген джылында, эшитген да болурсуз, шкок быргыгъа сыйынган ашыкъны ол шкокну кесинден уллу болады базарда багъасы. Мен айтырыкъ кѣб эди, алай а бу айтханым да боллукъ болур, — деб, чыкыгъан джерине къайтыб сюелди Хаджикъул.

Ол сёзюн бошар-бошамаз, аны орнуна Сылпагъарланы Къойчу деген къарт сирелиб, къарачай орус сёзлени да къагышдыра сёлешеди.

— Джашым урушха кетсе, юйдегими асырар адам къалмайды, — дейди ол. — Ким къарар малыма, ким этер отун, суу, бичен къайгъымы? Бир алапат тарпан тай, бир дюдюр ат а къайдан табайым мен Томашха? Саут-саба деген зат а къайдан алыб тагъайым белине, не тутдурайым къолуна?

Бир тот эски къанджал къамабыз барды да, аны бла Томаш кесген джауну киши санаб къолундан келмез деб айталмайма. Юйдегиме джылгъа, эм азы бла айтсам, эки джыйырма пуд ашлыкъ керекди, къарынлары тоуб джатар ючюн кече сайын. Джыйырма да джыялмайбыз. Томаш кетсе уа, бармакны джала, суу ич. Бизден джарлыла уа аз тюлдюле элде. Къарны тойгъан адам ондан бир болур. Джерибиз азды. Сюрген джерибиз да, къышлыгъыбыз да къой терини джайыб кебдирирча бирди. Арендге алыргъа ачхабыз джокъду. Боташ къачан эсе да Къартджурт болгъан джерге юч джыйырма адамы бла келгенди, дейдиле. Джер эркин джетген болур алагъа. Биз кёб болгъанбыз, талай минг адам излейди джерден ашау, джер тарлыкъ этеди. Къайры болса да кёчюб кетер эдик, алай а джуртундан узайгъан узакъ джашамайды, билебиз. Джери-малы кёб байла — джангыз ала этелликдиле, мен билген бла, бу джол Мыкалай патчахха болушлукъ... Билгеними айтдым, айыб этмегиз, багъалы къонакъла.

«Багъалы» къонакъла къарачай тилни билмегенликге, сёлешгенлени, тынгылагъанланы да бет тюрсюнлеринден, болумларындан аланы асыры огъурамагъанларын ангылаб, биягъы старшина таба къарайдыла, старшина не айтса, ол болдукъча.

Хаджикъул, Къойчу айтханны да бек къысха кёчюрюб ангылатады Будуян.

— Эки къартны айтханларыны да къысха магъаналары бирди: таулада джашау къыйынды, дейдиле; бай тюлбюз, дейдиле, алай а джарлы, не хариб болсакъ да, Николай патчакны кёлюн мыдах этгенден эсе, ёлгенибиз игиди, дейдиле. Не десе да ол, бойнубуз къылдан ингичгеди, дейдиле...

Умар былайда сёлешинген затны бирин да къоймай алапат эшитиб, эки къартны не айтханын да ангылаб, Будуян орус тилге кёчюрююн кеси суйгенча этгенин ангылаб, сейирсиниб бир кесекни турады: Будуянны терис кёчюргенине тынгылаб нек турады халкъ? Джыйылгъанланы ичинде

орус тилни ангылагъан адам, эм азы бла айтсанг да, беш-алты барды. Ким билмей эсе да орус тилни, Хызыр бек устады. Сёлешиб башласа, аны орус адам болмагъанын оруслула да билалмайдыла. Кеси къой, окъутхан сабийлерин да юретгенди орус тилге Хызыр. Будуюнны орнунда болса бусагъатда Умар, бек тюз, бек толу кёчюрюб берлик эди Хаджикъулун айтханын да, Къойчуну айтханын да. Секириб туруб, хунаны юсуне миниб кычырыргъа аз-за къалады Умар, Будуюн терс кёчюреди былайда айтылгъанны, деб. Алай а кесин тыяды.

Ол алай сагъыш эте тургъан сагъатда, таукел-таукел атлаб, минарагъа джууукълашыб тебрейди Хызыр. Ол ауузун да ачхынчы ангылайды Умар аны бош чыкъмагъанын алгъа. Хызыр чыртда ёгюрюкню, алдаулукъну, хыйлалыкъны кёрюб болмагъанын биледи бек ариу Умар. Туугъанлы бери эшитиб тургъанды Хызырны къаллай адам болгънын.

— Здравствуйте, Александр Николаевич! — деб Горагъа салам береди Хызыр, кёзюн кёзюнден алмай.

— А, Халилов! Здравствуй! — деб алай салам къайтарыб, Гора биргесине келгенлеге хапар айтады: Халилов эски танышымды, устаз болуб ишлейди, таныгъаным Ставропольда окъугъан сагъатындан бериди, деб. «Бир он джыл болады да мен сени таныгъанлы, джюйюсхан Халилов?» — деб Гора, би-гъынлай Хызыргъа бурулуб, кёзюне къарайды, не айтырынг барды, тынгылайма, дегенча.

Гора Хызыр бла ненча джылны таныш болгъанын айтханлыкъгъа, къалай танышханын айтмайды. Айталлыкъ да болмаз былайда. Хызырны бек ариу эсиндеди аланы танышхалары. Гора да унутмагъанды. Он джылны мындан алгъа, Ставрополь шахарда аскер къуллукъ этген сагъатында, анга бир кюн буйрукъ болгъан эди, бир он солдатны да алыб барыб, устазлыкъ семинарияда къалабалыкъ ачхан сохталаны тынч этерге. Сохтала, митинг ачабыз деб, патчахха къаршчы болгъан сёзлени сёлешиб, дерге кириге унамай тургъандыла сау кюнню. Гора келиб, кычырыкъ-кычырыкъ этиб тебрегинде, сохтала, чачылышыб, дерслерине кирир орнуна, кычырыкъ-сыйыт этиб, сызгырыб, аман къуялгъанларын къуйгъан эдиле Горагъа, кесине да «сынджырын юзюб адамны къабаргъа атылгъан итден башханг джокъду», деб. Гора къамчисин ойната башлагъанында, аны къамчисин да сыйырыб, солдатланы да тегереклерин алыб, джюзден артыкъ сохта тюйюш ачхан эдиле. Аланы бири уа, сарымыйыкъ, къатангы джаш, тебериб чыгъарыб семинариядан, табан да джет-

дирген эди олтуруучу джеринден. Чыны гитче эди Гораны олсагъатда, сохталаны барын да тутуб тутмакъгъа салыргъа керекди деб тилегенинде, сотняны командири урушуб къойгъан эди анга: «Къамчини къоюб, сёз бла къоркъутургъа керек эдинг сохталаны, энди ала сеннге табан джетдириб ийгенликге, аланы тутмакъгъа джыяргъа губернатор эркинлик берлик тюлдю», — деб. Талай кюнню кюрешиб, табан джетдирген джашны ким болгъанын билирге излеб, ол Халилланы Магомедни джашы Хызыр болгъанын билген эди. Алай а джукъ этер къарыу табмагъан эди. Бусагъатдача чыны болса, эте билир эди ол ишни анга табаны бла бедиш салгъан джашха.

Бусагъатда Гора, ол затны унутханча этиб, Хызыргъа ышарыб, Хызыр айтырын айтмай тынгылаб тургъанына, Гора, «эркинлик сакълай болур» деб: «Айт, тынгылайбыз, джюйюсхан Халилов, — дейди. — Не кереклинг барды, не бла болушлукъ этерге боллукъма сеннге, эски танышыма?»

— Кесиме керек джукъ джокъду бу кёзюучюкде, — дейди Хызыр, — Старшина Боташ улуу Будуйан, улуу орус тилге уста болгъанлыгына, былайда айтылынганланы айырыб, ангылаб, сизге ангылаталмагъанды. Джарлыбыз, болушаллыкъ тюлбюз сыйлы императоргъа, не этейик, дейдиле къартла. Тюздю айтханлары. Элни кёбюсюн джарлылыкъ басыбды, джюйюсхан есаул. Бир эки-юч юйдеги бек байдыла, джер да, мал да аланыкъыды. Ала бир зат бла болушсала да, къалгъан джарлыла не бла болушсунла? Нелерин алыргъа боллукъду, сёз ючюн, Досок улу Хаджикъулну, Сылпагъар улу Къойчуну, Ногъайлы улуу Джашарны, Гыдыланы Токъмакъны, Гочияланы Алабийни, Гаджаланы Ахматны, Хапаланы Исламны, Чочуланы Баракъ бла Муссаны, Хубийланы Хаджимуссаны, Къобаланы Джашууну, Сабанчыланы Сокъурну? Дагъыда алача кёблени? Алачала уа бек кёбдюле. Кюн батхынчы тизиб турургъа боллукъма аланы атларын. Джерден юлюшсюз — бизде неден да юлюшсюз болады, билесиз. Джашларын япондула бла къан тёгюшюрге ийселе да, алагъа бирер ашхы ат табар къарыу къайда мен тизгенледе?

— Тюз сёлешесе къачан да, Хызыр, аллах разы болсун, — деб ким эсе да алай айтыб къычырыб, башхала да, анга шагъатлыкъ этгенча, бирер зат айтыб, кёб адамны даууру эшитиледи. Тюздю айтханынг, кёб джаша, бизден бусагъатда къой, ууанык, ат-байтал излеген, кийиз къамчиге джерге кир деген кибикди.

Умар ангыламагъан эртдеден да бир зат барды: нек бирге керекдиле хар джыл сайын, уруш болса болмаса да, къартджуртчула Петербург шахарда джашагъан Николай патчахха мал да, джюн да, тери да, джау-сют да, ачха-бочха да? Гитчелигинден бери Умар, патчах деб эшитсе, кёзюне бир эмеген, бир Алауган, гыбыты дженгиб, богъурдагъындан ол гыбытха тохтаусуз эт, джау, сютбашы къуюлюб баргъан бек мухар бир инсан кёргюзтуб турганды.

Арта, уллуракъ болуб, школгъа келгенинде, биринчи кере кёрюб патчахны, бек сейирсиннген эди аны бек субай, чырайлы, неси да къалгъанлагъа ушагъан адам болгъанына. Патчахны сураты къабыргъада мийикде тагъылыб кёрген эди Умар.

Тогъай-тогъай бурулгъан ариу мыйыкълары, чубур къыркыйылгъан, ариу таралгъан сакъалы бар эди патчахны. Ала кёзлери адамны къоркъутурча огъай, бек огъурлу къарагъаннга ушай эдиле. Кийингени да бек омакъ, бек таб эди патчахны. Юсюнде кёксюл кийими бар эди, кёкюрегин ачы джылтырагъан, алтын апаслагъа ушагъан тегерекле толтура эдиле. Хызыр ангылатханнга кёре, ол тегерекле урушлада джигитлик, батырлыкъ ючюн бериличу орденле, медалла болгъандыла. Бир къарагъанындан бек джаратхан эди Умар патчахны. Тюрсюню ариу, кийими омакъ, кеси джигит, батыр, залим, аллай бир саугъала тагъылгъан эсе кёкюрегине, суймезча джери джокъ. Дагъыда бир зат билгени Умарны: патчахдан бай адам джокъду.

Патчахны огъурлу сыфатын да кёрюб, ийнанмазча байлыгъы болгъанын да билгенден сора, артыкъ да бек сейирсиннген эди Умар: бай патчах джарлыланы арбазларындан хар джыл сайын малларын алыб, андан да бек джарлы нек этеди? Иги эсе, ашхы эсе, бай эсе, байлыгъындан бирер кесек юлюш этиб, джарлы-джарлыгъа нек чачмайды элде? Кёб къарагъанды Умар патчахны кёзлерине, ол соруугъа джууаб излеб.

Бюгюн кириб къарасанг да школгъа, тагъылыб турады патчахны сураты къабыргъада. Сурат а селешмейди, джууаб бермейди. Энди къараса Умар суратха, патчахны алгъынча огъурлу, акъыллы, джигит, чомарт адамгъа ушатаймайды. Кёзю-башы ариу болгъанлыкъгъа, энди Умаргъа бек къызгъанч, бек джут, бек гыбыр адам кёрюнеди патчах. Джигитлиги, батырлыгъы болмагъанын да билгенди Умар патчахны.

Тоббурун бла бир-бирледе келиучю орус джаш бир кюн школда айтхан хапаргъа кёре, Николай патчах бир къазау-

атха да бармагъанды алкъын, бир кере да кеси уруш этмегенди. Кёкюрегинде алтын саугъаланы уа, кишиге соруб, кишиден тилеб кюрешмей, кеси алыб тагъыб сирелгенди. Халар айтхан джаш патчахны алай бек къолай болмагъанын джашырмай айта эди. Атына да «сыйлы император Николай Александрович» демей, «Николашка» деб сёлеше эди.

Андан бери Умар патчахны кесин да, патчахха къуллукъ этген адамланы да къолай адамлагъа санамайды. Келген төрт адам да, эл старшина Будуюн да патчахха къуллукъ этиб туруучу адамла болгъанлары биледи Умар.

Хар элде бирер старшина, хар джерде бирер атаман, бирер пристав, уллу чынлары болгъан инаралла, есаулла болмасала, халкъ аладан къоркъуб турмаса, патчах бир мал, бир апас да алаллыкъ тюлдю кишиден. Хар арбазда ненча тууар, ненча къой болгъанын да билиллыкъ тюл эди. Тууарны, эчкини къойсанг да, хар тауукъ орунда ненча тауукъ къоннганын билиб, алай салады патчах халкъгъа салгъан налогун. Эл старшинадан башлаб, патчахны къалгъан къуллукъчулары билдиредиле анга хар арбазда, хар къошда джюрген малны санын. Ол затны да билиб бошагъанды Умар.

Патчахха къуллукъ этгенлени санлары да кёб, кючлери къарыулары да кёблуклерине кёре уллуду. Халкъ аланы алларындан джанларгъа излеген болмаса, алагъа бой салыб тынгылагъан болмаса, айтханларына, этгенлерине къаршчы болуб кюрешмейди чыртда.

Хызырча бир болмаса, алагъа къоркъмай ауузундан сёз чыгъарыб, ала ушатмаз затны айтхан чыкъмайды. Хызыр къачан да къоркъмагъанды, бусагъатда да коркъмай, кёлюне келгенни барын да айтыб барады.

— Чыртда джери болмагъанла кёбдюле элибизде, — дейди Хызыр. — Джерлери азлыкъ, дыккылыкъ этген а сансыз-санаусузду. Къайдан джетсин джер халкъгъа, аны барын юлешиб бошаб, тукъумланы онглуракъ-онглуракълары джыйгъан эселе къолгъа. Къарагъыз кесигиз, айтайым Къартджурт элни джер байлыгъына иелик этген адамланы асламысын. Кърымшаухалланы Магомет иелик этген джер — 300 десятинады, Кърымшаухалланы Асланбек — 200 десятина, Сылпагъарланы Керти бла Боташланы Абдурахманда, Кърымшаухалланы Даулет-Герийде, Абдурзакъда да аллай бирер. Хубийланы Наны бла Кърымшаухалланы Гемахостада төрт джюзюшер десятина барды. Элибизде эм байыбызны уа — Кърымшаухалланы Хаджи-Мырзаны бир минг десятинасы барды. Джерни чоту ма алайды. Джылкъылыны къалынлары да,

аджирлени аламатилары да ол адамлададыла. Къалгъанлада къотур эшек табхан да къыйынды...

Айыб этмегиз, багъалы къонакъла, къёб сёлешгениме, алай а элибизде болгъан болумдан хапар айта башлагъан эсем, энтда айтайым, сиз былай бери аз келгенигиз себебли, толу хапарыгъыз болмаз андан. Къалгъан къарачай элдеде да, башхасы болмай, биздечады чот, мен билгеннге, мен сынагъаннга кёре. Джарлылыкъны джёнгери къарангылыкъды, билесиз.

Джангыз бир школубуз барды, эл уллу болгъанлыкъгъа. Ол школда устазлыкъ этген да джангыз менме. Окъургъа керекни барын да окъутурча хыйсаб джокъду. Окъумагъан халкъны кёзю сокъурду. Нени алай къойсакъ да, уста тергей, санай билген адамыбыз аз табыллыкъды. Тюкенде ишлерча, тюкен тутарча болуму болгъан адам чыкъмай элибизден, башха джерледен келген адамла бардырадыла сатыу алыу. Уллусун гитчесин да алыб айтсакъ, элде джети тюкен барды. Тёртюсюн эбзеле тутадыла, экисин — эки бай чууутлу, бирин да — оруслу. Джети тюкенчи да къыйналмай алдайдыла тергеген сагъатда элни. Тюкенчилени джетиси да ачхасы тауусулгъаннга борчха берирге да огъай демейдиле керек затны, алай а борчну къозлауун аллахдан, адамдан да къоркъмай, уллайтыб аладыла. Борчха берген бир сомларына эки сом бла джарымны къозлатадыла. Аллай бетсизлик аз тюбегенин билесиз, къёб джюрюгенсиз, башха джерде кёрген болмазсыз алай къозлау. Сомну эки къат бла джарым этиб алыу ызына — бетсизлик болмай неди? Школ элибизде бир болмай, он болсала да, къайда таулугъа окъурча заман! Мадары да джокъ, заманы да джокъ таулуну окъуб билим алыргъа, джолун джарыкъ этерге! Мал кютерге керекди, биченнге чыгъаргъа керекди, бачха кесекчигин сюрюб, урлукъ себиб, битдирирге керекди. Бачха битдирген тауда бош иш тюлдю. Джыл сайын ташын ариуларгъа керекди, аны бла къалмай, не мадар да этиб, суу салыргъа керекди. Суу салынмагъан бачхадан тюк хайыр да излеме, джайыбыз къысха болгъанлыкъгъа, бек иссиди, кюн, къыздырыуча къыздырыб, болгъанны кюйдюрюб атады...

Гора да, нёгерлери да эс ийиб тынгылайдыла Хызырны сёзюне, бёлмейдиле. Атаманны помощниги Горкуша, тынгылагъан бла да къалмай, Хызыр айтханланы бир-бирлерин, бир уллу блокнот чыгъарыб, ары джаза барады.

— Таулунаны сабанлыкъ джерчиклери не бир тар къулакъ ичиндедиле, не къаяла тюбюндедиле. Не ташлы джер

де да битдиреди къарачайлы бир зат, топракъ ташыб, таш юсюнде бачха этиб. Мал, арба киралмагъан джерледе да тюбейдиле аллай бачхала. Аркъалары бла ташыгъандыла топракъ ол бачхалагъа адамла. Алай кыйналыб джарашдырылгъан бачханы, таякъ джангур джаууб, тауладан келген ырхы баш топрагъын алыб кетиб, джалан ташын ачыб, бютеу кыйынын зырафха иеди кыйсы джарлыны болса да. Ырхы алмаса да, кѳб кюреширге керекди ол бачханы ташын ариулаб, мешхут ташыб. Мал узакъ кышлагъан джерледе мешхут табыу — мюрзеу табыудан тынч болмайды. Алай бла асыраргъа кюрешеди къарачайлы юйдегисин. Алай бла алгъан мюрзеую да кѳбге болса уа! Кѳбюсюне кышны арасы сюремине дери джетеди джыйылгъан мюрзеу. Джылны къалгъан айларын къуру айран бла кечинеди халкъны асламысы.

Мюрзеу, ашлыкъ болмаса да, къарачайны малы кѳбдю, эт ашасынла дерге боллукъсуз сиз. Алай а мал, этинги ашамай, этин ашатмайды. Эшитген болурсуз, къарачай къой бек аламант, асыулу къойду. Бек татлыды, татымлыды эти. Джюн да иги чыгъады аладан. Ючюнчю джыллары джетерге, къойла, сейирсиндирирча, мазаллы къуйрукъла саладыла. Бир-бирлери къуйрукъларын кеслери джюрютелмей, чархчыкъла ишлеб саладыла къуйрукъланы учларына. Ич джауу да кѳб болады къарачай къойну. Нелери да бек аламантды аланы, джангыз бир затлары табсызды: кыш бичен излейдиле. Бичен табхан а къарачайлыгъа мюрзеу табхандан тынч тюлдю. Чалынмагъан бир миндеу да къалмайды не ѳзенде, не сыртда.

Къая ранда, чауулда къол аяз тенгли джерчикле тюбеселе кырдыгы болгъан, малчыла аланы да кѳз гинджилерин сакълагъанча сакълаб кюрешедиле, тѳгерегине таш буруула салыб, ичине таш тѳнгереб тюшмезча. Бир къучакъ бичен чыкъса алайдан, ол да хайырды. Мен кесим кѳб кѳргенме аллай джерледе чалкъы чалыуну къаллай тукъум баргъанын. Хар атламын чалкъычы, аякъ салыр джерин чучхуб, тайыб къая тюбюне тюшмезине ишексиз болуб, алай атлаб неда асыры бек тикде тобукъланыб огъуна — алай баргъанларын кѳргенме чалкъычыланы.

Аз болса да, биченликлери, сабанлыкълары болгъанланы юсюнден айтама хапар, къалай тукъум этиб кюрешгенлерин кеслерине джашау. Бир миндеу джери болмагъан а къаллай бир барды? Къартджуртда, бизде, эки джыйырмагъа джууукъ, Учкуланда да эки джыйырма бла он юйдеги юйсюз болуб джашайдыла ѳмюрлери. Юй сыйыныр чакълы бирер джер ке-

сек джетмегенди алагъа. Къошда, дорбунда, тешике джашай айланадыла, агъач адамла кибик. Аурумай, джарсымай, ёлмей не этсинле ала? Къарангылыкъ басмай, не этсинле? Бу тукъум джашауда Къарачайны саулай арты болуб къалмагъаны да бек сейирди. Кичиу, къурт ауруу, аман ауруу — бизде тубмеген ауруу табарыкъ тюлдю киши. Кирден, ачдан, сууукъдан чыкъмагъан не ауруу барды дунияда? Къаллай бир джанны къоратханды дуниядан мындан алгъа къарачайгъа келген эмина? Къарачай адамгъа, тыйыншыла джашауда джашаса, илинник тюл эди эмина да, бууала да, чыгыр пелах да. Быллай тукъум джашауда джашагъан халкъдан сыйы мийикде турлукъ императорубуз уллу болушлукъ табармы, табмазмы, кесигиз сагъыш этигиз энди, джюйюсхан есаул Александр Николаевич. Андан сора мени айтыр затым джокъ эди. Сёзюме тынгылаб тёзгенигизге сау болугъуз, багъалы къонакъларыбыз...

Бек салкъын этген эди къонакъланы Хызыр сёлешген сёз. Ол айтхан затланы барын да алгъын билмей, кёрмей туруб, энди кёрюб къойгъанча тынгылашхан эдиле ала, джунчугъанлары танылыб. Боташ улу Будуюн Хазыргъа, кёзюнде огъу болса, уруб къоярча къараб, аны сёлешгенин джуудурургъа кюрешиб, сёз берген эди халкъ аллында къонакълагъа: терк заманны ичине Къартджурт элден джаш да, сауут-саба да, атла да табылырла, салыб барыб сыйлы императорну аскерлерине къошулуб, кёб японлуну къанын тегерле Къартджут элде тууб ёсген джигитле, деб.

Къайгъыдан джюреклери толуб, сагъышдан башлары толуб чачылгъан эди джыйылгъан джамагъат ол кюн юйюне. Ол кюн ма аллай къайгъы, сагъыш келген эди къайгъылары, сагъышлары ары дери да толуб тургъан къартджуртчулагъа, гютдю юсуне къалач, дегенлей.

ЗАМАННЫ ТАУРУХЛАРЫ, ДЖЫРЛАРЫ

Бир кюн школгъа Хызыр, биргесине Джанкёзланы Тинибекни алыб келиб, тынгылагъыз, деген эди сабийлеге: «Джанкёзланы Тинибекча таурух айта билген хазна адам къалмагъанды къарачай эллени биринде да. Тилеб келгенме, сабийлеге суйген таурухларынгдан бир экисин айтсанг деб. Къарачай халкъны таурухлары, сиз дефтерлеригизге джазгъанча, джазылыб китабла болмагъанлыкъгъа, унутулмайын бир элден бир элге кёче, бир аууздан бир ауузгъа кёче, бизге дери

джетгендиле. Тинибек сизге айтырык таурухланы сиз да унутуб кьоймай, акъ сакъаллы кишиле болсагъыз, бюгюн Тинибек сизге айтханча, энди тууарыкъ сабийлеге айтырыкъ болурсуз. Ала да кеслерини туудукъларына айтыб, алай эте, таурухла адам улу бла бирге джашаб турлукъдула. Халкъ таурухну унутмай тургъаны бек алапат, бек сейирди — таурух керти болмагъанлыкъгъа, бек алапат, бек сейирди. Халкъ таурухда кесини джашауун, кесини бушууун, кесини кьууанчын кьорюб, кесини эм ашхы умутлары толгъанын кьорюб тургъанды. Тинибек акка, эт тилегибизни кьабыл, башла бир таурух айтыб...

— Башлайым, балала, башлайым, — деб Тинибек, узун чыммакъ сакъалына бармакъларын сугъуб тарай, сабийледен теренден кьарагъан кьезлерин алмай, аланы бетлерин ийнакълый, Сосуркъланы таурухун башлайды.

— Эртде-эртде Къарачайны ёзенлерини биринде бир беш башлы эмеген чыгъыб, тоя-зат эте билмей, кьргенин лыкъ деб джутуб, Къарачайны берекетин-харакетин кьурутуб теб-регенди. Сосуркъланы аллына келиб тилегенди джарлы халкъ, бизни бу кьыйынлыкъдан бир кьутулт деб. Сосуркъа сёз бергенди эмегенни туб этерге. Эмеген да, аны билиб, Сосуркъланы излеб башлагъанды. Тюбешгендиле экиси бир кюн бир-бирине. Сосуркъа эмегенни таныгъанды, эмеген а танымагъанды ол Сосуркъа болгъанын...

Андан ары Сосуркъа эмегенни кьаллай сейир лагъымла табыб хорлай билгенин ариу айтыб бериб, ол кюнден бери табханды Къарачай бир кесек солуу, деб аны бла бошайды айтхан таурухун Тинибек.

Тинибек таурухну бошар-бошамаз, Умар ёрге кьобуб, Тинибекке соргъан эди:

— Беш башлы эмегенни кьурутхан эсе Сосуркъа, бусагъатда халкъланы кьыйынын ким ашайды сора? Ачлыкъ-джалангачлыкъ да нек джетеди энтда хар кимге?

Тинибек, Умаргъа кьараб, «кьеремисиз аны сора билгенин», деб сейирсиниб, сорууунга не джууаб этейим, балам, бир эмеген союлуб тас болгъанлыкъгъа, халкъланы кьыйынын ашаргъа дагъыда бир эмеген табылмай кьалмайды. Ёсе келсенг, кесинг танырса, билirse ол эмегенлени эм гитчесинден башлаб эм уллусуна деричин, мен а сеннге бусагъатда джукъ айталлыкъ тюлме. Сеннге джууаб айтхандан эсе, энтда бир таурух айтайым, келгенимден ары, огъай демей эсегиз.

Огъай деген болмай, бары да бир аууздан тилеб, Тинибек ол кюн дагъыда тулпар Алауган бла аны тарпан тайыны юсюнден таурух айтхан эди.

Тинибек кетгенден сора, айтхан таурухларын сюзюу башланыб, Хызыр соргъан соруулагъа хар ким кесича джууаб бериб, кеслери да Хызыргъа сорууларын соруб, таурухла туурдургъан сёз бошалыб къалмай, бек кёб барады.

Хызыр сохталадан билирге излеген затла кёбдюле, таурух аллындан башланыб артына дери алдауукъ болгъанын биле тургъанлай, адам анга суюк, сейирсиниб, эсин ийиб нек тынгылаб кюрешиди? Гитче сабийлени алай къойсанг да, не уллу адам да бек сюеди таурухха тынгыларгъа, таурухну джартысын эшитиб адам, андан арысын, къалай болгъанын, не болгъанын айтмай къойсанг, тынчлыкъ табмайды: арабин, арты къалай болады эке хапарны деб, сагъыш этиб турады. Нек суйдюреди таурух кесин алай бек? Сарыубекле, эмегенле, тарпан атла болмагъанын, беш башлы джыланла тюбемегенлерин, тарпан ат темирни ашамазын, неда элге аш ташымазын, сабий заманында бузгъа тюшюб кетген Алауган талай айны-джылны джашамазын, эмеген темир таякъны джутмазын, мангылайы бла уруб, къаяны чортлатмазын — быланы барыны да ётюрюк болгъанын билгенликге, таурухчугъа «ётюрюкдю айтханынг, алдайса» деб нек айтмайбиз? Ол биринчиси. Экинчиси: таурухну къачан эсе да джарашдыргъан адам да ёмюрюнде беш башлы эмеген, джети башлы сарыубек кёрмегенлей, къалай тюшгенди аны акъылына, аланы юсюнден хапар айтыб, халкъны тынгылатыргъа? Таурухлада джануарла, хайуанла, чыпчыкъла, ташла-къаяла да сёлеше билиб, адамча нек сёлешедиле? Гугуруккула, бёрюле, тюкюле, кеселеккеле адам тил бла сёлешгенлеринден сора да, юслеринде адам къылыкъ нек танылады?

Дагъыда бир сейир зат: магъаналары башха болгъанлыкъгъа, айтылыб башланганлары башха болгъанлыкъгъа, таурухланы барыны да бошалгъанлары бирча нек болады? Джангыз бир таурухда нек джокъду игиликни аманлыкъ, тюзлюкню терслик хорлаб, алай бошалгъан? Сарыубекле, эмегенле не кючлю болсала да, хорланыб кёрген болмасакъ аланы, ала хорлаб нек кёрмейбиз? Ала бла кюреш бардыргъан, сермешген, туюшген, къан къазауат этген джигитле, батырла, тулпарла ёлюб нек бошалмайды таурухда? Ала ёлселе да, бир дарман табылыб алагъа, сау болуб, къобуб, эм артында халкъгъа джаулукъ джюрютген, заран, хата джети-диргенлени хорламай, онгламай къоймагъанлары сейир тюлюдю?

Ол затланы барындан да сёз барады классда талай заманы. Чынг алгъа сохтала кёзюу-кёзюу кёллерине келгенни айтыб, артда Хызыр кеси да бирер зат къошуб алагъа, кёб затха

сейирсиниб тынгылайды ол, кеси джукъ айтмай, сагъыш эте.

Таулада, сыртлада кече джангыз кеси бара тургъан джо-лоучу, къарангыдан, тубандан, булутдан джукъ кёрмей ба-ра туруб, артда тубан-булут чачылыб, кёкден ай джарыкъ тегюлюб, джолоучу хар нени да иги кёрюб башлагъанча, баш-хасы болмай алай болады Умар бир-бирледе ма быллай уша-кълагъа тынгыласа. Ол бусагъатда биргесине окъугъан джаш-ланы да, Хызырны да айтхан сёзлерин, бирин да сансыз этиб къоймай, башына кийириб, алгъын сагъыш чыртда этмеген, неда алгъын аз сагъыш этген затларына иги терен сагъыш этеди.

Таурух таурух болгъанлыкъгъа, джашауну ангыларгъа кертини-тюзю, аманни-игини айырыргъа болуша билгенине, кесин да таурух халкъгъа ол зат ючюн артыкъ да бек суй-дюргенине ийнаналды Умар, бара тургъан сёзге тынгылаб.

Таурух таурухду, джашау джашауду. Алай а экисини да бирча заты кёбдю. Сарыубекле, джыланла, эмегенле болма-гъанлыкъгъа, халкъгъа, аладан артха къалмай, къыйын-лыкъ келтириб тургъанла кёб болгъандыла не заманда да.

Бир таурухда эмеген элни ашсыз этиб тура эсе, малын, гырджынын, айранын сыйырыб, бир таурухда сарыубек суу-ну башын кесиб, элге суу иймей тура эсе, алагъа шашмай ушагъан джаулары болуб халкъны, халкъ аны ючюн джа-рашдыргъанды таурухланы. Джаулары болмасала, джашау-да, таурухлада да боллукъ тюл эди халкъны джаулары. Тау-рух таурух болгъанлыкъгъа, кюзгюдеча ариу кёргюзтюб ту-рады халкъны озгъан кюнледе джашауун.

Халкъны къыйынын ашагъан адамла болуб къайсы заман-да да, къайсы элде да, халкъ таурухда эмегени, сарыубекни юсюнден селешген сагъатында, аланы юсюнден селешиб тур-гъанды. Халкъны ичинде къызгъанчла, хыйлала, джутла, бетсизле тюбей, халкъ билген таурухлада ол себейли тюбей-ди хыйла тюлюкю да, джут бёрю да, уу джылан да, махтан-чакъ гугурукку да, къоркъакъ къоян да, аслан да, айю да.

Таурух таурух болгъанлыкъгъа, джашауну алапат бичил-ген юлгюсюдю. Таурухну магъанасын алыб къарасанг, ётю-рюк да джокъ анда, алдауукъ да джокъ анда — джашау кер-тича, таурух да кертиди. Таурухлагъа къарасанг — сарыубек-ле, эмегенле, джыланла, бёрюле; джашаугъа къарасанг — къышлыкъланы, джайлыкъланы, сабанлыкъланы — бютеу джерни, бизни джерди деб алыб, кеслерине ишлетиб, джал-чы къыйынны ашаб тургъан байла, билле; гитче сарыубек-леден — элни старшинасындан башлаб, атаман, пристав де-генледен башлаб, эм уллу сарыубекге — къабыргъада сураты

тагъылыб тургъан Николай патчахха дери — ма быладыла халкъны кыйнагъанла, азабын бергенле деб, алай келген эди Умарны кёлюне.

Сёзюн бошай, Хызыр: «Сагъыш этигиз, сабийле, кесигиз кёрюб ангылаяллыкъсыз, таурухлада джаулача, джашауда да халкъны джаулары болгъанын, — деген эди. — Сагъыш этсегиз, халкъны джакълагъанла, халкъ ючюн къазауат этиб кече кюн да кюрешгенле — аллай адамла да тюшерге боллукъдула эсигизге, сиз кесигиз кёрмесегиз да, хапарда, джырда айтыб эшитирге боллукъсуз аллай адамланы. Таурухлада Сосуркъа, Алауган болгъанча, аллай адамла да джашауда болуб, тюбөб, халкъ да алары билиб, бек суююб тургъанды. Джашауубузну таурухладан джангыз бир аман башхалыгъы барды, — деб бошагъан эди Хызыр сёзюн. — Таурухлада аламатла-ашхыла хорлагъанлыкъгъа хаман да, биз джашагъан джашауда, халкъ ючюн кюрешген джигитлени кёбюсюн союб, джоюб, тюр этиб барадыла эмегенле, сарыубекле. Таурухдача, тюзлюк хаман башына чыгъыб бармай, терсликни тюрбюне тюршюр кёб къалады...»

Хызырны ол сёзлери Умарны эсине бир кюнню тюршюрген эдиле: кюрман ачылгъан кюн болуб, ол кюн элде къарт болгъан межгитледе намаз къылыб, юйледе тебсилеге сыйлы хантла салыныб, хар ким бири-бирине къонакъгъа барыб, хоншулукъла ийиб, бек джарыкъ кёрюне эди джашау. Элни бир юч джеринде да харс къагъылгъан, тебсеген тауушла эшитиле эди. Къыл къобузла да, тиекли къобузла да, къакъгъан къобузла да согъула эдиле. Элни юч джеринде да, джаш тёлю джыйылыб, той бардыра эдиле. Умар, Локъман бла Таубий тюкен аллында баргъан тойгъа келген эдиле, тойда къарнашлары Смаилны тебсегенине къараргъа. Ариу тебсейди Смаил. Ары деричи юсю-башы алай бек джылтырамаучу, эски-бюкю кийиб айланучу Смаил, ол кюннге бек омакъ болуб чыкъгъан эди, эртдеден хазырланыб туруб. Ариу мор чебгени, кюмюш белибауу, ышымлары, сары бухар бёркю — неси да джап-джангы эди Смаилны. Иги танг бай кишилени джашларыннан артха къалмайды дерча эди Смаил. Юйде Смаилгъа келин келтирив къайгъыгъа эртдеден бери хазырлана эдиле, аны юсюне-башына да, къалгъаннга да къараб. Келинлик да, не да хазыр эди, къыз ючюн бериллик къалын бир кесек джукъаракъ болуб — ол эди джангыз тыйыб тургъан.

Абезекге, тюз тебсеуге, тегерекге, сандыракъ деген тебсеуге, истемейге да бара эди Смаил тохтамайын, солумайын. Биргесине кёбюсюне суйген къызы Сафият чыгъа эди тебсер-

ге. Смаилны кѳууанганына кѳууаныб, бет джарыкѳлы болуб кѳарай эдиле анга Умар да, башха гитчелерини экиси да. Тойгѳа алапат джарашхан Смаил, кѳол таш атыуда да озгѳанында кѳалгѳан джашланы, Умар, кѳарнашына махтаныб, андан да бек кѳууаныб, кѳууанчы бузулмайын ингирге джетген эди.

Ингирде тебсеу, кѳол таш, тутуш, оюн тохтаб, джыр башланыб, Езденлени Джамай, кѳыл кѳобузну да согѳа-согѳа, джырлаб, кѳатында олтургѳан Батчаланы Ибрагим да сыбызгѳысын согѳуб, кѳалгѳанла да эжиу этиб тебрегенлеринде, Умар, кѳууанчын унутуб, кеси да билалмагѳанлай, мыдах болуб бети, кѳзюнден джыламуку чыгѳыб агѳар кибик болгѳан эди. Кѳарачайны эм белгили джырчыларыны бири эди Джамай. Аны джырын эшитирге сѳюмеген киши болмаз эди юч ѳзенде да.

Той-оюн болгѳан кюнледе Хурзукдан, Учкуландан, Джазлыкѳдан, Дуутдан да келиб излей эдиле Джамайны. Кѳачан ѳсе да чечекден ауруб, бети да хуртда эди, эки кѳзю да сокѳур эди Джамайны, алай а, ол джырлаб тебресе, не хуртталыгѳын, не сокѳурлугѳун ѳслемей, аузуна бите эди халкѳ Джамайны. Джамай билмеген джыр болмаз эди Кѳарачайда джырланган джырладан. Ауазы да бек кирсиз, бек ариу, бек кючлю эди.

Ол кюн Джамай джырлаб башлагѳан джыр ѳбзелени Кѳанаматны джыры эди. Байла бла арасы таб болмай, таугѳа абрек кетиб, ташда-агѳачда айланыб туруб, бир кюн элге келгенинде, бир бай юйге кѳонакѳ болуб, кѳонакѳбайы аны сатыб, джойдуруб, Сибирге ашырыб, зорлукѳдан ѳлген Кѳанаматны хапарын алгѳаракѳда да джарты-кѳурту эшите тургѳан эди Умар. Ол кюн Джамай аны джырын джырлагѳанында, Умар толу хапар билиб, джюреги эриб, артыкѳлыкѳгѳа чыдаялмайын, тѳзелмейин, кюреш ачыб джанын тас этген джаш Кѳанамат, таурухлада хапарлары айтылгѳан джигитледен, тулпарладан ариу кѳрюнген эди Умаргѳа.

«Ой, ѳбзелени джигит туугѳан Кѳанамат,
Тохтамайын эки кѳзюнгден кѳан агѳад...» —

деб, Джамай джырны аллын башлагѳанлай огѳуна, кѳзюне кѳб тюрлю затла кѳрюнуб, джюреги дыгѳы этиб башлагѳан эди Умарны.

Джырны эшите, бек ариу кёргюзтюб бара эди ол кёзюне Къанаматны этгениң, айтханын. Бир къараса, субай санлы, кенг имбашлы, къарамыйыкъ, къаракъаш, ариу сыфатлы джарлы джаш, бай кёргюзтген артыкълыкъъа тёзюб, тынгылаб къоймай, кеси да толусу бла къайтарыб артыкълыкъны, таугъа къачады. Къанамат тюз болгъанлыгъына, таугъа къачмаса, болмайды — тутарыкъдыла, джоярыкъдыла Къанаматны. Закон, байны джанына болмай, джарлыны джанына болмайды, не бек тюз эсе да джарлы. Закон къарагъан сагъатда, къачан да тюз — байладыла, бийледиле, къачан да терс — джарлыладыла: малсызла-джерсизле, ачхасызла-бочхасызла, юйсюзле-юлюшсюзле.

Башха джерде къараса Умар, къайсы болса да байланы бирини джылкъысын, къой сюрююн сюрюб, мукъут этиб барады Къанамат, элде онгсузлагъа юлешиб чачар ючюн. Баталпашинскеде талай нёгери бла, къарангы кече джетиб, тутмакъны эки эшигиң ачады, киритин сындырыб, тутулуб тургъанлагъа: «Башыгъызгъа бошсуз, къачыгъыз», — дейди.

Джукъ билмей, джюрегинде кири болмагъан Къанамат арыб джукълайды Учкуланда бир байны юйюнде. Юйню иеси уа, мыртазакълагъа хапар бериб, мыртазакъла, кечеги бёрюлеча, чабышыб келедиле аны тутаргъа. Джукъ билмей, терен джукъугъа батыб джукълайды, сылыт болуб, арыб келген Къанамат. Джокъ эди уятыргъа киши, «къач, къутул» деб айтыргъа — киши джокъ. Къачалмайды Къанамат. Къолларың артына байлай тургъан сагъатларында аны ачхагъа сатхан базыкъкъарын къонакъбайына итге къарагъанча къарайды, бетсиз бетине битиб.

Барады Канамат узакъ джерге, сууукъ джерге — Сибирге. Аягъына, къолуна салынган темир бугъоула хар атлагъаны сайын узакъ-узакъ зынгырдайдыла. Джокъ Къанаматны бугъоуларың чачаргъа киши. Джокъ Къанаматха болушлукъ эталлыкъ киши. Джоюлуб барады джарлылагъа кыйын кюн джетиучю Къанамат, аланы джакълаучу, сакълаучу джигит. Кетиб барады, къолун-бутун бугъоу кысыб, бууб. Узакъ Сибирге сюрюб барадыла Къанаматны... Бир «ох» дерле, кюрманлыкъла этерле тау элдеде байла, бийле, Къанаматны тас болгъанын, джарыкъ дуниядан думп болгъанын къууанчларыны баш къууанчларына санаб...

Джамай джырны бошагъаны бла тенг бошалгъан болур эди тынгылагъан халкъны бу уллу байрам кюн этген зауугъу. Кёб адам ахсынган болур эди, джырны эшитиб. Кёб адам, хар ким къачан болса да элни байындан, онглусундан кёр-

ген артыкчылыгын тюшюрюб эсине, тишин кыса болур эди, ол кюн Джамайны джырына тынгылаб.

Ол кюн элни байлары, кьалгъан кюнледеча болмай, халкны кьууандырыгъа деб, уллу чомартлыкь этгенликлерине, халкь алагъа уллу бюсюреу эте болмаз эди. Сыйлы кьурман кюнде джамагъатха ашарыкь-ичерик этген эдиле талай бай юй — Кърымшаухалладан, Боташладан, Хубийладан, Езденледен, дагъыда кёб тукъумланы эм онглу юйлеринден, халкыгъа кьурманлыкыгъа деб, эки ёгюз, бир ууанык, он эчки, ирк кесилген эди. Юч джыккыр боза салыннган эди байны атындан элге. Иче эди, ашай эди эл, тебсей эди, ойнай эди, кьууанчын бардыра эди аллай джарыкь кюнде да инджилиб, туюлюб, таякь туюбюнде джашагъан, кесине джетген зорлукьну, артыкчылыкны унуталмай, мыдах джырлары джырлай эди.

Джылына кёре джыланы дегенлей, халкь таурухун, джырын да джашаууну баргъанына кёре айта кёреме, деб келе эди Умарны кёлюне, сабий болгъанлыгына. Чам-оюн джырла кёб болгъанлыкыгъа, башха джырланы, ауур джырланы — Къанаматны джырына ушаш джырланы — кёбюрек джырланы эшите болур эди Умар Къартджуртда.

Таурухланы да джырлагъа кёре бола эди айтылгъаны. Къуру Къартджурт элде болмай алай, башха элде да, саулай Къарачайда да аллай джырла, аллай таурухла айтыла болур эдиле ол заманда. Къалгъан джерледе да, къарачай халкьдан башха халкылада да алай болур эди ол зат.

Умар ол затны эслеген, эслеменген эсе да, Тинибек таурух айтхан кюнден сора эки ыйыкь ётуб, бир кюн Хурзукда Умар орус халкь ол заманда джырлагъан эки джырны эшитиб, Къанаматны джырын эшитген сагъатда не затлагъа сагъыш этген эсе, ол кюн да аллай тукъум сагъышла этген эди. Эки джыр да халкны кыйын джашаууну юсюнден, патчахлыкь джетдирген азабны юсюнден, патчахлыкь бла кюремейин болмазлыгыны юсюнден эдиле.

Тинибек таурух айтхан кюнден сора ыйыкь кетиб, Хызырны нек эсе да терк Баталпашинскеге чакъырылгъан хапары эшитилиб, байрым кюн сайын сабийлеге муслиман дини юсюнден дерс бере туруучу апенди алай хапар айтхан эди школда: Хызырны бош чакъырмагъандыла, Хызыр кесин чакъыртырча этиб, аны ючюн чакъыргъандыла. Тамбла школгъа келиб кюремесинле, деген эди апенди сабийлеге. Бир эки-юч кюнден къайтырча тюлдю Хызырны чоту, иги кесек мычытыб иерикдиле аны, ийселе да. Иймеселе уа, иймей кьоргъа да боллукьдула.

Нек чакъыргъанларын ангылатыб айтмагъан эди апенди. Къайсы эсе да аны билирге излеб соргъанында, аллай джууб берген эди ол:

— Хызыр устазыгъызыны не аз акъылы болгъан адамгъа тергеб, акъыл къошайыкъ деб, неда асыры бек акъыллыгъа тергеб, артыкъ акъылын къоратайыкъ деб, аны ючюн чакъыр-гъандыла энишге таба. Аллах болушсун деб тилейме джар-лыгъа, алай а бу тилегими къабыл этер деб ышанмайма, не ючюн десегиз: уллу аллахны суймегенни аллах да суймей-ди, онгдурмайды...

Не межгитге джюрюмей эди Хызыр, не юйюнде къылмай эди намаз. Маулутха-ёнгеге барыб да кёрюнмей эди. Ол затын да джаратмай эди апенди Хызырны, къалгъан затын да джаратмай эди. Апенди бир-бирледе дерсин билмей келген сабийге, неда къылыкъ этгенге чамланыб, къагъын-согъун этсе, сёз ючюн, Хызыр, апендиге акъыл юретирге кюрешиб, кесин анга бек эрши кёркюзте эди. Апенди кесин кишиден акъыл тилер адамгъа санамай, кеси суйгенча бардыра эди школда окъутуун да, къалгъан ишин да, несин да.

Апендиге сорсанг, Хызыр, сабийлени окъута башы агъар-гъанлыкъгъа, бир-бир затда билимлерин ёсдюргенликге, халилерин игиге бургъанлыкъгъа, бир затны да ангыламай, кеси терсине айланыб, сабийлени да терсине бура эди. Апенди аланы аллахны бирлигине ийнандырыгъа кюрешиб, диннге бой салыргъа юретирге кюрешиб, джанын-къанын аямай тур-гъан сагъатда, Хызыр, анга ол иште болушур орнуна, апен-дини ишине бир-бирледе туз себиб, аллах да, адам да кечмез-лик зат этиб сиреле эди.

Сёз ачюн, апенди школда сау кюнню кюн узагъына сохта-лагъа Мухаммат файгъамбарны хапарын, къолундан кел-генча, тизиб, джерде джашаб, Меккяда айланыб, кёб сейир-аламат иш этиб муслиман халкъгъа, бир кече уа, сый-лы аллахны къудрети бла, кёкге чыгъыб кетгенди, деб дерс бергенинде, экинчи кюн Хызыр сохталаны ол сейир ишге ийнанмакълыкъларын бузгъан эди.

Сабийлени къайсысы эсе да, Хубийланы Локъман огъ-на болур эди, экинчи кюн Хызыргъа: «Мухаммат файгъам-бар кёкдеди, дегенди тюнене апенди. Аны ары къалай чык-гъанын апендини кесине сорургъа къоркъуб къойгъанбыз. Боллукъмуду адам, къанаты джокъ эсе, кёкге учуб кетер-ге?» — деб соргъан эди.

— Мухаммат файгъамбар кёкге чыкъгъанын айтхан эсе, къалай чыкъгъанын да айтыргъа керек эди апенди.

Къоркъмай сорургъа керек эдиги. Хапар а. . . бек ариу хапар барды аны юсюнден «Къуранда». Буракъ деген къанатлы атха миниб чыкъгъанды файгъамбар, «Къуранда» джазылгъаннга кёре. Бизде уа, Къарачайда, ким эсе да аны юсюнден бек ариу назму этгенди. Эшитген киши бар эсегиз да, билмейме, назму бек алапат назмуду. Керти фахмусу болгъан адам джарашдырыб салгъанды ол хапарны назмугъа. Бары эсимде эди, энди унутаракъ болгъанма, аллын айтайым. Былайды башланганы:

«Бир баш кече Мекяда
Кесим джукълаб тургъанлай,
Сесеклениб уяндым
Джабраиль кычыргъанлай.

Чыкъдым эшик аллына,
Къайгъы болуб къоркъаракъ —
Кёрдюм эшик аллында
Джер салыныб бир Буракъ.

Айтды меннге ол Буракъ:
Мин сыртыма — кетейик,
Инша-аллах, бюгюче
Джети кёкден ётейик...

«Къуранда» бек кёб алапат джарашдырылгъан хапарла тубейдиле. Мухаммат файгъамбарны юсюнден да, башха файгъамбарланы юсюнден да, — деген эди Хызыр.

Андан сора Хызыр сау дерсин «аллахны сыйлы китабы» «Къуранны» юсюнден сёлешиб ётдюрген эди. Хызыр айтыугъа кёре, Мухаммат файгъамбар кёкге чыкъмагъанча, «Къуран» да кёкден тюшмегенди. Аны джюз бла онтёрт сурасы бири къалмай бары да джерде джазылгъандыла. Ала бир кюн джазылыб къалмай, джазыла-джазыла туруб, эм артында, талай джюз джыл ётгенден сора, Араб къралны тамадасы — халиф Осман буйрукъ бериб, ол джазылгъан хапарланы да, аууздан ауузгъа айтылыб джюрюген хапарланы да, муслиман динни тутхан адамла не джорукълагъа сыйыныб джашаргъа керек болгъанын билдирген хапарланы да барын бир китабха джыйышдырыб, ол китабха кёкден тюшген китаб деб, муслиманла деген бары да ол сыйлы китаб айтханнга сыйыныргъа керекдиле деб, алай чыкъгъанды «Къуран». Араблыла алгъын меджисуулукъда джашагъандыла. Меджисуулукъ деген затны магъанасы — адамла бир аллахха ийнанмай, кёб аллах барды деб тургъандыла: сууну бир аллахы, джерни бир аллахы, отну, джелни, джангурну, буз-

ну — хар нени бирер аллахы. «Бир аллахха табынгъыз!» — деб башлагъан адамланы бири болгъанды Мухаммат. Къалгъанладан кеси да башхалыгъы болгъан адам болгъанды, тири-лиги, байлыгъы, акъылы джетиб, кесине нёгерле къурашды-рыб, кюч бла сыйындырыб къалгъанланы джангы диннге, кесине аллахны келечисиме деб, сыйлы фыйгъамбар ататханды. Муслиман дин олсагъатда чыгъыб башлаб, кенг джай-ылгъанды дунияны башына. Мухаммат ёлгенден сора да, аны адамлары дин къазауат бардырыб, къалгъан халкъланы кеслерини диннге сауут кюч бла айландырыб, саулай джер-ни джаргысы деген чакълы бирин хорлаб алгъандыла. Чы-гъыб башлагъаны муслиман динни мындан алгъа бир 13— 14 ёмюрню болгъанды Араб къралда. Андан бери араблыла-дан башха джерлеге, башха халкълагъа кёче, джыйыла тур-гъанды. Кавказны ол дин бир-бир джерлерине эртдерек, бир-бир джерлерине кечирек келгенди. Къарачайлыла муслиман динни алгъанлы, эки джюз чакълы болады. Ары де-ри меджисуулукъда тургъандыла, тонгуз эт да ашагъандыла, намаз да къылмагъандыла, зикир да этмегендиле, аллахны, фыйгъамбарны айтыб да эшитмегендиле. Энди уа аллах бирди деб айтадыла, фыйгъамбарны барлыгъына да ийнана-дыла, намаз да къыладыла, ораза да тутадыла, къурман кюн сайын къурманлыкъла да этедиле, алай болгъанлыкъгъа, аллах алагъа болушуб, бир уллу игиликле джаудуруб киши да кёрмейди — джашау алгъын, меджисуулукъда баргъанча, тюрленмейин барыб турады. Ауруу, ёлм, къыйынлыкъ, бу-шуу, джарсыу да аны ючюн къуруб, думп болуб кетмей, ал-гъын келгенлерича келиб турадыла аллахны бирлигине ий-нангъан муслиманлагъа да, аллахха ийнанмагъанлагъа да, башха аллахха ийнанганлагъа да... Бурун заманлада тур-гъанларыча, турадыла джер да, кёк да. Кюн да алгъынча тиеди кёкден, джангурла да алгъынча джауадыла, джул-дузла да кече сайын алгъын джылтырауларыча джылтырай-дыла. Къарачай аллахны бирлигине ийнаныб башлагъанлы, кёкде болум къалай эсе да, джерде джашау тюрлениб кёр-мейбиз. Мухаммат фыйгъамбар кёкге чыкыгъанды деген за-мандан бери, кёкде джашау башха тюрлю болгъан эсе да, джерде джашаугъа аны ючюн тюрлениу джетмегенди.

Хызырны къалгъан айтхан, этген затларын да бирин къал-май билиб туруучу эди, бир зукку Мыстафадан эшитиб, бир башхадан эшитиб. Ол кюн сёлешгенлерин да билген эди джу-гъун къоймай, старшина Буруянны школда Умар бла окъ-угъан джашы Кёккес атасына хапар айтыб, старшина да апендиге айтыб...

Тёрт кюн тауусулуб, бешинчи кюн эшитген эди Умар Хызырны, Баталпашинскеден къайтыб, юйде болгъанын. Умар кеч эте атасы бла кьошдан юйге келиб ол кюн, эрлай-бурлай кьолун - бетин джуууб, Хызырны кьолун тутаргъа келген эди. Сыйлыкъыз, тохта, кеч болгъанды, джатар заман джетгенди, айыблы иш этме да, тангнга дери тёз, танг атханлай, барырса да тутарса кьолун, деб кюрешгенликге.

Джатар заман, кертиси бла да, джетгенликге, Хызырлары джатмай алкъын, Хызырны анасы бла джангыз эгечи бир юйде, джюн ийире, Хызыр кеси бла бир тёртсандыкъ оруслу олтуруб ушакъ эте тура эдиле. Кёб болмай шай ичиб бошгъан болур эдиле — столда джим-джим джылтырагъан самовар бла мияла стаканла салыныб тура эдиле.

Хызыр Умарны, кьолун да тутуб, къучакълагъан да этиб, кьонагъы бла да танышдырыб, стол джангына кьоймай олтуртхан эди, «шай ич, алкъын сууумагъанды» деб, «шайдан сора бир хапар да айтырса, мен кетгенли школда не джангылыкъла, элде не джангылыкъла болгъанын» деб.

Умар, джунчуб, кёб тургъан эди олтурмай. Джунчугъан кьонакъдан эте эди. Хызыр айтханнга кёре, аны кьонагъы «Эльбрус» рудникден ишчи эди, аты да Григорий Тихонович Чучулин деб алай эди. Хызыр бла ол талай джылдан бери джюрюте эдиле шохлукъ.

Умарны джунчуб, кетерге акъыл алгъанын эслеб, Чучулин анга, кетсенг кёлум къаллыкъды, танышыр-танышмаз айырылыб къалмай, бир-бирибизни игирек билирбиз, бир кесек олтурсакъ, деб, эки имбашындан да эки уллу берчли кьолу бла басыб олтуртхан эди шиндикге. Дагъыда джунчугъаны кетмеген болур эди Умарны, ол шай иче тебрегенлей, Чучулин: «Сен айыб этме бизге, кесинг ич шай, биз терезе къатына барыб, бир тютюн тартайыкъ», — деб Хызыр бла ол, терезени ачыб, аны къатына сирелген эдиле.

Шай да иче-иче, Умар Хызырны Чучулиннге айтхан хапарына тынгылай эди. Хызыр да, Умардан джашырыб кюрешмей, ол эшитир деб кьоркъгъан огъай, ол да эшитсин дегенча сёлеше эди.

Баталпашинскеге чакъырылгъаныны хапарын айта эди Хызыр. Умар ангылагъаннга кёре, аны бек уллу тамада чакъыртханды — действительный статский советник, Дмитрий Данилович Орлов, саулай Къобан областны училищелерини директору. Умар ары дери да биле эди действительный статский советник деген джамагъат къуллукъ этген адамгъа берилген чын болгъанын. Аскерде къуллукъ этген адам болса, генерал чын бериллик эди аллай адамгъа.

Орловну биргесине Баталпашинск отделни атаманы Братков да, дагъыда улуу къуллукъчуланы бир-экиси да болуб, сёлешген эдиле аны бла. Ала айтхан Хызыргъа: Хызыр Къартджурт элде халкъны терге бурур джанына кюрешиб тургъанды бююннге деричин. Эл старшинадан башлаб генераллагъа дери — аланы барын да, халкъ аллында кёлтюрюб, халкъ алагъа сыйыныб, джашарын излеб кюрешир орнуна, Хызыр, халкъны къозгъаб, алагъа къаршчы этиб кюрешгенди. Хызыр школда сабийлеге, аллахны бирлигине ийнанмагъыз, аллахха сыйынмагъыз, дегенди. Аллахына сыйынмагъан халкъ патчахына къайдан сыйына билликди? Алай а эджашханнны бир кере аллах да, адам да кечедиле. Бу джол советник Орлов да, атаман Братков да Хызыргъа кечмеклик салыб, терслигин ангылатыб иедиле. Аллах айтса, мындан ары тюзетир кесин Хызыр. Энди бир аджашса уа, айыбына джолугъур. Устазлыкъ ишинден да айырылыр, башха кёб затларындан да айырылыр. Аны эсине тюйреб къойсун ма бусагъатдан ары. Бусагъатда уа башына бош болады, барсын джолуна, джолу болсун!

Бир ышара, бир къашын-башын тюе, сагъышлана, тынгылай туруб, хапар бошалгъанындан сора, Чучулин айтхан эди:

— Статский советникле, генералла да къозгъала башлагъан эселе, чотлары таб тюлдю. Артыкъсыз да бек 9-чу январдан бери тюшгенди къоюнларына от. Джукълаталгъа эдиле ол отну, не, Хызыр?

— Тюз айтаса, — деген эди Хызыр. — 9-чу январь унутулуб къалгъа эди алай бош.

9-чу январда не болгъанын билирге бек излеген эди Умар, алай а уллуланы сёзлерине къатышыргъа тартыныб, шайын да ичиб бошаб, самоваргъа къараб, къымсыз-шыкъыртсыз олтура эди.

Бир заманда Хызыр анга: «Джашчыкъ, джукъунг келиб тура болур, дейме. Джатарменг бизни бла?» — деген эди.

Хызырлада къалыучу эди бир-бирледе Умар, алай а бююн къонакъ да болгъаны ючюн, огъай деб, ашхы кечени да теждеб, чыгъыб тебреген эди.

— Тамбла ыйых кюндю, школда окъуу джокъду, — деген эди Хызыр анга. — Баш кюн тюбеширбиз: скойсенг а — тамбла да тюбешейик. Джашуу иш табарыкъ тюл эсе тамбла, кел бери, бизни бла Хурзукга къонакъгъа барырса. Григорий Тихонович чанасы бла алыб келгенди мени бери рудникден, тамбла да чанагъа миниб, ючюбюз да Хурзукга барыб къайтырбыз. Кел, атчыбыз болурса, сюе эсенг?

Умар бек кѳууаныб «хо» деген эди. Алай бла келиб Хурзукга, анда эшитген эди ол эки орус джырны Витковскийни юйюнде.

Владимир Алексеевич Хурзукда устазлыкѳ этгенли талай джыл бола эди. Кеси кѳарачай тилге юрениб, кѳарачайлыланы да иги кесегин, артыкѳсыз да сабий тѳлюню, орус тилге юретген эди. Эринмейин, джанын-кѳанын аямайын, бютеу кѳлюн салыб кюреше эди ол, окѳутхан сабийлерин билимли этиб, окѳуу бериб, адам этерге. Ол келген сагѳатда Хурзукну джангыз школу школга аз ушай эди. Бир кѳарамсыз, алаша, башы да агѳычу, терезелери да гитче мутхуз юйчюкге джыйыла эдиле окѳургѳа келген сабийле. Табхан амалын аямай, джазгѳан да, айтхан да этиб, тилекчи да болуб, кѳралдан да, элни бийлеринден да керекли чакѳлы бир ачха чыгѳартыб, школ ишлетиб башлагѳан эди Витковский. Сюймей берген эселе да хурзукчу бийле. Дудалары, Кѳарабашлары, Кѳоджакѳлары, Магометлери, Айсандырлары, Кѳазийлары, Байрамукѳланы байларындан да ючеулен — Хаджи Мимбулат, Кѳеккѳз, Магомет кѳошулуб, — ачха берген эдиле школ ишлетирге деб. Хурзукда ишленген школча школ джокѳ эди Кѳарачайны бир элинде да олсагѳатда. Мийик, кенг, джарыкѳ эди. Шиндиклери, столлары, дерсге керек болгѳан затлары — картала, глобус, тюрлю-тюрлю приборла — неси да бек алапат тыннганды школну. Окѳугѳан сабий да элде эки кѳатха кѳб болгѳан эди, Витковский келиб, джангы школ ишленнгенден сора. Бек сюйдюрген эди орус устаз кесин хурзукчуланы кѳартына-джашына да.

Умар да джаратхан эди Витковскийни джангыз кѳргенлей. Ашыкѳмайын, рахат-рахат, ышара-ышара сѳлешиб Витковский, шай ичиб, классын да, ариу джарашдырылгѳан кирсиз арбазын да, арбазында ѳсген мазаллы кѳгет тереклени да кѳргюзтген эди. Артыкѳсыз да бек Умар терек бачханы джаратхан эди.

— Мындан алгѳа эки айны, кѳачны аягѳы сюремде, шо бир келиб кѳрге эдигиз быланы, — дей эди Витковский, хар терекге джууукѳлашыб, бузлаб тургѳан тѳнгеклерин кѳол аязы бла сыйлай.

Балий тереклени, алма, кертме, эрик тереклени кѳргюзтюб, кѳачан чагѳыб башлауларын, кегетлени кѳачан бишиулерин, татыулары кѳаллай болгѳанларын — барыны толу хапарын айта эди Витковский.

— Быланы чакѳгѳанларын, битгенлерин кѳрюб, кѳууаныб, хурзукчуланы кѳблери башлагѳандыла терек бачхала кѳураб, — дей эди Витковский. — Тилегенден тыймайын, джаз

сайын бир ууакъ терекле чачабыз элге, джерге салыгъыз да битдиригиз деб. Тыйгъан огъай эсенг, мен кесим да, тамада сохтала да, барыб, болушхан да этиб, терек орнатама дегеннге тереклеге къарарын да юретгенлей турабыз. Былай барыудан барса, кёрюрсюз, талай джылдан Хурзук эл алай тургъанлай терек бачха болуб къаллыкъды. Ёлмей джашайыкъ ансы, аны алай болуруна толу ишексизме.

Юйге киргенлей, Умарны бурнуна ариу хант ийис уруб, силегейлери чыгъарча этген эди. Чучулин бла Хызыр да Умарча болгъан болур эдиле, иги ачыракъ да болуб, сууукъдан джылы, ариу ийисден толгъан юйге киргенлеринде.

Джангы къозу эт бишген къарачай шорпа, эт салыннган, сарсмагъы да, шибижиси да — неси да джарашхан къарачай хычын, Сыйлыкъыз этиучю бышлакъ биширген да бек татлы болгъанлыкъгъа, Витковскийни анасы тебсиге салгъан ашарыкъла дуняда болмагъанча алапат кёрюннген эдиле. Ол этген шорпаны атын Умар «борц» деб эртде билгенликге, таныгъаны, татыуун кёргени бююн эди. Гардошу, къобустасы, быхысы да бар эди ол шорпаны. Бир кызыл затланы кёрюб дагъыда шорпада, Умар ол затла кызыл чюгюндюр бла помидорла болгъанын билген эди. Гини, соханы, шибижиси да бар эди шорпаны. Мухар дерле деб къроркъмай, ёмюрде ары дери чырт ашамагъанча, кёб ашагъан эди ол кюн Умар. Шорпадан сора да, ичлерине балийле салыннган суу бёрекле, шекер бла къатышдырылыб эзилген наныкъ варенье деб аты — ала келген эдиле тебсиге. Аладан да алгъан эди Умар юлюшюн, къатында олтургъанланы биринден да артха къалмай.

Умар бла Витковскийни анасы ашагъан юйлеринде къалыб, къалгъан ючюсю, тепсиден къробхандан сора ич юйге кириб, не есе да ушакъ этиб башлагъан эдиле.

Умар, кызыл тахтачыкъда олтуруб, Витковский берген журналланы суратларына къарай туруб, бир заманда ич юйде джырланыб башланнган джырны эшитиб, къулакъ ийген эди. Джырлаб башлагъан Витковский болуб, артда анга Чучулин бла Хызыр да кърошулуб, джырны аягъына дери бирге джырлагъан эдиле. Орусча эди джыр, алай а Умар ангыламай къалгъан заты болмагъан эди.

Отречемся от старого мира,
Отряхнем его прах с наших ног!
Мы не чтим золотого кумира,
Ненавистен нам царский чертог!

Бир кесекни джырлагъандан сора, хаман къайтарылыб
тёрт тизгин джырлана эди. Ол тизгинлени, къалгъанладан
айырыб кесгинирек, уллуракъ айта эдиле ючюсю да. Алай
эдиле тизгинле.

Вставай, подымайся, рабочий народ,
Вставай на врага, люд голодный!
Раздайся, клич мести народной!
Вперед! Вперед! Вперед!

Джырны сёзлеринден эсе, макъамын бегирек суююб ты-
нгылай башлагъан эди аллында Умар, бир кесекден а сёзлери,
магъанасы бургъан эдиле эсин.

«Ачланы, джаланланы, къобарыб, кёл бериб, къан урушха
элтиб, зорлукъчуланы, ёрге къобмазча, ууадых этерге керек-
ди, — деб джырлана эди джырда. — Джут байла сюрюю бо-
луб халкъны талайдыла, этин ашайдыла, халкъ тер тегеди,
къан тегеди, ала да халкъны аркъасындан тюшмей айлана-
дыла, джаулары къарынларына къайнаб, этлери терилерине
сыйынмай.

Джарлы адам кюн джарыкъны кёрмейди, башын ёрге
кёлтюрмейди, кече кюн да солумайын ишлейди.

Солугъаны джер тешике кирсе болады.
Барыбыз да бирге къобуб кюреш ачайыкъ.
Бирге кёлтюрейик башыбызны!

Днепр суудан Акъ тенгизге дери, Волганы бойнундан
Кавказгъа дери бирибиз къалмай къобуб, бир ыздан урайыкъ
гудучуланы, итлени, аманлыкъчуланы.

Къан ичген патчахны башын тюбюне этейик!

Олсагъатда джарыкъ кюн тиер бизге!

Ол джарыкъ туугъан кюн къарнашылыкъны, эркинликни,
тенгликни кюню болуб туур.

Ол кюнню туудурур ючюн тексек къаныбызны — бош
тёгерик тюлбюз.

Дуняя насыблы болур, ол къаныбыз тегюлсе да.

Халкъла къарнаш болурла бир-бирине.

Халкъланы урунууу — халкъланы кеслерине насыб, бе-
рекет берир.

Халкъ, биреуню семиртир ючюн, кеси ачдан ёлюб бармаз.

Къобугъуз, кёлтюрюлюгюз, ишчи халкъны адамлары!

Джаула бла кюрешге чыгъаргъа керекди, ач халкъны адам-лары!

Къан урушка, дерт къайнатыб, чакъыргъан таууш эшитилсин.

Алгъа! Алгъа! Алгъа!

Джыр бошалгъандан сора, сагъат джарым чакълы бирни баргъан ушакъны джугъу да эшитилмей туруб, биягъы Витковский, башха джырны аллын джырлаб башлаб, къалгъанын азбар айтыб бошагъан эди:

«Мы мирно стояли перед Зимним дворцом,
Царя с нетерпением ждали;
Как дети, любимые нежным отцом,
Несли ему наши печали...»

Бу төрт тизгинни Витковский джырлаб айтхан эди, къалгъанын макъамсыз, созуб-созуб, джырламай айта эди. Айтханыны магъанасы былай эди:

«Дин къуллукъчу Гапон бизге ариу селешеди,
Бизни джюрек джарсыуубузну джабаргъа кюрешеди,
Джюрек аурууубузну сорушдурургъа кюреше эди,
Ачыуубуз къайнаб, тѣсюмюбюз тауусулуб,
Биз зорчуланы къанын тѣгерге хазыр болгъан эдик,
Олсагъатда тыйгъан эди бизни Гапон, былай айтыб:
«Ишге юрениген огъурлу, хурметли къолларыгъызыны
Къаннга бояб, кир этмегиз, харам этмегиз,
Биз кесекни, тѣсюм табыб, чыдайыкъ,
Барайыкъ да, тарыгъуларыбызны бизге аталыкъ этген
Сыйлы патчахыбызгъа — Николайгъа айтайыкъ.
Ол бизни сѣзюбюзню эшитсе — джазыкъсыныр,
Азабыбыздан, къыйынлыгъыбыздан къутхарыр!..»
Баргъан эдик, атабызгъа тарыкъгъанча, тарыгъайыкъ деб,
Сѣзюбюзню эшитир, кюнюбюзню джарыкъ этер деб,
патчахны юйюне.

Сѣзюбюзню эшитирге патчах чыкъмагъан эди бизге,
Шкокланы бизге тутуб аскер чыкъгъан эди.
Шкокланы быргъылары джюрек ауузларыбызгъа
къарагъан эдиле,

Быргъыладан къоргъашын окъла чыкъгъан эдиле.
Тийиб-тийиб, кѣбюбюзню сууукъ къаргъа джыкыгъан эдиле.
Чыммакъ къарны къызартхан эди къаныбыз.

Сауларыбыз къача тебреб чабханыкъда,
Сыргыбыздан атыб-атыб ургъан элле.
Гапон «атабыз» деб баргъан Николай
Бизни сойдургъан эди ол кюн.
«Мурдар!» — деб анга къычыра эди Гапон
Эки джумдуругъун да бирден кѣргюзтуб, —
Тилекчи болуб келмезбиз, алай а

Джууаб излей келирбиз энди,
 Бу төкген к'яанынги джууабын этерсе.
 Виз барыбыз да тиш к'ысыб
 Ант этген эдик ол кюн бирден
 Ёлгюнчю патчах бла кюреш ачарг'я...
 Визни антыбыз эшитилгенди саулай к'ралг'я,
 Унуг'уб тург'яан халк' к'юзг'яалг'яанды,
 Ишчи ч'өг'ючюн, ораг'ын унуг'уб,
 Сабанчы сабанын унуг'уб —
 Келелле сени тахтандан чортлатырг'я...
 К'ызыл байрак'г'яла чайк'яаладыла,
 Эркинлик излеб, халк' к'юзг'яалг'яанды,
 Налат бере сеннге, к'яан ичген мурдар,
 Ишчи халк' к'юбханды сени эзерге...
 Артынгы этерикбиз к'ёб турмай...
 Сени бла к'яан к'язауат этерикбиз,
 Сау к'яалг'яаныбыз эркинлик табар,
 Джигитлик этиб ёлгенлерибизге уа болур сый, махтау».

Витковский джырны бошар бошамаз, Чучулинни тауушу чыг'ыб, Умарг'я «сернегибиз бошалг'яанды, бир от келтирсенг а, тютюн к'яабындырырг'я», — деб тилеген эди.

Гюрюлдеб оту джана тург'яан орус печден, к'ысхач бла тутуб, к'есеу башны алыб кирген эди Умар ючюсю болг'яан юйге. Стол тург'яан к'яабырг'яаны башында к'варт кишини сураты к'ёрюне эди. Сурат алай уллу тюл эди. Т'егерегине аг'яачдан ариу, к'вуджур оюулары болг'яан рамка ишлениб, алтын бла боялг'яан эди. Бек ариу ишленнген рамка эди, алай а Умарны к'ёю, анга илинмей, суратны кесине илиннген эди. Кенгмангылай, джити к'ёзлю, ак' болг'яан чырайлы к'варт к'ёрюне эди суратда. К'вартны к'ёзлюкледен к'вараг'яан к'ёзлери бек ётгюр, бек эсли эдиле. Умарны суратха к'ёбюрек к'вараг'яанын эслеб, Хызыр, несине к'варайса, кимге болса да ушатханмы этдинг, деб сорг'яан эди.

— Владимир Алексеевични атасы болур? — деген эди Умар.

— Ушаг'яанмы этеме? — деб ышарыб, Умарны олтуртмаг'яанына джунчуб, кеси да ёрге к'юбуб, к'юймай к'яатына олтуртуб, алай айтхан эди Витковский. — Бу к'варт меннге ушаса, не да мен анга ушасам, бек сюерик эдим. Бу адам бек алаамат адамды. Быллай адамла асламырак' болсала Россиядан насыблы к'рал болмаз эди, джашчык'ь. Петр Лаврович Лавровду бу к'варт. Эшитген болмазса? Чернышевский, Герцен деб а эшитген болурмуса? Да алк'ын гитчесе, эшитиринг аллынгадады. Ол адамланы эшитген, билмеген киши к'яал-

лыкъ болмаз бир кесекден Россияда. Бу къарт — Петр Лаврович Лавров, — Чернышевский, Герцен дегенлеримча, бютеу джашауун халкъгъа игилик излей ашыргъанды. Бусагъатда сау тюлдю. Патчах аны Россиядан къыстаб ийиб, ол Париж деген шахарда айырылгъанды джашауундан, туугъан Джерине-джуртуна тарала. Картын тагъыб тургъаным а аны ючюндю — ол кёб джарагъанды меннге да, сени устазынг Хызыргъа да, Чучулиннге да, кёблеге да. Биз адам болгъан эсек, Чернышевский, Герцен, Лавров, дагъыда алагъа ушагъан талай адамны кючю бла болгъанбыз адам. Ала бизни устазларыбыз болуб тургъандыла, биз кесибизни таныб бюгюннге джетгинчи. Ала бизни школда окъутуб, дерс бериб юретмегендиле джашаргъа, биз аланы китабларын окъуб, аланы джашауда къалай тукъум атлаб тургъанларына къараб, сынаб, аладан юлгю алыб джашаб келебиз ма бюгюн да. Сен да, ёсюб джетсенг, кёб затха юренниксе аладан, окъууну къююб олтурмай, иги кюрешиб окъусанг мындан ары да. Хызыр устазынг бек ышанады сеннге, окъуб адам боллукъса деб. Кёб махтагъанды бюгюн сени окъууунгу да, кесинги джюрютоуюнгу да, ишленмеклигинги да. Мен да бек ийнанама сени адам болуб, къуру кесинге джарагъандан да озуб, джуугъунга-тенгинге да, саулай элинге да, таб халкъны барына да джарарынга. Окъуб, ангысын, билимин ёсдюрген адам халкъына, джамагъатына джарамай къалмайды, керти адамлыгы болса.

Энди айтырым Петр Лавровични юсюнден дагъыда барды. Мында бюгюн бизден эшитгенинги керексиз джерде айтыб айланмазынги билиб айтама. Биз джырлагъан джырны эшитдинг болурса биягъында?

— Эки джыр джырладыгъыз! — дейди Умар.

— Биринчи джырлагъаныбызгъа айтама. Ол джыр Пётр Лавровични джырларыны бириди. Экинчи джырны ким джазгъанын кесибиз да билмейбиз. Ол ма бу Россияны чегинден тышында джашыртын чыкъгъан, Россиягъа джашыртын келиучю газетде басмаланганды. Орусча устаа дейди Хызыр, кесинг окъургъа сюе эсенг, окъу да чыкъ башындан аягъына дери. Эсингде къалдыра эсенг, тут эсингде, бусагъатда быллай джырла бек керекдиле. Джаш да, къарт да аллай джырланы не кёб билсе, аллай бир иги боллукъду джашау. Россияда бу кёзюде, артыкъсыз да бек ма бу арт кюледе, Петербургда болгъан 9-чу январдан сора, бу эки джырдан кёб джырланган джыр джюкъду. Бу джырла мында тау ёзенледе да джырланыргъа керекдиле.

Алай айтыб Витковский, Умаргъа газетни узатыб, эшикге чыкыгъан эди, Чучулинни чанагъа джегилиб келген атына аш салайым деб.

Ол кюн биринчи кере окъугъан эди Умар Россиядан къачыб тыш къралда большевикле джашыртын чыгъаргъан «Вперед» деген газетни.

«Большевикле» деген сёзню да ол кюн биринчи эшитген эди. Ала халкъ кёрюб-тёзюб болмагъан патчахлыкъны къурутур ючюн кюрешген адамла болгъанларын да билген эди, аланы ызларындан тюшюб, мараб, патчахны адамлары джашаргъа къоймай тургъанларын да билген эди. Аланы кеслерин къой, ала чыгъаргъан газетни кёрселе да, билселе да ким болса да алыб окъугъанын, ол адамны да тутмакъгъа атыб, ычхындырмай турлукъларын билген эди Умар.

Умар газетде окъугъан назмуну атына «9-чу январь» деб аталгъан эди. «9-чу январда» не болгъанын да он кюн билген эди Умар толусу бла. Газетде да джазылгъан эди. Чучулин бла Хызыр да айтхан эдиле хапарны: Петербургда, патчах джашагъан Зимний дворец деген джерге Гапон деген орус попну башчылыгы бла, патчах аланы юслеринден бир кесек ауурлукъну алыб, тылпыуларын эркин чыгъаргъа къояр, термилиб тургъан миллетни кайгысын кёрюр, къолундан келгенча болушур, деб умутлу болуб келгенди бир ыйых кюн, 9-чу январда, халкъ. Тилеклерин къабыл этген къой, патчах джюзле бла, мингле бла келген халкъны аллына аскер ийиб, кёбюн къырдыргъанды ол кюн. «Къанлы ийых кюн» деб алай болгъанды андан сора ол кюнню аты. Айтыб айталмазча, аллай бир къан тегюлгенди ол кюн.

Ол кюннге дери патчахны игилигине ийнаныб, патчах алкъын джазыкъсыныр, тарыгыуларын эшитир, джарлылыгына джарар деб тургъанла болгъан эсе да, ол кюнден сора патчахны керти ким болгъанын танымагъан къалмагъанды.

Умар ол кюн Витковскийни юйюнде бир эки-юч сагъатны ичинде ангылагъанына кёре, халкъны тёзюмю бошалыб, тебе башлагъанды халкъ, халкъны тебиую къыйын болады, бир тебсе.

Къартджуртха къайтыб келиб, орунга кириб джатханында да, экинчи кюн орнундан къобханында да, сагъыш этгенлей тургъан эди Умар Хурзукда билген затларына. Он джылы да тюгел толмагъанлыкъгъа, джаш болгъанлыгына, Умар олсагъатха ангылаб бошагъан эди халкъ джашагъан джашауну татыуун. Ачыкъ кёрюб, эси-ангысы джетиб, билиб бошамаса да Умар джашагъан заманыны ауурлугъун,

заманны огъурсуз тылпыуун эшитиб, ол заманны энчи шар-
тларын айырыб таний башлаб, халкъны олсагъатда таурух
айтыуу да, джыр-джырлауу да заманны болумуна кёре бол-
гъанын ангылагъан эди.

БИРИНЧИ АУУШ

Кенг таланы тѣп-тѣгерегин къалын чегет къуршалыб, ёзен-
ни ичи бла баргъан ингирги джел бери урмайды. Мийик
наратланы башларында сызгъырыб, бутакъларын шууудат-
ханлыкъгъа, тереклени къалынлыгъындан ётюб талагъа ки-
ралмайды. Талада салыннган къошну аллында чыкъырдаб
ёрге джаннган отну тютюню тюз ёрге чыгъады, аяз ургъан
ышан болмай. Иги кесек ёрге чыкъгъандан сора, терекле
ышыкъ этмей, джел уруб, тютюнню къатышдырыб, чачакъ-
чачакъ, бускак-бускак этиб, аллына сюрюб барыб, ингирги
хауада тас этеди, джугъун къоймай.

Къош салыннган джерни атына Кёк-тюбю дейдиле. Къо-
банны ёрге бара, Аман Ныхытдан узакъ болмай, алай дже-
тесе Кёк-тюбюне.

Къош эски къошду. Талай джылдан бери сиреледи тургъа-
ныча. Тѣп-тѣгерек ариу ишленнгенди. Эркинди.

Къошну аллында иги кесек джерни тѣгерегине мийик
чалман буруу ишленнгенди. Бурууну ичинде юч джыйырма
чакълы бир бузоу джатады бусагъатда. Къош да, бузоула да
Кърымшаухалланы Мырзакъулнукъуладыла. Бузоуланы кю-
тючю Умарды. Школну бошагъанлы иши буду, арт эки
джайны да ол кеси кютеди кѣбюсюне аланы.

Умар отха кѣзюн чыракъ ийиб олтурады. Андан узакъ
бармай, ала да отха къараб, эки мазаллы ёрекъулакъ, акъ-
тѣш ит чончайгъанды. Неге эсе да бек терен сагъыш этген-
ча кѣрүнедиле итле.

Отха чоюн асылыб боркъулдайды. Ингирде бузоуланы
орунларына уруб къутулгъунчу, Умар тынчлыкълы аш
ашаргъа заман табмайды. Танг атхандан башлаб кюнню кюн
узагъына къуйругъун джерге басар мадар табмай, эртден
азыгъын да, кюнорталыкъны да ёретинлей къаба айланыб,
иги адамыча ашагъаны кеч ашхамда болады.

Бир атасы Джашуу, бир тамада къарнашлары — не Сма-
ил, не Локъман, не Къарачыкъ — келиучендиле къошха. Бир-
бирледе Мырзакъулну джалчыларындан ким болса да келиу-
ченди. Къонакъ келген кюн чоюнчукъну толтуруб асады
Умар отха. Анда бишген шорпа, не мухарла болсала да, эке-
уленни-ючеуленни тойдурады.

Бюгюн да чоюн толуду. Эки кьонагъы барды Умарны бюгюн. Бири аны эски шоху, школдан башлаб биринчи тенги Хубийланы Локъманды. Локъман да Боташланы Будуянны узакъ болмай салынган кьошундады. Джалгъа кириб кьой кютеди Локъман. Къойла тыннгандан сора, ингир сайын келиб олтуруучанды Умар бла. Алапат кьойчу итлери болуб, Локъман алагъа ышаныб кетеди сюркююн, керек болса, кюндюз-кече деб къарамай, — бир кесек заманга джукъ да болмайды.

Экинчи кьонагъын Умар кеси да иги таныб бошамагъанды. Сагъат да болмайды ол келгенли. Къарачай тюлдю — къазан татарлыды, кеси айтханнга кёре. Аты Салыхды. Джашагъаны Малкъардады. Дарман хансла джыя келиб тюбегенди бюгюн Умаргъа ол, бек арыб, сылыт болуб. Бусагъатда кьошда мурджаргъа таяныб, Локъман да, кьонакъны джангыз кьоймайкъ деб, къатында олтуруб, Салых бла ууакъ-ууакъ ушакъ этедиле.

Къолайлы адам кёрюнеди кьонакъ. Къарачай сёзлени бузуб чыгъаргъанлыгъына тилинден, бек уста сёлешеди, бек таб ангылатады айтырын. Кеси алаша, токъ, къарны чыгъа башлагъан гитче адамчыкъ болгъанлыгъына, ауазы бир да базыкъды. Бусагъатда къарангы кьошда, аны кесин кёрмей, сёлешгенине тынгыласанг, ауазы бир саубитген, мазанкой адамны ауазыды дериксе.

Хансланы дарманлыкъ кючлерин тизеди Салых Локъманнга. Ол айтханнга кёре, ханс сау этмезлик, ханс джарамазлыкъ ауруу джокъду дуняда, керекли хансны таба билиб, кереклисича дарман этиб, эринмей бакъсанг ауругъанны. Хансны кючю айтыб айталмазча уллуду, адам аны сынаб, билиб, хайырландыра билмейди ансы толусу бла.

Сёз ючюн, джыланны ууун алгъан ханс битеди таулада. Адам огъай эсенг, бир-бир джаныуарла да биледиле хансланы дарманнга джарагъанларын. Джылан ургъан ит, таугъа къачыб кетиб, ууну алгъан ол гитче чапракъчыкъланы табыб, къабылгъан джерин тиши бла, тырнагъы бла къанатыб, союб, чапракъланы алайына ашхы салыб кеси, ёлор джеринде сау этиб, элге къайтыб келгенин кёб кёргендиле адамла. Таулада ёсген, битген хар чапракъ, хар чёб бир тюрлю бир аурууну дарманы болуб ёседи, битеди. Хар кёгетни — алмадан башлаб муртхугъа, такъюзюкге, гургумгъа, къызыл, къара шхилдиге дери, ит буруннга дери, кьозу къулакъдан, тыхденден, мусхотдан башлаб, лыбыта хансха дери — хар бир затны адамгъа не джаны бла болушлукъ этгенин, не зат бла

джарагъанын ашыкъмайын тизеди Салых ауазын гюрюлде-тиб.

Адамны, ким да болсун, аллай бир затны билирге къолундан келгенине сейирсине эди Умар, Салыхны хапарына тынгылай, кёзюн чыракъ ийиб.

Шорпа къайнагъандан сора, Салыхха бетин-къолун чайкъатыб, ушхууур ашаргъа чегедиле ючюсю да.

Къарангы къошнюн къояйыкъ да, бу ариу хауада, отну джарыгъанда чегейик, деб Салых, ючюсю да тегереклешиб, ашаргъа олтурадыла. Табханын аямай салгъанды Умар къонакъларыны аллына. Юч агъач аякъгъа толтуруб-толтуруб шорпасын къуйгъанды, джангы бышлакъ бла джау, уллу гоппан бла бир къайнагъан айран, кюлде бишген юч джукъа нартюх гырджынчыкъ салгъанды.

Сахтиян артмагъындан чыгъарыб алагъа Салых да къошханды азыгъын. Талай тёб-тегерек, къып-къызыл помидор, будай гырджын джарты, иги кесек гырт шекер — быллай затла чыкъгъандыла артмагъындан кёзюу-кёзюу.

Эки джаш да онгсунганларын джашырыргъа кюрешиб къарайдыла хар кюн сайын да тубей турмагъан ашарыкъларына. Будай гырджын да, шекер да алай кёб джюрюб кёрмендиле экиси да эллеринде. Помидор деген зат а къартджуртчулагъа бек аз тубеген затланы бири болуб, тубесе да, аны ашагъан аз болуб тургъанын ариу биледиле Умар да, Локъман да.

Умарны эсинде болган заты — бир беш-алты джылны мындан алгъа алышчы-беришчи Тоббурун сабийлеге бирер помидор узатханында, тирменчи къарт Сюлемен, Умарланы хоншулары, аны кёрюб, «атыгъыз да къоюгъуз ол харам затланы, не этесиз аланы, ала орусну ашарыгъыдыла» дегенинде, сабийлени кёбюсю, атыб къойгъан болмаса, къабыб татыуларын да кёрмеген эдиле.

Помиродну нек харамгъа саналгъанын билмей барады бюгюн да Умар. Ол кюн да, андан сора да бир-эки кере бек суюб ашагъанды Умар аланы. Бюгюн да бек алаамат кёреди аланы татыуун. Кезлик бычакъ бла эки джарыб, туз гыртны ашхы ышыб, ашайдыла Локъман да, Умар да Салых салгъан помидорланы.

Салых, шорпа бла тойдуруб кесин, ызындан да айранны ичиб, «алхамдулюлля» бла бошайды. Шорпаны ичген сагъатда, «шорпанг не алаамат джарашдырылгъанды, Умар, — деб, айранны уртлагъанлай, «айранынг, къайнаб, не алаамат болгъанды, Умар». — деб уллу бюкюреу этеди ашагъан ашына Салых.

— Меннге к̄араматгъыз, бардырыгъыз сиз, — дейди эки-
сине да Салых, тишин чѣб бла к̄аза, ууакъ-ууакъ кекире, —
меннге к̄арасагъыз, к̄арныгъыз тоймаз. Эртден азыкъ бла
кюнорталыкыгъа олтургъан сагъатда иги к̄арыу этеме мен
ансы, кече шхууурну алай бек сермемейме, шорпа бир да бир
аламат болуб ичиб ийдим ансы. К̄алгъан таулулада да алай
болур ол, малк̄арылада бла к̄арачайлада эслегеним: эрт-
денбла да, кюнортада да джарты-к̄урту к̄абыб, кече уа,
джата тебреб, адамыча ашаб джатадыла. Тыкъ к̄арын бла
джукълагъан бек к̄ыйынды. Ашхыннга да, джюрекге да
ауур тиеди. Араблылада таб айтыу барды ашны юсюнден:
«Эртден азыгъынгы кесинг бас к̄орк̄ма да алай тургъан-
лайына, кече ашарыгъынгы уа джауунга ашат да, кесинг
ачлай джат.» Айтыуларын бек тюзге санайма. Кюнортада к̄ѣ-
бюрек ашаб, эртденбла азыракъ, кече да андан да аз ашагъ
ан саулукыгъа игирек болады. Сиз да алайгъа юреналсагъыз,
бек аламат иш боллукъду. К̄арачайда, Малк̄арда да ол
джорукъну не к̄адар сакъласала ашда, ол к̄адар саулукълу
болурларына сѣз джокъ эди. Алай а сакълаялмайдыла ол
джорукъну, амаллары алай болуб эте болурла. Кюн узагъы-
на бир чалкы чала, бир мал ызындан айлана, бир ораза ту-
та, кюндюз иги суйгенлерича к̄арынларын тойдуругъа ма-
дар табмай, кече к̄абадыла табханларын. Ашхын ауруу Мал-
к̄арда, сизде да аны ючюн к̄ѣбюрек тубей болур к̄алгъан-
ладан деб ишек да этеме.

Кече к̄ѣб ашагъан аманды, эсигизге салыб к̄ююгъуз,
джашла, сарысмакъ, сохан, пурч, шибижи дегенча алай кюч-
лю затла бек джарайдыла адамгъа тишин аурутмазгъа, су-
укъдан табылычу аурууланы келтиртмезге, дагъыда к̄ѣб
башха затлагъа. Алай а аны кесини заманында-аламат, ке-
че ашасанг, хайырындан хатасы озды. К̄анны к̄ызыу джю-
рютеди, джюрекни бек тебдиреди, джукъуну терен болургъа
к̄оймайды. Сохан, шибижи, пурч да алайдыла, башхалары
джокъду...

Джашла ашаб бошагъандан сора, Слых, к̄умгъанчыгъ-
ындан суу к̄уюб ууучуна, сууну ауузуна уртлаб, тишлерин
чайк̄абы, мылы аязы бла мангылайын, бегин, кѣз тублерин,
к̄улакъ артларын сылаб, ауузун суу бла чайк̄агъандан со-
ра да, биягъы артмагъындан бир ингичге узун, мор боялу
терек тамыр чыгъарыб, иги кесекни тишлерин аны бла ышыб,
джатаргъа хазыр болады. К̄ѣшда джатмай, былайда джа-
тыб к̄алсакъ, аламат боллукъ эди деб, Салых алай айтхан-
лай, экиси да, эрлей-бурлай мурджар, кийиз, джамчы, джа-
стыкъ табханларын чыгъарыб к̄ѣшдан, джана тургъан отдан

бйраз джанлаб, къараб-къарагъынчы орун джарашдырадыла.

Салыхны тешиннгени да сейрсиндиреди Умарны: Салых, тешген кийимин барын да ариу-ариу бюклеб, тюзетиб, бир-бири юсюне салыб, джарашдырады. Эм алгъа сахтиян чурукъларын аягъындан тартыб чыгъарыб, бир-бири къатына салыб, аланы юслеринден эки чындайын джайыб, чындайлан-ны юсюне ариу бюклеб кёнчегин, кёлегин салыб, эм башындан кюл бетли кийиз бёркюн къаблайды. Тешине-тешине, алай айта барады Салых экисине:

— Адам туугъан сагъатында санына уллу джашау кюч салыныб тууады. Адамны ёмюрюне чыдарча бериледи анга къол да, бут да, тиш да, къулакъ да, кёз да. Къартлыкъ джетгенден джете келсе, адамны къалайы да бирча къарт бола, кёзюню, къулагъыны, бурнуну, ёбгесини, несини да кючю бирден тенг таркъая барса, ол адамны тарыгъыр джери джокъду аллахха, джашауу буюрулгъанча ётгенди, къартлыкъ да джетючю адетине кёре джетгенди. Алай болмай а, къалгъаны ариу тургъанлай, не кёзю иги кёрмей башласа, не къулагъы эшитмей сангырау болуб башласа, не ауузунда тиш болгъаны тюшюб, гырджын чайнайлмай башласа, — ол адам, тарыгъыргъа сюйсе, тарыгъырча болады. Тарыкыгъаны уа — кесинден тарыгъыргъа керекди. Ол адам кеси кесине иги къарамагъанды, не эриниб, не сан этмей къоюб, ол саулугъун сакълаяллыкъ джеринде сакълаб кюрешмегенди. Сёз ючюн, айтыргъа, мен кёб адамгъа тюбегенме, къартлыкъ джетгинчи огъунакъ тишлери ауруб, сыныб, къаралыб, тиш-сиз болуб замансызлай. Аллай адамгъа, кесинг терссе, деб айтыргъа боллукъду, эринмей кече сайын, эртден сайын ауузунгу чайкъай турургъа керек эдинг, тишинги тюшмезин сую эсенг. Тиш да кесине къаратыргъа сюеди. Мен эртдеден бери эринмей, ауузума суу уртлай туруб, ашарны аллы бла арты бла да чайкъаб, тёгюб уртлагъанымы, аны юсюне да ма бу сиз кёрген тамыр бла тишлерими ышый тургъанма да, джылым келген адам болгъанлыгъыма, тишлерим алакат сакъланнгандыла. Кечеди да, ариу кёрюннюк тюлдю ансы, тишлерими къаллай акъ, къаллай иги тургъанларын кёргюзтюб, кёзюгюзню къаратырыкъ эдим, джашла. Аллай затланы эсигизде тугуб, сиз да кесигизге иги къарай туругъуз ашыгъызда, суугъузда, кирсизлигизде, кийимигизде. Тишин сакъларгъа излеген адам, тишин джуугъанны алай къоюб, кече сайын, сёз ючюн, алманы ашаб джата турса, аны тишлери не къартлыгъында да темирни кемирирча джитилей, къатылай турлукъдула. Алманы тишге джарагъан, тишни саулугъун сакълагъан заты барды...

Салых джатыб, эки шох тауусулуб баргъан отну эки джанында олтуруб селешедиле. Джатыучу заманлары джетгенликге, не эсе да джатмайдыла. Сёз башха затладан башлана келиб, акъыртын-акъыртын келе, джукълаб тургъан къонакъгъа джетеди. Тауда тууб, тауда ёсуб, хансны, кырдыкны теблеб джюрюб, туугъанлы Умар бла Локъман бу джукълаб тургъан адам айтхан къадар сейир затны билмей тургъанларына сейирсинедиле. Аллаи бир билим башына сыйыныб, къайдан ала биледи адам? Салых айтханнга кёре, ол билимни атасындан да, къарт анасындан да алгъанды. Алай а неден да бек анга болушхан окъуу болгъанды. Не десенг да, окъуусуз билим терен бола болмаз. Бек уллу адам кёрюнеди Умаргъа да, Локъманнга да дунияда болгъан хансны, дунияда болгъан аурууну билиб, саулулгъун тас этген адамны саулулгъун ызына къайтарыргъа кючюнден келген, бу джулдузлагъа бетин айландырыб къатларында джатыб тургъан базыкъ гитче кишичик.

Окъумаса ол, билген къадарыны джюзден бирин да биялырмы эди? Не уа адамны джыйыб Къартджуртдан: «Бу кёк сыртланы, ёзенлени, къулакъланы, суу джагъаланы басыб, джашнатыб тургъан джашил хансдан-битимден не билесиз?» — деб сорсанг, Салых чакълы бир затны айталлыкъмыдыла? Джюз адам огъай, саулай эл да биле болмаз ол билгенни. Элде уа кеб джашагъан, кёб кёрген, нени да эслей билген къартла азмыдыла? Эслери да, акъыллары да, сынамылары да барды аланы, джангыз окъуулары джокъду, ма аны ючюн билмейдиле Салых чакълы бирини.

Не ишни алыб къарасанг да, окъугъан адамгъа тенг болгъан джокъду. Хызырны иги таныб башлагъандан бери ангылагъандыла Умар да, Локъман да аны. Саулай элни бир джанына, Хызырны да бир джанына салыб чексенг, Хызыр болгъан джаны тартарыкъды не тюрлю билим бла да.

Сёз Хызыргъа джетгенлей, ётуб кетмей, аны юсюнде да иги кесекге дери тохтаиды. Хызыр Къартджуртда сагъатда, Умар школну бошагъанлыкъгъа, Хызырдан окъуу алыуун бардыра эди аз-аз. Ишден бошагъан кёзююнде кириучен эди ол Хызырлагъа, Хызырны китаб байлыгы алай тургъанлай Умарны эркинлигинде эди. Кёб эди китаб, не тюрлюсю да бар эди. Журналланы, газетлени да иги кесек джыйгъан эди Хызыр. Уллу орус джазыучулары — Пушкинни, Лермонтовну, Белинскийни, Писаревни — китаблары; кюн чыкыгъан табада джашагъан халкъланы джазыучуларыны, джырчыларыны — Омар Хайямны, Низамини, Саадини — назму китаблары, ингилиз, немча, француз джазыучулары китаблары тол-

тургъан эдиле чынар терекден ишленген мияла салынган тапхаларын Хызырны.

Хурзукда Витковскийни юйюнде ол атларын биринчи кере эшитген Чернышевский бла Герценни джазгъанларын да кёрген эди Умар Хызырда. Не эринмей, не заманын аямай кюреше эди Хызыр, Умаргъа окъугъан китабларыны магъаналарын теренирек ангылатыр ючюн. Бусагъатха дери Умар билген затыны кёбюсюн Хызырны игилиги бла билгени ачыкъды Умаргъа.

Бусагъатда Хызыр, Къартджуртдан кетиб, Тебердидеди. Джаз да, ким эсе да тил этгенинден сора, анга апендини ууу джетгенди дегенле бар эдиле. Биягъы Баталпашинскеге чакъырыб, Къартджурт элде мындан ары устазлыкъ ишни бардырыргъа эркинлигинги тас этгенсе, башха элге, Тебердиге, иебиз сени школгъа деб, Тебердиде да кесинги фахмунгу, билиминги сабийлеге бергенден озуб, башха кесинге джетмеген ишлеге къатышсанг, халкъгъа керек болмагъан, халкъ билриге тыйыншлы болмаган затланы айтыб, Къартджуртда этгенингча, халкъны къозгъаб, къайгъы салыб, кёкде аллахха да, джерде патчахха да суймекликлерин, ийнанмакълыкъларын бузаргъа кюрешсенг, эшитмегенме деме, къралыбызда джюрюген адет бла, сени ауузунгу тыя билликбиз, деб ийген эдиле.

Хызыр кетгенли, джашаууну татыуу аз болгъанча кёрюнеди Умаргъа. Къартджуртха баргъанлай, Хызырны юйюк кёрсе, бир уллу затын тас этген адамча, къайгъылы болады джюреги. Ташкёпюрге дери ашырыб Хызырны, юйге къайтхан кюню — бек мыдах кюню эди. Ол мыдахлыгъы энтда кетиб бошамагъанды.

Джолгъа чыгъарыны аллы бла, къл тутаргъа келиб Хызыр Джашуугъа, кёб сёлешген эди, не этсенг да, Умарны окъутмай къойма, деб. Кесим да болушурма окъургъа салыргъа, Баталпашинскеде танышлыгъым джетерикди, окъуб башласа, иги окъурукъду, бетибизни уялтырыкъ тюлдю къайда да, деген эди.

Табу этиб да иерик болур эди Джашуу Умарны Баталпашинскеге орус школда окъургъа. Бек да сие болур эди атасы джашын не алим, не оноучу-къуллукъчу болуб, уллу адам болуб кёрюрге. Алай а, ол талпыудан не келсин, хыйсаб болмаса. Умарны башын энишге къаратмаз ючюн, не да этерик болур эди. Келмейди джукъ кълундан. Джетген-джетген бирер юй джарлылыкъны тындырыб бармаса, бек къыйынды джашау къурагъан.

Къалмайды Умарны кёлю атасындан, ангылайды, ишлемесе, башха мадар болмагъанын. Алай а, ангылай тургъанлыкъгъа, тынч болуб, окъуудан тюнгилюб къалыргъа къарыу табмайды.

Бусагъатда тауусулуб, кюл болуб баргъан отну къатында Локъман бла олтуруб, окъууну юсюнден селеше келгенлеринде, керти кёлю бла айтады Умар:

— Не да болсун, Локъман, мал кютгенден сора джукъгъа джараялмай къалсакъ, джюрегим джарыллыкъды. Кесиме ыйлыкъгъа санаб айтханлыкъым тлюдю ол ишни. Къалгъанладан не башхалыгъыбыз барды дериксе? Аталарыбызны, ата-бабаларыбызны аталары, аланы аталары да мал бла, джер бла юйдеги асыраб келгендиле, окъуу дегенни не болгъанын да билмей. Джокъду бизни да аладан башхалыгъыбыз. Алай айтыб, кесими ауузуму джаба келеме да, сора башха затланы тюшюрсем эсуме, биягъынлай джюрегим джарылыб башлайды. Башха затла деб айтханым неди? Экибизден не башхалыгъы болуб окъургъа мадар табады Мырзакъулну тамада джашы Солтан? Джокъду башхалыгъы. Кёзю-башы бизничады, джылы, неси да тенгди бизге. Алай эсе, бизге бузоу, къой кютерге болуб джазыу, анга Петербург шахарда кадет корпусда окъургъа нек болады джазыу?

Неуа Будуйанны джашы Кёккёзню бизден артыкълыгъы къалайында эди? Кем болмаса, неси артыкъ эди? Окъургъа да бизден беки тирмаша эди школда болгъан сагъатыбызда? Бек сылхыр эди, кертисин айтсакъ. Алай бусагъатда биз былайда, ол а—Екатеринодар шахарда гимназияда. Джазыу алай болуб болады дерге джараймыды? Хаман байлагъа болуб барыргъа нени да аламаты, къалай болады аллай джазыу деген?

Тогъуз джыл болады бизни эм гитчебизге, Меккягъа, алай а джумушдан къолун айырмай, башын ёрге келтюрмей джамаб башлагъанды сабийлигинден. Ёлгюнчю, энди ёмюрю алай бла кетерикди. Дудаланы бийче къызчыкъ, Меккя бла тенг туугъан Фатима уа, бармагъын сууукъ сууга тийирмегенди туугъан кюнюнден бери, мындан ары да тийирлик тлюдю.

Фатиманы орус тебсеулеге юретирге, француз, немча тилде селеширге юретирге Польша къралны ара шахарындан бир омакъ гувернантка келтириб, ай сайын уллу джал тэлеб турадыла анга. Фатима тебсерге юренеди. Меккя уа бау кюрейди, дырын джыяды, ийнек сауады. Фатимагъа, биле болурса, ыйыкъ сайын юч кере тууарчы Алхазны джашы Абрекни чакъырадыла. Фатима тебсеген сагъатда биргесине

тебсерге керек болуб. Абрекни зыккыл кийимлерин тешидириб, юсюн-башын ашхы джуудуртуб, башха кийимле кийдириб, юсюне да ашхы дух къяуб, алай кийиредиле юйге. Тууарчыны джашыны тер ийиси да болур, бити-сиркеси да болур деб, джийиргениб этедиле алай. Биреу, къяутуруб, терисине эти сыйынмай, кеси къалай суйсе, алай джашайды; суйсе тебсеб, суйсе, чъмелтаякъ айланыб; биреу да, аны тууарын кютуб, бау кюреб, тер ийиси бла кесинден джийиргендириб, кирге, мешхутха батыб—алай джашайды. Джазыу алай айтыбмы болады дейсе алай? Джазыуну чырт да терслиги джокъду быллай затда. Джашау терс къяуралыб болады алай. Джашау тюзюне бурулса, тебсегенни да, окъугъаны да, бау кюрегенни, мал кютгенни да теббе-тенг этерге керек болур эдиле адамла.

— Сёз ючюн, джазыу тюзюне айланса, Умар, аз сейир болмаз эди,—дейди Локъман,—Къырымшаухалланы Солтан салыб келиб кюшха, былай айтырыкъ эди: Умар, къяарнашым, ючюнчю джылынг барады сен бузоу кютгенли. Мен да юч джылны Петербург шахарда окъуб ётдюрдюм. Да энди бузоулагъа мен къяарайым, бар, юч джылны сен да бар да окъуу ал башынга.

Не Фатима бийче, Меккягъа келиб: «Бар, Меккя, эгечим, сен тебсе, бау кюрерге мени кёзюуюм джетди»,—десе, бек сейир иш боллукъ эди, тейри. Джашау таба гырджынча бир зат болса, адам, суйгенича ары-бери айландыра, ох этерик эди. Таба гырджынча тюлдю джашау, Минги Таучады. Адамны кюлундан келлик зат тюлдю Минги Тауну башын тубюне, тубюн башына айландыра турурча суйген заманында. Бек деменгили джарашдырылгъанды джашау а, тюз-терс джарашдырылгъан эсе да. Бек деменгили орналгъанды, тау кибики. Аны башын тубюне бурама деб кюрешген огъай эсенг, тебдиреме орнундан бир кесек, деген да Насра-Ходжагъа саналлыкъды.

«Хо» демейди Умар Локъманны ол айтханына. Джашау тау кибики болуб, бир адамны кючю джетмегенликге, аны барыуун тюрлендирирге, кёб адам бир болуб кюрешсе, кючлери джетерикди, джетген да этгенди. Историядан дерс бере Хызыр айтхан хапарланы салады Умар Локъманны эсине. Спартакны хапарын айтады. Францияда болгъан революция хорлаб, ёмюрледен бери тубге туюуб тургъан джарлы халкъ ёрге чыгъыб, талай заманны ичинде кесини оноууун кеси этиб тургъанды. Рим ол заманда дуняда белгили къяраллдан кючю бла эм биринчи болуб халкъын суйгенича джегиб тургъанлыкъгъа, гладиатор Спартак, халкъны кюбарыб,

къул болуб тургъанлагъа баш бошлукъ береме, деб, уруш этиб, Рим къураб тургъан джашауну чачханды. Парижде ишчи халкъ, Коммуна къураб, эркинлик табханды сыйгенича джашаргъа. Кёб турмай Римде да, Парижде да эски джашау орнуна къайтханды, къайтханлыгына, халкъ кесини кючюн кеси да сынагъанды, кесини джауларына да сынатханды. Халкъ, бирлешиб, бир акъыл алгъаны кыйынды ансы, не тауну да тебдирелликди, джашауну да суйген джолуна айландыраллыкды. «Алай этебиз деб кюрешген адам Насра-Ходжады» дей эсенг, Насра-Ходжала кёбдюле бусатда Россияда, эшитгенмисе чырт «большевикле» деб? Россияны кесинде да, Россиядан башха къараллагъа да къачыб, патчах къолуна тюшмейк деб, бусатда кёб адам кюрешеди бютеу халкъны бирикдириб, Спартакча къобарыб, патчадан башына эркинликни сыйырыб алырча. Ол адамлагъа айтадыла большевикле деб. Ма ала айтхан болса, ала муратларына джетселе, Солтан да боллукъду бузоу кютерге, мен да боллукъма сыйгенимча окъургъа. Бек сие эдим ала хорлагъанланы кёрюрге терк заманны ичинде. Терк заманны ичинде ала хорлаялмасала да, мен окъумай чырт къаллыкъ тюлме, Локъман, ма кёрюрге кесинг. Юйде унамасала да, къачыб кетсем да... къачыб кетерикме окъургъа. Сени акъылынг да алай эсе, бирге кетерге керекбиз. Кетсек да, къыш сууукъ тюшгюнчю кетерге керекбиз...»

Локъман да билдиреди разылыгъын окъуб бир кёрюрге. Алай а аны аллай мадары Умардан да азды. Умарны юйю да «байлыкъ бар, хыйсаб бар» дегенден узакъ болгъанлыкъгъа, Локъманладан эсе табыракды чотлары. Умарны тёрт уллу къарнашы барды, тёртюсю да джетгендиле, тёртюсю да джалгъа кириб, аз келтирселе да, юйге хайыр келтиредиле. Локъманны не Алийча, Смаилча, не Локъманча, не Таубийча бир къарнашы джокъду. Локъман тамадады барындан да, ол болмаса, юйге хайыр келтирген киши джокъду. Умар бир эгечин, Тауджанны, эрге бериб, бернесин, несин да табдырыб, юй этгенди. Локъманны уа эгечлери юйдедиле алкъын. Ол Умар бла окъургъа къачыб кетсе, ким этерикди аланы берне кереклерин? Джангыз атасы неге да джетелмейди...

Иги кесек мычыйдыла Локъман да, Умар да, окъууну юсюнден сёлеше. Биринчи сёлешгенлери тюлдю экисини да ол затны юсюнден, алай а, билими бек уллу болгъан адамгъа тюбед, Салыхха сукъланыб, аны ючюн болур, бюгюн къалгъан кюнледен кёбюрек сёлешгенлери, бюгюн игирек танылады экисини да, джюреклери талпыб, окъургъа термилгенлери.

Аланы ол талпыуларын, ол термилгенлерин кьонакъ да биледи. Умар, Локъманны ашырыб кьайтыб, Салыхны кьа- тында орун салгъан сагъатда, дауур, таууш этиб джукъла- гъанны уятама деб кьоркьуб, бек сакъ, акъыртын кьымылда- гъанында, Салых анга: «Кьоркъама да, эркин кьымылда, Умар, джукълаб тюлме, уяума. Айыб этерик эсенг да, эки- гизни сёзюгюзге тынгылаб тургъанма, джукъ айтмай, кьа- лай эсе да уяныб, уянганымы билдирмей.»

— Сен да айыб этме, — деб тилейди Умар, — сёлеширге кьалыб, сени джукъунгу бузгъанбыз.

— Айтханынга кёре, уллу юйдегисиз деб ангылагъанма, Умар. Ненчасыз?

— Джети джаш бла эки кьызбыз.

— Юйдегиленген киши болмаз?

— Джангыз бир эгечим чыкьгъанды эрге. Смаилгъа бый- ыл келтиребиз деб турабыз келин...

— Окъугъаныгъыз болмаз?

— Окъумайды киши да.

— Сен кьайда окъургъа дей эдинг? Не зат окъургъа? Юй- де чыртада унамаймыдыла?

— Баталпашинскеде! Окъургъа излегеним а — устазлыкъ эди. Хызырча устаз болсам, бек суйюб окъурукъ эдим анда. Сабийлени да бек суйюб окъутурукъ эдим. Юйде кёб сёлеш- генбиз, энди эшитирге да суймейдиле.

— Сени джунчутайым деб айтмайма, Умар, бусагъатда айтырымы. Джунчугъан, кьызаргъан этме. Сейрсиниб тур- гъанма тенгинг бла сёлешгенинге тынгылаб. Бир бишиб боша- гъан адам кибикичады сёзюнг. Бир онеки-онюч джыл бола болур сеннге. Кесинг джашагъан джашаугъа да, халкъ джа- шаугъа да, озуб кетген ёмюрледе болгъан джашаугъа да сен аллай бир сагъыш этер заман кьайдан табханса, деб сейир- синнгеним аны ючюндю. Сени тенглилени, ант этеме, кёбю барды алкъын ашыкъ ойнаб айлангъан. Бир джаны бла, бы- лай кьарайма да, сеннге энди айтырымы бош айтама да дей- ме. Бир джаны бла уа, сеннге болушур мадарым бола тургъ- анлай, болушуб кьалай кёрмейме, деб келеди кёлюме. Мен иги да танымагъан бир кьарачай малчыны джашын Малкъ- аргъа алыб барыб, окъуугъа салыб, кесиме иш неге чыгъара- ма, артыкъ джюк нек алама аркъама, андан эсе, келгенимча, танг атханлай, тынч кегиб нек кьалмайма, сау кьал, сау бол, джашчыкъ деб, ариу сёзлени да айтыб,—деб кеси кесиме алай турама, сен тенгинги ашырыб кьайтхынчы. Алай айт- ханлыгъыма, ичимден кьоймагъан бир зат барды: не этсенг

да, бу гитче таулучукъгъа къолунгдан келгенни этмей къойсанг, къолай адам тюзсе, эт анга эталгъан игилигинги, сокъуранмазса, адам боллукъду ишексиз, сеннге джарамаса да, этген игилигинг тас болмаз, башха тубегенине джарар ол да артда деб, — алай айтыб турады ичимдеги ол зат. Сеннге эталлыкъ игилигим неди десенг: Малкъаргъа алыб барыб, бир иги танышымы къолуна тутдуруб, ма, мынга къарыуунгу аямай дерс бералгъаныгы бер, деригимди. Танышым апенди, хоншулабыз, хоншула болгъанлыгыбызгъа, къарнаш-лачабыз. Энеледенди. Аты Алийди. Окъутханы — апендиликге окъутады. Алийден дерс алгъан — джашауда орун табмай къаллыкъды, деб киши да айталлыкъ тюлдю. Бусагъатда бир 9—10 сохтаны окъутады да, аланы бир-бирлери, барабарыб, иги онглу билимлери болгъан, не уллу элде да керти апендилик этер адамла болуб чыгъарыкъдыла. Бир-бирлери да, анда окъуб бошагъандан сора, медирсеге кириб, андан ары уллуракъ окъуу алыргъа мадар табарыкъдыла. Апендини школу, сен элде окъугъан тёртджыллыкъ школча, гитче школгъа саналыб, дин къуллукъчулагъа керек ал билимни береди. Атына мектебе дейдиле. Медирсе уа баш билим береди, институт, университет дегенча.

Медирсени окъуб чыкъгъан не къады, не муфтий болады. Оруслула судья дегенча, тёрелик этерге эркинлик алыб чыгъады элге, джамагъатха. Медирселе муслиман халкъ джашагъан джерлени асламысында къуралгъандыла. Эм уллулары Ташкентде, Самаркандда, Бухарада, Кокандда, дагъыда ала кирик абадан, эски шахарлада тубейдиле.

Мектебени сохталары эм алгъа араб харифлени таныб, аланы бир-бирине джалгъаб, сёз къураб башлаб, сёзледен айтымла къураб, айтымладан хапарла къураб, араб тилде джазылгъан китабланы окъуб, магъанасын ангыларча боладыла. Андан сора кеслери арабча джазаргъа да юренедиле. Джазаргъа, окъургъа юрениб бошагъанлай, «Къуранны» окъуб тебреб, къалайын да тыйылмай окъурча, магъанасын ангыларча, башхалагъа окъууларын ангылатырча болуб бошайдыла. Аны тышында дин тутууну джорукъларын, шартларын, шариятны бютеу буйрукъларын, сёз ючюн, абдез алыу, намаз къылыу, некая этиу, зекят алыу дегенча затларын уста билиб чыгъадыла.

Кертисин айтыргъа, ол зат алай тынч тюлдю. Анга ийнандырыр ючюн айтайым: кереклисича намаз къылыб башлаб, абдез къалай алыргъа керек болгъанын затны да айтыб, намазлыкъдан къобар ючюн, намаз этген адам бир алты джюзге джууукъ джорукъ билирге керекди. Къуру мен айт-

хан затны билиб к'оймай, дагъыда мектебни сохталары к'айда да джарарча билим да аладыла бир-бир затладан. Сёз ючюн, игирек ок'угъан сохтала тергеуге, санаугъа юрениб, бек уллу санлада к'атышмай, к'ошуб, алыб, юлешиб, тергеб, керек санны кимден да уста чыгъарадыла.

Сиз школда ок'ууну ол джанына арифметика дейсиз. Алай керекли билимни алыб чыгъадыла Алий апендиде ок'угъан сохтала. Бир-бир апендиле, динге к'адалыб, динни алапат билиуден сора джукъ юретиб юрешмейдиле сохталарына. Алий-апенди алай тюлдю. Кенгди, теренди билими. Сен суйген историяны да, географияны да, кюн чык'гъанда джашагъан халкъланы адабиятларын да эджигине-юстюнкуне деричин биледи. Ол билимин да сохталарына сингдире биледи. Барын да айтханым, джашчыкъ, ок'уйма десенг, бирге алыб барыб джарашдырыгъа к'олумдан келликди. Джашагъаным кесимме, кишим джокъду, юйюм эркинди, харакетден-берекетден да аллах джарлы этмегенди, тур менде, ок'уб бошагъынчы, разыма, джашымдан башха к'ермезме. Ок'угъанынг ючюн хакъ төлерге да келликди к'олумдан, сен билген ишим аман хайыр бермейди. Атанг-ананг, юйюнг чырт болушлукъ этерча хыйсаблары джокъ эсе, мен айтхандан таб джол табалгъа эдинг ок'уу алыргъа. Алай ок'уу керек тюлдю, апендилик-моллалыкъ этерге суймейме десенг, башха затха джараталдыкъса билиминги. Медирсеге киреме десенг да, кираллыкъса.

Алийде ок'уб чык'гъанланы бири да к'аллыкъ тюлдю ары киралмай, бир да бир джалк'бау, не да бир ангысыз болмаса. Медирсени бошайсанг а, не иш бла да юрешаллыкъса. Медирседе джерни, к'екню к'алай к'уралгъанындан башлаб, орусча география, математика дегенден башлаб, джер юсюнде болгъан джан-джаныуардан, хансан-ч'ёбден башлаб, адамны чархы к'алай ишлегенине, ичинде к'аны к'алай джюрюгенине дери билиб чыгъаргъа боллукъса, иш этсенг.

Алай бир затны билген адам а джашауда кесине орун айыралмай к'алмайды. Кеси джаратхан, джюреги суйген бир ишни к'олгъа алыб баджарады. Мени ишими джарата эсенг, сёз ючюн, мен да билим медирседе алыб чык'гъанма. Къазан шахарыбызда ок'угъанма. Ок'угъаныма чыртда сок'уранмай джашаб турама...

Бек эсин салыб тынгылайды Умар к'онакъны айтхан затына. Адамлагъа к'ачан да асыры бек к'ыйналмай илешичю Умар, бюгюн таныгъан, бюгюн билген сейир, ашхы адамына кесини бир джууугъуна-тенгине кибик илешгенди юч'ёрт сагъатны ичине. Бу к'ёб болмай келиб аны к'ошуна ки-

риб, шхууур ашаб, энди бусагъатда бетин джулдузлу кёкге айландырыб джатхан, анга ариу селешген адамны сезюне тынгылаб, Умар, ол айтханча этсе, келлик кюнюн кёзюне кьаллай боллугъун кёркюзтюрге кюрешеди. Бек ариу кёргенча болады келлик кюнюн Умар. Келлик кюню алапат кёрюнгени ючюн болур, Умаргъа бусагъатда къатында джатхан адам да, таланы тегерегин къуршаллагъан чегет да, кёк да, джер да бек алапат кёрюнедиле.

Ол да, Салыхча, бетин джулдузлагъа буруб джатыб тынгылайды. Къартджурт табадан, тауланы артындан, джукъа ай чыгъыб келеди. Салыхны селешгени бла биргелей, эништеге, ёзенни тубюнде, шоркъулдаб, къайры эсе да джете кирейим дегенча, ашыгъыб баргъан Къобанны тауушу эшитиледи.

Къууаныб барлыгъын айтады Умар Салыхха, окъургъа эринмей кюреширин айтады, Салыхха ауурлукъ джетдирлигине бир кесек сагъыш этгенин айтады, анга тубегенин насыбха тергегенин айтады. Умарны бюгече къууанчын кем этген заты джангызды: юде къыйналлыкъларын кёзюне кёркюзтеди. Айтыб кетеме десе, иймезликлерин биледи, айтмай кетсе, айтмай кетди деб, атасыны да, анасыны да, кьалгъанланы да джюрекleri къыйналлыкъларын биледи. Локъманнга айтыб кетерге боллукъ эди къайры кетгенин, алай а Локъмандан билселе, ызындан келиб, юйге къайтармазларына ышаныу джокъду. Кёб сагъыш этиб, юйге джукъ билдирмей кетерге таукел болады Умар. Локъманнга къайры кетгенин айтыб кетсе, сау болгъанын билиб, юйде азыракъ къайгъы этерле, не къая раннга бегиниб кьалды, не суугъа кёмюлюб кетди демей.

Салыхха да айтады акъылына алай келгенин.

— Билдирейим юйге десенг, узакъмыды былайдан Къартджурт? — деб сорады Салых.

— Узакъ тюлдо. Бусагъатда джаяу кетсем, танг атаргъа ызыма къайтырыкъма билдириб. Алай а, билдирсем, иймезликлерин билеме. Локъман айтыр хапар, — дейди.

— Алай дей эсенг, алай болсун. Окъуб башласанг джарашыб, кесинг да билдирирсе юйге хапар. Битдирдик ишни. Энди келир тангга сау чыгъайыкъ. Тангга чыкъгъанлай, джолгъа чыгъайыкъ. Джукъла, иги тюшле кёр, — деб Салых, эки кёзюн къысыб, рахат джукъугъа киреди.

Танг атыб, кюн тийгинчи, Салых да, Умар да, иги кесек джол джюрюб, узакъ сыртны мийик тёппесине чыгъыб, азыкъ къабаргъа чегедиле. Кеси тууб, ёсюб, онюч джыл джашаб, къоюб баргъан джуртуна къарайды Умар сыртны мийигинден.

Бек сейир, бек алапат джерлени кьоюб барады Умар. Узакъ-да, булут ышан басмагъан ёзенде, кёк сыртланы арасы бла джылтыраб келеди Къобанны сууу. Къобанны джаны бла, къынгыр-мынгыр айлана, арба джол тюшюб келеди ёргеден, кюн тюбюнде ташлары джылтырай. Къаллай бир джюрюген болур Умар ол джолну? Къаллай бир суу ичген болур Къобанны таза сууундан онюч джылны ичине? Къобанны бойну бла узун созулуб салыннганды Къартджурт — туугъан эли. Юйлени оджакъларындан тютюнкюкле чыгыб барадыла бусагъатда кёкге-кёкге. Элден кёзюнгю айырыб, аны башы бла узакъгъа къарасанг, башларында къарла джылтырай — мийик джити таула. Бири биринден энишге бола, бири биринден алаша бола, тюше келиб таула, Къартджуртдан тёбенде тау атларын кьоюб сыртла боладыла.

Былайдан къараб узакъгъа, чегет бла джашил кырдыкдан сора не сыртлада, не ёзенледе иги джукъ танылмагъанлыкъгъа, келиб юсюне къарасанг, хар сыртда, ёзенде, къулакъда, хар кьолда кёб сейирлик, ариулукъ кёрюннюкдю. Кюйюз болгъан гокка хансла, гарала, къара суула, бир джерден тюлкю чыгъа, бир джерден кьоян къача, бир джерде аякъ тюбюнгден бёдене уча. Былайдан танылмагъанлыкъгъа, сырт-кьол алай тургъанлай кьощдан толу, кьой сюрюуден, тууар сюрюуден, джылкыладан толу.

Быллай сейирлик джерледе, быллай берекет тёгюлген джерледе байла бла, токъла бла, кюлюб-ойнаб тургъан насыблыла бла биргелей джарлыла, ачла-джаланнгахча, юйсюзлекюсюзле джашагъанларына ийнанырынг келмейди чыртда, кесинг эртдеден кёрюб-билиб турмасанг. Быллай бир уллу байлыкъ былайда джашагъан адам инсанны барына да тептенг юлешинсе, хар кимге да, хар не да эркин джетерине сёз табмайса.

Къарайды Умар туугъан джерине мийик сыртны тёппесинден — Аман Ныхыт да, Кёк Тюбю да кёрюнмейдиле. Кёк Тюбюнде не тала, не кьощ, не кьой не бузоу кёрюнмейди. Кёрюнмегенликге, биледи Умар: кьой сюрююун сыртха джайыб барады Локъман. Башын къалгъан кюнледен бир кесек энишгерек ийгенди, бети къалгъан сагъатдан мыдахыракъды. «Сау-эсен кёрюшейик, Локъман!» — дейди ичинден Умар. Кюн чыгъаргъа азыкъ къабыб бошаб, сыртдан ауадыла джолоучула. Кюн кёкню барыб туруб батаргъа джууукълашыргъа уа, ала Къарачайдан Малкъаргъа аугъан ауушха джетедиле.

Умарны бюгюн башланнган уллу, узакъ, кыйын джашау джолуну биринчи ауушуду ол аууш.

Къююб баргъан джери, эли-юю анга кѣб джылына дже-терлей къарыу кюч да бергенди. Анасыны сютю бла биргелей къанына халкъында джюрюген халаллыкъ, иш баджарыргъа талпыу, тюзлюкню суйюу, артыкълыкъны не тюрлюсюне да тѣзюб болмау киргенди. Джашды, онюч джыл толуб боша-магъанды, бошамаса да, Салых айтханлай, аз джашаб, кѣб кѣрюб, кѣб сынаб, бишиб бошагъан, джылы джетген адам-гъа ушагъанды. Алай болгъанлыкъгъа, не эсли кѣрюнсе да Умар, не бек узакъ кетген эсе да сабийликден, кесини туу-гъан анасы бла атасына бусагъатда бек гитче сабийча кѣрю-неди.

Элде къайгъы болуб, Джашуу бла биргелей тийреден, хоншудан кѣб адам излейдиле Умарны къулакълада, тарла-да, къаялада. Локъман «биреу бла кетген эди танг атхынчы» дегенден сора, джукъ айтмай, айтмазма деб этген антын буз-май, халкъ да, бир ишексиз, джукъ болгъанды джашчыкъгъа деб, кѣб излеб кюрешеди аны сауун, ёлгенин билир ючюн.

Сыйлыкъыз сабийлеринден джашыртын кече сайын джы-лайды. Элде тиширыула келиб-келиб, аны бла олтуруб, кѣл этерге кюрешгенликге, кѣзюне бир затла, палахла кѣрюнуб тургъан болмаса, джюреги басылыб, тынчыкъ табмайды.

Джангыз Мариям-хаджи болмаса, аны ачы къайгъысын бир кесек шош этген киши болмайды.

— Сыйлыкъыз, эгечим, джаным-кѣзюм, чамландырма уллу аллахны, — деб ариу айтыб сѣлешгенди бир-эки кере да Мариям-хаджи. — Аллах буюрмай, тюк да тюшмейди адам-ны башындан. Аллах буюргъаннга уа разы болмагъан аллах-ны чамландырады. Бѣрюсюз, тюлкюсюз къулакъ джокъ, ёзен джокъ, къайгъысыз, бушуусуз юй джокъ. Къыйынлыкъны уллусун берме де да, тиле аллахдан. Аллах суйген, огъурлу-ду юйдегинг. Эринг межгитни юсю бла джюрюб, ичине къай-тмаучуладан тюлдю. Кесинг да сюе билесе аллахны, сюе бил-генни уруб аллах ачитмаз.

Сауду баланг, аллахны бирлигин билгенча, бил. Джер тю-бюнде тюлдю, джер юсюндеди. Айланады аллах берген джо-лунда. Чырмаусуз, ауруусуз болсун суйген балам де да, алай тилек тиле. Джылагъанны къой. Гитчеди, онгсузду деб къор-къма. Таш ёсюб уллу болмайды, сабий ёсюб уллу болады. Къоркъма, джылама, уллу болур, онглу болур, кишини аякъ тюбюне тюшмез...

Мариям-хаджини да сѣзюне тынгылаб, талай уста таш салыучугъа да таш салдырыб, кеси да салыб, Мариям-хаджи бла таш айтханнга толу ийнаныб Сыйлыкъыз, джашындан

юзюлюб бошагъан умуту джангыдан джюрегин джарытхан эди.

Джыл джарым ётерге, Умар, къайда болгъанын айтмай, сау болгъанын билдиргенинде, Джашуу бла Сыйлыкъыз, къурманлыкъ этиб, элни джыйгъан эдиле.

Мариям-хаджиге да уллу бюсюреу-спас этиб, бир джарыгъан нохта бау да этиб, «сау эсе, келир, келсе, кёрюрбюз» деб, джюреклерин басыб, джарлылыкъларын алгъан эдиле къолларына. Алай а буюрулмагъан эди алагъа Умарны кёрюб къууаныргъа. Умар талай джылдан салыб келген эди Къартджуртха.

Келгенликге, не атасы, не анасы аны кёрюб, кёкюрекле-рине къысыб, къучакъламагъан эдиле...

Умар къайтыргъа, ала экиси да, тели ауруудан ауруб, сау болалмай, бир-бири ызындан джерге тышген эдиле, уллу ойдегилерин ёксюз этиб.

ОКЪУУ ДЖЫЛЛА

Къабарты-Малкъарны джеринде уллу элени бириди Кёнделен. Талай межгити барды. Алий-апенди эртдеден бери эте-ди Кёнделеннге апендилик. Кёнделенчиле аны айырыб артыкъ бек сюедице, тюз адамды, керти муслиманлыгы болгъан адам, дейдиле анга. Билими да къалгъанладан башхаракъды. Орус тилни, араб тилни, тюрк тилни уста биледи, ол тилледе джазылгъан китабланы окъуйду, сёлешсе да, тыйылмай ала-мат сёлешеди. Китаблары кёбдю. Джаш заманындан бери джыйыб, юйюн толтургъанды.

Къабартыда уллу бийледен, Хадокъжокъладан бийче къатын бир кюн келиб, аны китаб байлыгына къараб, сайла-ныб алынган, бузоуу бла биргелей, саулукъ ийнек берирге огъайы болмагъанды китабланы джаратыб, бер деб тилеб. Он саулукъ ийнекден да багъалыдыла ала Алий-апендиге. «Быладан бек уллу байлыкъ джокъду», — деученди ол китаблагъа.

Китабланы джыйыб, джарашдырыб, окъуб, аланы тинтиб, къазыб кюрешгенден сора, дагъыда эки затны сюеди Алий-апенди. Биринчиси: терек бачхасында тюрт-мюрт этерге сюе-ди. Аламаты терек бачхасы. Алма, шаптал, кертме — бол-магъаны джокъду.

Кеси салыб, кеси ёсдюргенди барын да. Джашы, къызы да болгъанлыгына, апенди, аланы юскуне атыб къоймай те-рек бачхасын, кеси кюреширге сюеди хар терекни тегерегин

къазыб, бутагъын кесиб, къуртун-къамжагъын къурутуб. «Апендини терегинденди», — деб билиб тохтайдыла кенделенчиле, ауузларына аны кегетин къабханлай.

Умарны эсине Хурзукда Витковский ёсдюрген терек бачча тюшгенлей турады, апендини тереклерин кѳргени сайын. «Къартыракъ бола башлагъанлайыма, къайда болсам да, былай терек бачча битдирмей къоймазча», — дейди кеси кесине.

Бек сюеди апенди, аны терек бачхасына къараб, адамла къууансала. Кеслери да битдиребиз деселе, апенди къалай орнатыргъа керек болгъанын да эринмей юретеди.

Апендини экинчи бек скойгени — сохталарыдыла... «Дерс бермеген кюнюмю джашауумдан бош кетген кюннге санайма, — дейди ол. — Адам не бек бай болса да билим бла, ол бек джарлыды, насыбсызды, билимин кишиге берелмей, джукъгъа джараталмай, ёлюб кетсе».

Салых алыб келген кюнден бери бек скойгенди Алий-апендини Умар. Салых бла джашаб, дерс ала туруб, арт кѳзюуде аны юйюнден Алийге кѳчгенди. Апендини тѳрт джашына къошулуб, бешинчи болуб тургъанды Умар. Джашындан башха кѳрмегенди апенди да скойген сохтасын. Джашланы бары бла да къарнашча болуб Умар, артыкъсыз да бир джашы бла — Магомет бла — татлы болгъанды арасы.

Юч джылдан артыкъ джашаб Кенделенде, окъуб, медирсеге кирирге кѳлуне келиб, аны аллы бла бир кесек ишлейим деб, Баку шахаргъа кетиб, талай айны анда темир джолда да ишлеб, нефть чыкъгъан джерде да ишлеб, къайтыб келгенди Умар биягъы Кенделеннге.

Ыйыкъ чакълы бир ѳтгенден сора, Алий-апенди аны, тилеб, межгитге алыб келгенди бир кюн, сохталагъа бир хапар айт нени юсюнден болса да, деб. Онеки сохтасы барды апендини бу джыл, ала да, алгъын Умар окъугъанча, межгитни бир мюйюшюне джыйылыучандыла дерс алыргъа.

Апенди, сохталарына Умарны юсюнден хапар айтыб, махтаб, уллу фахмусу болгъанын айтыб: «Умарча сохтагъа алкъын дерс бермегенме, сизни кѳлюгюз да къалмасын, сизге дери къолумда окъуб бошагъанланы да къалмасын», — деб, ол хазыраб тургъанды аланы Умарны келирине.

Умарны биргесине Салых да келгенди, айтханынга бир тынгылар эдим, огъайынг джокъ эсе, деб.

Онеки сабий джыйылыб къарайдыла Умарны кѳзюне. Аланы кѳбюсю таныйдыла, биледиле Умарны. Кенделенде джашагъан джылларыны ичине Умар да кѳблени таныгъан

ды: Кенделенни айтмай, башха элдеде да, Нальчик шахарда да. Умар олтурган сабийлени бирича болуб мындан алгъа бир эки-юч джылны, бусагъатда ёсюб, сюеги къатыб, имбашлары кенгериб, сакъал-мыйыкъ джангы ура башлагъан онджетиджыллыкъ джаш болуб къайтханды Бакудан.

Юсюнде кийими да алгъындан башхады. Чыммакъ чебгенин кюмюш белибау бла буудуруб, къап-къара джылтырагъан джангы чурукълары, кёк бухар бёркю, кюмюш хазырлары — бек ариуду юсю-башы. Бет чырайына да адамны кёзю къарарчады. Тёгерек, токъ, чыммакъ бетинде къап-къап къалын узун къашлары, къара уллу кёзлери, узун кирпичлери — къарарчады адамны кёзю. Умар ышарса, теп-тенг тизилген тишлери акъ къарча джылтыраб, кёзлеринде отчукъла ойнаб, андан да ариу кёрюнеди тюрсюню.

Умар, хапарын башлаб, айланган-джюрюген джеринде не кёргенин айтады эм алгъа. Дагъыстанда, Азербайджанда джашагъан халкъланы кийимлеринден, селешген тиллеринден башлаб, не ишлегенлерине, не бла джашагъанларына дери айтады къысхасы бла. Андан сора тышы эски болган бир базыкъ, ауур китабны чыгъарады къойнундан.

— Бу китабны джазган адам, — дейди Умар, — бек эртде джашагъанды, аты Абу-Хамит аль-Гарнати деб алайды, саулай дунягъа айланыб, бу китабха джазганды кёргенин Абу-Хамит. Биз Кавказны бир джеринде джашагъаныбыз себебли, бу китабда Кавказны юсюнден не хапар айтылгъанын окъургъа сюеме сизге бир кесек. Сегиз джюз джыл болады Абу-Хамит Кавказгъа келиб кетгенли. Ол заманда не кёргенин, не эшитгенин джугъун да къоймай джазганды бери, — деб Умар, китабны артындан аллына ачыб, окъуб башлайды.

Башларыны аллы бла, китаб араб тилде джазылгъанын айтады, арабча окъуб, олсагъатлай къарачай-малкъар тилге кёчюрюб барады.

...«Хазар тенгизни джагъасында салыннан Бакух деген шахардан узакъ бармай бек сейир джер кёргенме. Битими бек байды ол джерни. Кийик малы да: джугъутуру, маралы, бууу, кийик эчкиси — толуду. Уучула анда этни бир къурджур тюрю биширгенлерине къараб, сейирсиниб турганма. Малны бойнун тартыб, терисин союб, ичин-башын алыб, орнуна принч, не будай салыб, сарсмакъ, сохан да туураб, щибжи атыб, дагъыда ызына териге чырмаб, къалайына болса да бир джеринден тешиги ариуланган къаураны бир къыйырын сугъуб, бир къыйырын да тышына къаратыб, джерге те-

рен бастырадыла. Ол джерни ичинде оту болур, эт кеси аллына бишиб тебрейди. Бир кесек замандан къаураны учундан этни кёмюгю тышына чыгъыб башлаб, эт бишгинчи чыгъыб турады. Кёмюк чыкъгъаны тохтагъанлай, этни бишгеннге са-наб, чыгъарыб ашайдыла...»

Сагъатдан артыкъ бир заманны ичине, бек кёб сейир хапар окъуб, къууандырады тынгылагъанланы Умар.

Окъуб бошаб, сорлугъугъуз, ангыламагъаныгъыз бармыды деб, Алий апенди да, бек сейир китаб окъуб, бек сейир затла эшитдирдинг, араб тилден окъуб бара, бизни тилге аны магъанасын алай ариу кёчюрюб ангылатханынг бла да къууандырдынг деб:

— Энди бу китаб сегиз джюз джылны мындан алгъа джазылгъаны себебли, ичинде болгъан хапарлары да бир кесек эсгирек болгъандыла. Таурухлагъа ушагъан затлары да барды. Сёз ючюн, Абу-Хамит айланнган джерледе, барыб айланнган адам, не кёрюрге боллукъду бусагъатда? Ол хапарланы тюзге, терсге къайсысы саналыргъа керекди бизни кёз бла къарагъанда, Умар, сени акъылынг бла? — деб соргъан эди.

Умар ол затны юсюнден кёлуне келгенни айтады. Умар билгеннге кёре, Кавказны джеринде джашагъан миллетлени, халкъланы юсюнден Абу-Хамит аль-Гарнатиге дери да уллу китабла джазгъан адамла кёб болгъандыла. Араб къралдан да келиб, башха къралладан да келиб. Аль-Гарнати айтхан хапарланы аладан башхалыкълары: Аль-Гарнати кеси кёзю бла кёргеннге ийнаннганча, къулагъы бла эшитгеннге да ийнаныб джазады хапарларын. Суюб окъугъанлыкъгъа, ол джазгъан хапарлада керти да таурухха ушагъан, ийнаныргъа къыйын болгъан затла тубейдиле. Алай а ол бек эсли адам болгъанына ишек джокъду, кеси кёрюб джазгъанын бек тюз, бек ариу джазады. Сёз ючюн, Бакух сахарны, Дербент сахарны, Хазар тенгизни юсюнден джазгъанында терсди дер джери табылмайды. Бакух дегени бусагъатдагъы Баку сахар болгъаны ачыкъды. Хазар тенгиз деб айтханы бусагъатда Каспий тенгизди. Аль-Гарнатиге дери ол джерлени юсюнден Масуди деген араб алим кесини «Мурудж» деген китабында айтхан хапар да алайды. Каспий тенгизни джагъасында бусагъатда да чыгъады джерден чайыр да, нефть да. Джерден чыкъгъан отну юсюнден да, джыланы кёб болгъан айрымканны хапары да тюз хапарладыла — башха китабла да тубегенме ол хапарлагъа. Джерден чыкъгъан от, кюкюрт джаннганча от дегенлери — ол газ джаннганны юсюнден ай-

тадыла. Бюгюн да кёб джерледе чыгъады джерни тюбюнден джашил джаныб газ.

Къойну джерге сугъуб бишириб алгъанларыны юсюнден да бек ариу хапар айтады аль-Гарнати. Аджашханы бир затды алайда. Джерни башында джылыу танылмай, тюбюнде эт бишерча иссилик болур деб айтхан андан сора киши джокъду. Азербайджанны бир-бир джерлеринде керти да малны терисине чырмаб джерге сугъуб бишире эдиле. Джерни тюбюнде чунгур къазыб, чунгургъа от этиб, алай биширедиле ансы. Мен кесим да кёргенме алай этгенлерин. Несин да малчы аль-Гарнати джазгъанча этиб, ичине принч-мринч да салыб, къабыргъасына къаура да чанчыб, отдан къызыб тургъан чунгургъа сугъуб, башындан да чынг алгъа исси кюлюю къуюб, андан сора да топракъ бла басдырыб, сагъат бла джарым — эки сагъат деген чакълы бирден бек алаамат бишириб аладыла этни. Алай бишген эт, тылпыуу бла татыуу чыгъыб кетмей, ичинде къалыб, бек татлы болады.

Бусагъатда Дагъыстанда джашагъан халкъланы хапарын айтхан сагъатында аль-Гарнати, аланы кереклиси чакълы бир таныгъанына сёзюбюз джокъду: «Лакзан» тил деб, иги белгили алимле айтханнга кёре, ол лак тилге айтады. Лаклыла — аллай халкъ Дагъыстанда белгили халкъды. «Табалан» тил дегени — лезгинледен узакъ болмай джашагъан табасаран халкъны тилине айтады. «Табасаран» деген сёзню бир-бир китаблада «табасалан», бир-бирлеринде «табарсалан» деб джазылгъанын кесим кёргенме. «Табалан» деген сёз да андан чыгъады, бир ишексиз.

«Хайдак» тил деб даргинле сёлешген тилге айтады ал-Гарнати. «Гумик» тил деб къумукъ тилге айтханын кесигиз да эследигиз болурсуз. «Алан» тил дегени аланлыланы тилиди. Къарачай-малкъар халкъ аланланы туудукъларыдыла деб кёб алим айтады. Алай болур тюзю да: анга шагъатлыкъ этген кёб зат барды. Кёб сёлеширге боллукъду аны юсюнден. Аль-Гарнати аланланы бек джаратыб джазады, джигит халкъ, эркинликни, урунууу суйген халкъ деб.

Къысхача айтыб къояргъа, Абу-Хамитни китабыны окъулгъаны да бек тынчды, магъанасы да бек билирге кереклиди илму бла кюрешиб, халкъланы озгъан джашауларыны болумун ангыларгъа суйген адамгъа. Таурухха ушагъан джерине таурухду деб, джашауну керти болумун суратлаб кёргюзген хапарларына уа уллу багъа берирге керекди, мен ангылагъаннга кёре...

Умар ол кюн кетгенден сора, Алий апенди сохталарына Умарны не джаны бла да юлгю болурун айтыб, биринчи кюн ол Салыхны ызындан межгитге кириб келиб дерс алгъанындан башлаб, китабланы бир-бири ызындан къалай кюрешиб окъугъанын, дерследе къалай тынгылауун, дерсни тышында кесин къалай джюрютююун эсине тюшюре, иги кесекге хапар созгъан эди.

Экинчи кере Умар биягъы сохталагъа медирсеге кирирге Кенделенден Дагъыстаннга кетерини аллы бла келген эди. Биринчи келгенинден сора, юч-тёрт ай чакълы заман ётген эди. Ол сагъатда къачны эм арты эди, алай а джылы кюн эди, бюгюн а, эшикде къар тюшюб, Минги-Тауну бузларындан сууукъ джел урады, созулгъан къышны арт кюнлери тауусулуб, джаз эртде келгенлигине, Умар алгъындан башха кийиниб, бети да алгъындан мутхузуракъ кёрюнюб, бир къайгъысы болгъан адамгъа ушаб келген эди олтуруб сакълаб тургъан сохталаны аллына.

Бюгюн Умарны хапары эртде озгъан заманланы, ёмюрлени юсюнден тюл эди. Кёб болмай алты кюнню мындан алгъа бютеу Россияны халкъларына ачыу тийген, хар керти адамгъа бушуу берген, патчахны аты бла этилген итликни, артыкълыкъны, къан ишни юсюнден сёлешген эди.

Алгъын къойнуна аль-Гарнатини китабын сугъуб келгенча, бюгюн «Терек» газетни 26 апрелде чыкыгъан номерин келтирген эди. «Терек» газет Владикавказда чыгъа эди, Умар, Бакудан къайтханлы, аны джаздырыб келтирте эди Салыхда тургъан джерине.

Кенделен элни старшинасыны къарнашы почтаны тамадасы болуб ишлей эди. Ичгини сюрген, кишини суймеген, киши да аны суймеген, буруш, хыны адам эди. Къачан эсе да, уллу шахарда иги окъуу алыб, таулуланы ичлеринде тамадалыкъ этерча, онглу ишге тыйыншылы болуб къайтхан эди ол, кёбле айтханнга кёре. Ичгени болгъан эди заран. Почтагъа тамадалыкъ ётгенден ишден ёрге чыгъалмагъан эди, ол ишден энишге тюшерге къоркъуб тургъан болмаса. Тюшерге да боллукъ эди бек эртде огъуна, старшина къарнашы джакълыкъ эте эди ансы.

Почтаны тамадасы Умарны кёргени сайын бир-эки кере да соргъан эди, бу хылымылы «Терек» газетни окъуб не этесе, бусагъат заманда аны башы тюз адам окъуб кёрмейме сенден сора, маскечик пилни къабханча, бу газетчик къралны законун сёгюб, къралны къайгъысын да, къууанчын да кимден да алаамат кёрюб тургъан патчахны уллу къуллукъчуларын, таб патчахны кесин да къабыб кюрешгенин кёрмей-

мисе? Неге керекди сеннге, кесин диннге кьууллукъ этерге хазырлагъан джашха, бу не аллахны, не патчахны билмеген кир газетчик, деб.

— Бу кир газетчик, сен да, мен да билебиз, кьалгъан газетлеца, патчахны эркинлиги бла чыгъады. Нек болмайма окьургъа аны, патчахдан джашыртын чыкьмай эсе? — деб джууаб бере эди Умар да.

— Да, сёз ючюн, алай кьарасакъ, аракьы да тюкеннге патчахдан джашыртын келмейди. Алыб нек ичмейсе?

Алай соргъанына Умар, ышара-ышара, былай джууаб бере эди:

— Аракьыны башы ишлемеген адам ичиб кюрешеди, газетлени, китабланы уа башына билим алыргъа суйген окьуйду!

Умар, тёрт бюкленген, буршу болгъан газетни ачыб, итиу бла тюзетгенча, кенг кьол аязы бла тюзетиб, орусча окьуб, окьургъанын да тохтатмагъанлай кёчюрюб башлагъан эди. Умар окьургъан статьясыны аты «Поперёк дороги» деб алай эди. Статьяны тюбюне кьол салгъан адам Сергей Киров эди. Статьяны окьуб бошаб, Умар аны джазгъан адамны бек махтагъан эди. Ол айтханнга кёре, Киров «Терек» газетде кёб статья чыгъара эди, ол чыгъаргъан статьяла бек фахмулу, бек джити джазыла эдиле. Кёбюсюне Киров ол статьяларыны тюбюне кесини тукьумуну орнуна «С. Костриков» деб джазыб тургъанды, кесини ким болгъанын билдирмей, суймегенлеринден джашырыб. Киров джазгъан статьяланы суймегенле уа кёб чыгъа эдиле. Халкьны джекгенле, халкьны кьыйынын ашагъанла, артыкьлыкъ этгенле, патчахны законун сакьлаб тургъанла, — ала бары Кировну думп этерге артларына турлукъ тюл эдиле, кьолларындан келсе. Кировну бусагъатда Умар окьургъан статьясы да, бек хыны тил бла джазылыб, патчахлыкьны Лена сууну бойнунда 4 апрелде этген итлигини юсюнден хапар билдире эди окьуучуларына. Статьяда айтылгъаннга кёре, бек уллу артыкьлыкьла болгъандыла тёртюнчю апрелде Лена сууну бойнунда. Ол кюн кёб ишчини кьаны тегьулгенди патчахха кьууллукъ этген аскерчилени кьолундан.

Шахарладан, элледен узакьда, кьалын кьарангы чететде, Витимо-Олексинская деген тогъайда, алтын кьазгъан джерде талай минг ишчи кюрешгенди тер тегьуб, кьралгъа алтын ишлеб. Кьоркьмай, тартынмай, эшеклени джекгенча, джегиб тургъандыла аланы талай заманны ичинде алагъа тамадалыкьгъа салынган байла. Ишчиле, азабларын чайнай ту-

руб, тѣжомлери тауусулуб, джыйылыб, митинг ачыб, бир тилли болуб, стачка кѣурагъандыла. Ала кеслерине даулагъан — джалыбызгъа бир кесек кѣошугъуз, деб излегендиле.

Стачка мартны аллында башланганды, апрелни аллында уа Иркутск шахардач чакъырылыб келген аскер джетиб, стачкагъа башчылыкъ этген комитетни тутханды. Тутулгъанланы ийигиз деб, джыйылыб ишчи халкъ келгенинде уа, аскер, кѣоргъашын окъла джаудуруб, 270 адамны ѳлтюрюб, 250 адамны да ауур джаралы эттенди...

Статьяны окуб бошагъандан сора, кеси да хаиаргъа кѣб кѣошуб, Умар сохталагъа ол мурдарлыкъны кечилмезлигин ариу ангылатады.

— Тогуз джыл болгъан эди меннге, бир кыш кюн Петербург шахарда патчах, буйрукъ бериб, халкъны кыръдырыб, кесини джашагъан кѣаласыны аллында орамланы ѳлжюкледен толтургъанын эшитгенимде. Ол кюн бюгюнча эсимдеди. Ол артыкълыкыгъа мен джашагъан Къартджурт элни адамлары кѣалай кѣыйналгъанлары бюгюн да кѣзюмден кетмейди. «Кѣуру бизде, бу мийик тауланы кѣойнунда, тар ѳзенледе азаб сынаб кѣалмай джарлы халкъ, бютеу кѣралда да алай кѣреме», — дей эдиле кѣартджуртчула. Андан бери кѣб джыл кетмегенликге, энгда уллу кѣанлы иш этилгенди. Кѣартджуртчула эшитген эселе, алгъындан да бек кѣыйнала болурла. Саулай дуня кѣыйналлыкъды бу ишге. Кѣуру кѣыйналгъан бла кѣалыб да кетмейди халкъ.

Бусагъатда бютеу Россияда — уллу шахарлада, гитчеледе да, бютеу заводлада, фабрикалада да — ишчиле кѣозгъалгъандыла. Терслиги болгъан айыбына джолугъургъа керекди, деб кюрешедиле бусагъатда кѣайда да ишчиле, джерчиле, малчыла.

Терслик патчахдады. Кѣан кѣайда тѣгюлсе да — патчах тѣгеди аны. Лена суу Сибирдеди. Сибирь Петербургдан узакъдады. Патчах Петербургдады — аны не терслиги барды, дерикле болурла. Ишчилеге шжюкланы атылтыргъа буйрукъ берген ротмистр Терещенко болгъанды. Аны башчылыгыгъа бла келгенди аскер Иркутскеден. Терещенкону ауузундан чыкыгъанды «атыгъыз!» деген сѣз. Ол буйрукъ бергенди: «Кырыгъыз!» — деб.

Алай болгъанлыкыгъа, ол патчахны аты бла бергенди ол буйрукъну. Не терслик да аны аты бла этилгенди бусагъатда Россияда. Бизде, тау элдеде, Кѣарачайда, Малкѣарда, Кѣабартыда, Черкесде да джашау кѣыйыгына патчахны терслиги бла барады. Ачлыкъ да патчахны терслиги бла джети. Юйсюз, кюнсюз, джерсиз джашагъанла, юлюшсюзле,

насыбсызла, — бары да патчахны «игилиги» бла ашырыб барадыла ёмюрлерин джылай-сарнай, джер тырнай.

«Патчах джашасын! Джашасын патчах!» — дегенле ала тюдюле. Патчахха табыныб тургъанла малчыла, ишчиле тюдюле. Халкъны юсюне ёрлеб, башын энишге басыб, ёрге кёлтюртмей тургъанладыла. Сиз сабийлесиз. Сизге быллай сёзлени айтмай, башха затланы юсюнден сёлешиб кетерге да боллукъ эдим, алгъын джол аль-Гарнатини юсюнден сёлешиб кетгенча. Алай а сиз, сабий болсагъыз да, Алий апендини саулугъундан, билим алыб, ангыгъыз кюн-кюнден ёсе барады. Унукъгъан, джарлы халкъыбыз къарангылыкъда ётдюрюб барады джашауун. Кесини керти джауун, керти шохун бир-бирледе айыралмагъанлай джашаб барады. Сёз ючюн, Сибирде къоргъашын окъланы тубюнде джан берген орус ишчиле да, патчах да, бизни динибиз айтханнга кёре, гяурладыла, гяурла уа муслиманланы джауларыдыла. Алай айтады динибиз. Алай болгъанлыкъгъа, патчах халкъларыбызны джаууду. Бютеу Россияда джашагъан халкъланы джаууду. Орус ишчиле уа, орус джерчиле уа, бизде малчылагъа, джерчилеге джаулукъ джюрютген огъай эсенг, къарнашдан башхалыкълары джокъду. Ала, патчахлыкъ бла кюрешиб, кеслерине игиликле излеген бла биргелей, бизни халкъгъа да излейдиле ол игиликни. Ол затланы ангыласагъыз сюе эдим гитчелигигизден огъунакъ. Бюгюн сёлешгеним бары да аны ючюндю. Сибирь узакъда болгъанлыкъгъа, Сибирде къан тёгюлген бизге да къыйынлыкъды. Сибирде аналаны джылагъанлары, ёксюз къалгъан сабийлени джылагъанлары бизге да бек ачы эшитиледи. Джерни бир джеринде джылау бола тургъанлай, бир джеринде джырла айтыргъа таб. болмайды.

Алгъын джолда айтханымча, бир сейир китабдан сейир хапарла айтыб ётдюрюрге да боллукъ эдим дерсни, алай а джашау берген дерследен иги дерс болмаз уллугъа, гитчеге да деб, ол акъыл бла айтама сизге бюгюн айтхан сёзлерими...

Ол кюнден сора Умар Кёнденден кёб кюннге, кёб джылгъа кетеди. Вир кесек турлукъ эсе да, мындан ары Кёнденден къалыргъа мадары болмайды. Алий апенди бла Салых экинчи кюн огъунакъ, ингирде джашыртын аны Дагъыстаннга, къумукъ элге — Акъсайгъа ашырадыла. Джашыртын ашыргъанлары аны ючюн болады: эл старшина Нальчик шахардан буйрукъ алыб, Умарны тутар къайгъыгъа киреди. Старшинагъа айтылгъан хапаргъа кёре, Умар Нальчик шахарда патчахлыкъгъа къаршчы кюрешген адамла бла байламлы болуб, ала бла тубешгенин тохтатмай, патчах ушатмаз

лыкъ ушакъланы бардыра тургъанды талай заманны джер-джерде. Аны себебли, Умарны тутуб, законну къолуна берирге буйрукъ келгенди Кенделенни старшинасына. Кюн ортадан башлаб, кече арасына дери Кенделенде юй-юйге кириб излегендиле аны мырзазакъла. Алай а джауу болгъанны шоху да болмай къалмайды, Алий апенди айтханнга кере. Умарны суйгенле табылыб, анга заманында хапар билдиредиле. Кереклиси чакълы бир ачха да бериб Алий апенди, Акъсайда джашагъан таныш апендисине къагъыт да джазыб ашырады Умарны. Къаты къучакълашыб айырылады Умар эки суйген адамындан.

Акъсай эл къумукъ эллени бириди Дагъыстанда. Хасав-Юрт деген шахардан кюн батхан таба тебресенг, узакъ бармай джетесе. Алаша тогъай сыртлада бир-бирине къысылыб сиреледиле Акъсай элни асламысы ташдан къаланнган юй-чюклерди. Элни арасы бла баргъан орамны аякъ сюреминде кенг арбазлы, мийик хуналы эркин юйде къуралгъанды медирсе. Медирсе къуралгъанлы кёб заман ётгенди, алиб-хариф билмей келиб, бек кёб сабий окъургъа, джазаргъа да юрениб чыкыгъандыла бу медирседен.

Андан чыкыгъан сохталаны билимлери болгъанына ишек-ли болмайдыла бир джерде да. Иги бла айтылгъан болмаса, махталгъан болмаса, Акъсай медирсени юсюнден башха сёз джорюмейди Дагъыстанны кесинде да, Дагъыстанны тышында джерледе да.

Къышны арт кюнлери тауусула келиб бери, джаз тауу сулгъунчу къалгъан сохталаны джетиб, ала ётуб кетген окъууну кеси кюн сайын дерсден тышында окъуй, джай башланьргъа, медирседе биринчи сохта болады Умар. Тенглери да, дерс берген устазла да бек джаратадыла Умарны. «Фахмусу уллу, халиси иги, кеси — алтын», — деб алай айтыгъанды устазланы бири Мусса Сейфуллин Умарны юсюнден сёз къозгъалгъан джерде.

Бюгюн Мусса Сейфуллин азербайджан халкъны литературасындан береди дерс. «Бюгюнню дерсе сёлеширге кёзюу Алийланы Умарныкъыды, — дейди Мусса Сейфуллин дерс башланнганлай. — Умарны белгили азербайджан назмучу Низами Ганджевини юсюнден хапар айтыргъа борчлу этген эдик, эки ыйыкъны мындан алгъа. Билебиз, аллай уллу, алай дунягъа белгили назмучуну юсюнден эркин сёлеширге хазырланьр ючюн, эки ыйыкъ азды. Аз болса да, Умар бюгюн Низамини къалай джашагъанын, къаллай адам болгъанын, къалай джазгъанын, не джазгъанын бизге айтыб,

айтхан хапары бла джюрегибзни къандырыр деб ышанама. Хазыр болурса, Умар?»

Хазырды Умар. Сохталаны аллына кафедрагъа чыгъыб, бир-бирледе джазгъан къагъытларына кёз джетдире, сёлешиб башлайды Умар. Ол айтханнга кёре, кюн чыккгъан табада болгъан къралны башындан къабланган кёкде джарыкъ джулдузланы атлары Фирдоуси, Саади, Хафиз, Джами, Хайям болсала, Низами Ганджеви, ол джулдузланы ичлеринде джарыкъ джаныб, джылтыраб, джарытыб тургъан болмаса, не аз да мутхуз кёрюннюк тюлдю. Низами XII ёмюрню биринчи джарымында Ганджа деген шахарда тууб, юч джыйырма бла он джылдан артыкъ джашаб ёлгенди. Ёлюгю Ганджаны эм сыйлы межгитинде — Джашил межгитде асыралыб, бюгюн да ол межгитге кирген адамланы бири къалмай аны атын сагъыныб, аны уллу фахмусуна табыныб, анга уллу сый-махтау бермей чыкъмайды.

Ганджа шахар Кура сууну бойнунда орналгъанды. Бусагъатда аты Елисаветпольду. Шахар бай шахар болгъанды. Кёб белгили алим, джырчы, назмучу чыккгъанды Ганджадан. Низами фахмусу бла аланы ичлеринде айырылыб онглуду.

Низами джашагъан заманлада Ганджа шахарда джырны, назмуну сыйы артыкъсыз да бек уллу болгъанды. Ол заманлада Ганджадан къалгъан джерледе да бек суйгендиле ол затланы. Сёз ючюн, Ганджа шахаргъа хоншу Грузияда да эм онглу гюрджю назмучу ол заманлада джаратылыб, ол заманлада джашагъанды.

Шота Руставелиге айтханымы сезе болурсуз?» — дейди Умар.

Андан сора Низамини къалай джашагъанын, не зауукъ сынагъанын, не къыйынлыкъ кёргенин, ариу халиси болгъаны себепли, шыйыхха къалай саналыб тургъанын, суймекликни юсюнден «Хосров бла Ширин», «Лейла бла Меджунун» деген алаамат поэмаларын къалай джазгъанын, 20 минг тизгини болгъан «Диван» деген назму китабыны магъанасы къалай терен болгъанын, халкъ аны не ючюн суйюб окъугъанын, «Джети ариу» деген поэмасын Беграм-Гура патчахны джети тос къатыныны юсюнден джазыб, тиширыулары ариулукуларын, джашауда аланы сыйларын энишге тюшюрмей, аякъ бла теблемей, мийикде къалай тутаргъа керек болгъанын кёргюзте билгенин, «Искандер-Намэ» деген алаамат, сейир китабын, талай джылны ичинде солуу алмай кю-

решиб, къалай джазгъанын — барыны да хапарын айтыб барды Умар тохтатмайын.

Умар хапарын тохтатхандан сора, дерс аны бла бошалыб къалмай, сохтала юлерине чачылмай, соруу болгъан соруу соруб, Умар джууаб этиб, Низамини юсюнден сёз узакъгъа созулады. Эм ахырында Умар «Искандер-Намәден» талай назму окъуб, ол джазылгъан тилинден къумукъ тилге кёчюрюб тынгылатады тенглерин да, Мусса Сейфуллинни да. Тенглерини бири алай сорады Умаргъа ол кюн:

— Къайдан табаса сен заман, Умар, бир айт? Джашагъанланы барына да кече бла кюн бирчады. Бир кече бла бир кюнню бир-бирине къошсакъ, 24 сагъат болады. Къачан джукълайса сен? Къачан солуйса? Юйге берилген дерслени этерге, окъулургъа керек китабланы окъургъа, аладан тышында кесинг суйген китабланы окъургъа къайдан табаса заман? Назмуланы азбар этерге, кесинги ана тилинде да, орус тилде да назмула джазаргъа къайдан табаса заман? Аны бла да къалмай, кесинг кесинги къалай асырайса, кишини къолуна къарамай, не иш табсанг, аны ишлеб? Джалкъау туюлма мен кесим да, сёз ючюн. Тойлада, оюнлада ашырмайма кюнюмю-кечеми. Алай а чырт заманым джетмейди къуру медирседе окъугъан дерслерими кереклисича тындырыргъа. Чий тели да тюл болурма, башынг ишлемейди деб да киши айтырыкъ болмаз, алай а сен этгенни джарымын да эталмайма. Сен, бир таб лагъым табыб, заманны созуб узун этерге юрениб тураса, бизге айтмай. Юретсенг а бизге да ол лагъымны. Къызгъанма тенглеринден...

— Тенглеримден къызгъаныр затым джокъду, тенгим Хабиб, — дейди ышарыб Умар. — Заманым созуб узун этерча лагъым да билмейме. Заманны созмасанг да, узунду. Мен айтырыкъ: заманны ичине сыйына билирге керекди, заманны тюз хайырландырыргъа гитчелигимден да кёб адам юретиб кюрешгенди меннге. Къайда окъусам да, къайда джашасам да, мени насыбыма, аллай адамла тубемей къалмагъандыла меннге. Аланы барына да бек разыма мен, меннге къайгъырыб, заманны иш бла ашырыргъа юретиб кюрешгенлери ючюн. Сен айтханча уллу ишле баджарама деб айтханлыгъым тюлдю аны, Хабиб. Китабла кёб окъуйса, дейсе да, — аланы бек суйюб окъуйма, ол иш чыртда арытмайды мени. Керти назму джазгъан къыйын иш болур, алай а мен назмуларымы керти назмулагъа санаб, башымы алдамагъанымы билесиз барыгъыз да. Аны ючюн болур, назму джазгъаным да алай бек къыйнамайды мени, башымы солутхан

болмаса. Кеси кесинги асырайса деб, алай айтаса да, ол да бир улуу сейирлик иш тюддю. Ыйыкъ сайын 12 сагъатны дерс бериученме джашагъан юююю эки сабийине. Аланы джазаргъа, окъургъа юретиб юрешеме да, аны ючюн менге берилген какъ ашарыма, киериме да бола кетеди. Сабийле бла джюрегим суюб юрешеме да ол 12 сагъатны, ол иш да къууандыргъан болмаса, не санымы, не джанымы къыйнамайды. Джюрегинг суюб этген ишинг, къууандыргъан болмаса, кишини да къыйнай болмаз...

Ол кюнден сора ыйыкъ ётюб, къурман байрам келген эди. Медирседе дерс болмай ол кюн, сохтала бары да элни орта орамында байрамла сайын халкъ джыйылычу джерде джыйылгъан эдиле. Бюгюн бери элни къарты-джашы да, эркишиси-тиширьюу да эм сайлама, эм маджал кийим лерин кийиб чыкъгъандыла. Джарлы, бай болса да Акъсай элни халкъы, быллай кюнледе омакъ джасана биледи. Къууанч, зауукъ уллуду быллай кюнледе Акъсайда.

Эртденбладан башлаб той-оюн этилгенди былайда. Бусагъатда уа неден да сейир ишге кетгенди халкъны эси. Бусагъатда тутуш арады. Гёджебле кёбдюле Акъсай элни кесинде да, хоншу элледен да келгендиле. Гёджеблеге «пехлеванла» дейдиле мында.

Гёджеблени бек сюеди халкъ. Хар бары джыйылгъанлада кеси суйген биреуге джан ауругуб къарайды. Джашыракъ адамланы, сабийлени асламысы Исмаил улу Мухтарны тегерегин басыб, анга кёз къакъмай къарайдыла. Бусагъатда тутушургъа чыгъарыкъ олду. Исмаил элде «къасабчыды». Айтыуларына кёре, не улуу тууарны да, ёчешсе, кеси джангыз джыгъыб юздюреди бойнун, ауур бычакъ бла юч кере тартыб. Тамам улуу сюекли, ауур адамды ол. Белибауун тешиб, кенг дарий кёлегини этеклерин энишге ийиб, кёк шалбарыны бучхакъларын джюн чындайларына джыйыб, сиреледи ол, мангылай тюбюнден тегерегине къарай.

Аны бла тутушурукъ джашны аты Къасым улу Сапарды. Мухтарны къатына салыб къарасанг, ол алашаракъ, назигирек кёрюнеди. Алай а аны таныгъанла биледиле аны санларында къаллай кюч болгъанын. Къуу, къатангы, сингир джашды Къасым. Амалы да бир да кёбдю. Аны себебли, Къасымны хорларына ийнанганла да кёбдюле былайда. Къасымны кёлеги бош ийилибди. Мында адетге кёре, пехлеванла белибау къысыб, белибауладан тутуб джыгъышмай, бири бирини тёнгеклерин къучакълаб юрешедиле тюбге салыргъа.

Тутушуучула бир-бири кьатына джууукълашыб сиреледиле, эслетмейин бир-бирине кез джетдире. Ала алай тургъанлай, кек кюкюрегенча, дауурбазла кьагъыладыла, харс урулады, ачы-ачы согъулады зурна. Ол тауушланы сакълаб туруб, ала эшитилир-эшитилмез эки геджеб да бири-бирине джан атыб, талай джылны бир-бирин кермей, бир-бирин кюсеб тургъан туугъан кьарнашлача, кьучакълашыб, бир-бирин силдеб тебрейдиле. Бюгюн экиси да кек джыгъышыб, алларына келгенни барын да сыртларын джерге ышыб, эм артха джангыз экиси кьалгъандыла, барын да кезюу-кезюу хорлаб. Энди экиси араларын айырыб бошасала, элни эм онглу геджеби алай белгили боллукъду. Эм онглу кьайсы болгъаны ангылашынганлай, анга саугъа хазырды — бир асыулу мал тагъылады узакъ бармай терек тюбюнде. Тюгю джылтырай, бойну кьайнагъан экиджашар семиз ууаныкны баш бауун тутдурлукъдула хорлагъан джашны кьолуна.

Мухтар, саны ауур керюннгенликге, тутушуб башлагъанлай, кез ийнанмазча тири кьымылдаб, кьолу-буту кьалай кьымылдагъанын эслеялмазчады, бир чалдыу эте, бир кьара кюч бла сермеб, ерге келтюрюб силдей, Сапарны джыгъаргъа джетиб, кек кюрешеди. Ол хар амал этгени сайын, халкъ да хахайдан ала, кьычырыкъ-сыйыт эте, кими «кьымылда, Мухтар, энтда биягъынлай серме, ай аман сен» дей, кими да «кьатдыр кесинги, Сапар, сакъ бол, сакъ бол, онг аягъынгы берме, ич чалдыу этдирме» дей, иги кесек заманы бир-бирин онглаб бошаялмай барадыла экиси да.

Мухтарны онглуракъгъа санаб, анга джан аурутханла асламыракъ бола, Сапарны да кючю таркъая башлады деген заманда, Мухтар, табыракъ сермеб, Сапарны джерден ерге айырыб, тегерек буруб, энишге силдейди. Энди уа бошалды иш деб, хар ким да Сапарны сырты джерге кьалай тюшеригин кезлерине кергюзтюб бошагъанлай, Сапар, тюбге тюше барыб, кьалай чалдыу этгенин да киши эслегинчи, Мухтарны абындырады. Экиси да олсагъатда джерге тенг тюшедиле дерча эди, алай а Сапар, киштик кибик, кекде бурулуб, Мухтарны эки джауоруну кек кырдыкга джабышхан сагъатда, Мухтарны юсюне кьабланыб тюшеди.

Кек оюлду дерча, халкъ бирден хахайлаб, Сапарны атын айтыб кьычырыб, кими сез бла алгъышлаб, кими кьучакълаб, кими кьолун тутуб, ким эсе да бири да терек таба атлаб, ууаныкны баш бауундан тартыб келиб Сапарны кьолуна тутдура башлайды. Алай а, Сапарны бир кьолу баш

баугъа узалгъынчы, тутушну бардыргъан сарымыйкъ токъ киши Сапарны башха къолун ёрге кёлтюрюб, бир эки кере да кычырыб сорады:

— Джамагъат, энди бу джашха чыгъарыкъ бармысыз? Джамагъат, энди бу джашны тутарыкъ бармысыз?

«Да анга чыгъарыкъ энди ким къалды, джокъду киши да, кючюн сау ашасын, кёб джыл джашасын», — деб хар ким да алай айта, Сапар да тегерекден чыгъар умут бла бир джанына атлай тебрегенлей, саман хунаны джанында сирелген джаш къауумну ичинден таууш чыгъады:

— Барбыз! Барбыз! — деб.

Сарымыйкъ токъ киши, бир уллу затха сейрсингенча, сейрсиниб бурулада джашла таба. Сапар кеси да, бютеу къарагъан халкъ да эслерин хунаны къатындагъы джашлагъа беледиле, къайсыды эке тутушургъа чыгъаргъа излеген деб.

Хуна джанында сирелген джашланы асламысы медирсени сохталарыдыла. Ала бир аууздан: «Ма бу джашды тутарыкъ, ма бу джашды!» — деб, Умарны алгъа тюртедиле.

Сарымыйкъ киши, алгъаракъ атлаб, Умаргъа сынаб джити-джити къараб, сейрсингеннин тохтатмагъанлай, айтады:

— Джашыракъ кёрюнесе, джигит. Ойнабмы айтадыла шохларынг, огъесе кесинги да бармыды разылыгъынг къаруунгу сынаб кёрюрге?

— Тюзюн айтсам, кесими да огъайым джокъду, — дейди Умар. — Сапар къарнашымы джыгъарма деб айталмайма, алай а тутушуб кёрлюгом кертиди, айыб этмесегиз. Джыкъдырлыкъ болурма, алай а, джыкъдырсам да, бир-эки амалгъа юрениб къалырма деб келеди акъылыма.

— Да алай эсе, сенге огъай дерик джокъду, джигит. Тешин, ашыкъма да рахат-рахат тешин, Сапар да бир кесек солусун да, аллах буюргъанны кёрюсюз.

Умар, акъ чепкенин тешиб, тенглерини бирине тутдуруб, кёк бухар бёркюн, чурукъларын, кюмюш белибауун кёзю-кёзю джашлагъа узатыб, ууакъ-ууакъ атлаб арагъа чыгъады.

Сапарны бусагъатда, тутушуб башларыны аллы бла, къаллай бир суйсе да солургъа эркинлиги барды. Алай а солугъаным болдукъду, не солугъан керекди меннге, дегенча, алгъа атлаб, Умарны аллына сирелиб тохтаиды. Олсагъатлай биягъынлай дауурбаз къагъылыб, харс урулуб, зурна согъулуб, тутуш башланнганын билдиредиле. Талай заманны

айланадыла төгерек Сапар да, Умар да бир-бирин марай, сермеб тутаргъа таблыгъын излей. Сапар, Мухтарны къатында гитче кёрюннгенликге, иги танг суюкли адам болуб, Умар аны аллында сабийге ушайды бусагъатда. Акъсайчыланы кёбюсю Умарны уста таныгъанлыкыгъа, тутушуб бир кере да кёрмей, тыш къарамына да уллу базмай, терк огъуна джыгъыллыгына ишексиз болгъанча кёрюнеди. Сапарны бир силдегенинден да къалгъа эди джашчыкъ деб, кёбюсюню акъылы алай болур. Экиси буушуб, буушханлай огъуна Сапар Умарны абын-сюрюн этдире башлагъанлай, ол акъылгъа кирмеген бир адам да къала болмаз джыйылгъанланы ичинде. Джангыз медирсени сохталары ышана болур эдиле да, ала да, тутушну аллын кёргенлей, арты Умаргъа табсыз боллукъ болур деб тынгылашадыла, кими эрнин къабыб, кими тишин къысыб, кими ауузун кенг ачыб.

Умар алашаракъ болуб, Сапарны тубюнден кириб, бек сакъ къарайды басхан джерине, чалдыу этдирмейим деб. Сапар да Умарны таб буууб, кесине джыйыб, эрлей сыртын салыб къоялмагъанына сейирсингенча этиб, къызыудан къызыу кюрешеди муратына джетерге. Ол этмеген амал къалмайды, аллай а Умар, кесин сакълаб тургъан болмаса, Сапаргъа таблыкъ бермейди. Бир кере да кёрмегенди ол алкъын не чалдыу салыб, не амал этиб Сапаргъа. Бир джанындан къарагъанла Умарны чыртда тутуша келгеннге ушатмай болурла, не чалдыуу, не амалы болмаз деген болмаса. Джангыз ала таныгъан бир зат: иги танг гыртчы кёрюнеди бу къарачайлы джаш.

Къарагъан кезге къалай кёрюне эсе да, Умарны тутуша билмегени уа ётюрюкдю. Ненча тутушхан болур Умар дунягъа джаратылгъанлы, аны санын билген бек къыйын болур. Къошлада да, элде да, сыртда да, тюзде да сабийлигинден башлаб ненча кере буушхан болур Умар тенглери бла да, къарнашлары бла да, кеси тенглиле бла да, кесинден уллула бла да. Бек кёб кере ышылгъан болур аны сырты джерге, башхаланы сыртларын да бек кёб ышыгъан болур ол кеси. Къартджуртда уста тутуша билген адамла аз кёрмегенди Умар гитчелигинден бери. Аз амалгъа да юренмегенди Умар аладан. Бусагъатда Сапаргъа да кёргюзтюрюк эди Умар талай къартджуртчу амалны, алай а мында тутуш къарачай тутушдан башхаракъды. Белибау къысылмайды белге. Олду Умарны бир кесек джунчутхан. Аны ючюн мараб турады Умар, амал этиб кюрешмей, кесин Сапардан джанлатыб. Сапар не алапат тутушуучу болса да, алджамай къаллыкъ тюл-

дю эртде-кеч болса да, иги эслеб хайырлана билсенг олса-
гъатчыкъда. Бош сакълаб къалмайды аллай кёзючюкню
Умар. Ол умут этгенден башха болмай, Сапар, сакълыгъын
тас этиб, къызыудан къызыу бола къымылдагъаны, Умаргъа
къысхаракъ кирир мурат эте, анга къысыла, эслемей къа-
быргъасын бериб Умаргъа, Умар да, энди мындан алаMAT
кёзючюк болдук болмаз деб, эрлей, кёз къакъдырмай таб
джыйлыб, джан сюекге алыб, ёрге мийик чыгъарады Са-
парны. Олсагъатлай огъуна Сапарны да джерге салыб боша-
гъынчы, биягъынлай кёк оюлгъан кибик бир уллу таууш
чыгъады джыйылгъан халкъны ауузундан. Медирсени сох-
талары, къууанч тыбырлы болуб, хахайлаб, чабыб джетиб,
Умарны ёрге алыб, кёлтюрюб барыб, тешинген джерине
джетдириб, кийиндириб башлайдыла.

Тутушха къараучу сарымыйкъ киши, Умарны къолун
тутуб, халкъгъа айланыб, Умарны атын, атасыны атын, ту-
къумун, чыкъгъан элин, джерин къычырыб айтады, бюгюн-
нге дери Акъсайда Умарны танымагъан бар эсе, бюгюнден
ары иги таныб къалсын, деб.

Андан сора ол киши, ууаныкны тартыб келиб, баш бауун
Умарны къолуна тутдуруб:

— Джашауунг узакъ болсун, кючюнг таркъаймасын, ма
бу малны да сау аша, анангы сютюнден халалды, — дейди.

Ол кюнюн ингиринде медирсени арбазында шынкъарт
джагъылыб, къазанда эт бишеди. Къурманлыкъ ууаныкны
къазаннга сыйынмай къалгъан эти, къакъланыб, быкъыгъа
тагъылады Умар джашагъан юню арбазында. Медирседе
окъугъанла, окъутханла да, бюгюн байрамны бирге этиб,
кеч чачылышадыла. Чачылыб кетгинчи, медирсени эм тама-
да устазы — мударрис — сохталагъа алай айтады:

— Тамбла къалыб бирсикюн Мухаммат файгъамбарны
Меккядан Мединагъа къачхан кюню болгъанын билесиз. Ан-
дан сора эки кюн ётуб, ючюнчю кюн Мухаммат файгъамбар-
ны, анасындан дуниягъа джаратылыб, кёзю биринчи кере
аллахны джарыгъын кёрген кюндю. Ол кюн дагъыда бир
джаны бла белгили кюндю муслиман халкъгъа. Мухаммат
файгъамбарны ауушуб, кёкге чыкъгъан кюню да ол кюн
болгъанды. Ол кюнден сора бир кюн къалыб экинчи кюн да
бек сыйлы кюннге саналгъанын биле болурсуз: ол кюн би-
ринчи халиф Абу-Бекир, сыйлы тахтасына олтуруб, араб
къралда тамадалыкны къолуна алгъанды. Мен айтхан кюн-
ле бары да бизге да, аллаха ийнанган къалгъан инсанлагъа
да байрам кюнле боладыла. Аны себебли биз ол кюнледе

дере окъумайбыз. Иш да ишлемейбиз. Бошсуз башыгъызгъа ол беш кюнню ичинде. Сиз этерге керек джангыз бир зат болады ол беш кюнню ичинде, бир кюн да къалмай, межгитге келиб намаз къылыргъа керексиз. Къалгъан халкъгъа ол затда не джаны бла да юлгю болургъа керексиз сиз, биригиз да къалмай. Алай боллугъугъузгъа толу ийнаныбма. Энди бу сыйлы кюнню чырагъы тауусулуб, бу огъурлу кече бирер тилек тилейик да — чачылышайыкъ. Сау-эсен болайыкъ. Межгитде хар кюн сайын тюбеше турурбуз...

— Сыйлы мударрис, — деб Умар сёз айтады, мударрис кетерге тебреб ёрге къоба башлагъанлай, — мени бек уллу тилегим барды сеннге, айыб этмесенг.

— Аллах айыб этмесин, айт айтырынгы, Алий улу.

— Айтырым олду: бу сыйлы беш кюнню ичинде мени башыма бош этсенг деб тилей эдим. Къарачайгъа бир дже-тиб къайтсам иги боллукъ эди, кёб болады алай ары бармагъанлы. Юйге тансыкъ болгъанма да, къуру аны ючюндю ары барыргъа излегеним, демейме. Ары барыргъа излегеним башха зат ючюн болады. Мен туугъан элде, Къартджуртда. Мухаммат файгъамбарны туугъан кюнюне джангы межгит ачыллыкъды деб эшитгенме. Джангы межгитде биринчи къылыннган намазда болургъа сюе эдим.

Умарны билимин, окъургъа тырмашханын, кесин джюрюте билгенин эртдеден да эслеб, къалгъанладан айырыб джаратыб мударрис, джангыз дин джанындан бир кесек кемлиги болгъаннга ушатыб тургъанды. Намазгъа, зикирге, къуранны окъургъа Умарны асыры бек талпымагъанына мударрис ишексиз болуб туруб, бюгюн Умар Къартджуртда ачыллыкъ межгитге ашыкъгъанын эшитгенинде, бек ушатхан эди. Умаргъа талай ариу сёз да айтыб, аны ол ишине джюрек разылыгъын да билдириб, бир ыйыкъгъа Акъсайдан кетерге эркинлик берген эди.

Экинчи кюн танг атаргъа Умар джолгъа чыгъады — темир джол башланнган Хасав-юрт деген станциягъа келеди. Алай а мындан ары билетни не Нарсана таба, не Невинномыссск таба алмай — андан ары Къарачайгъа барыр ючюн, билетни башха джары алады. Ол барыргъа излеген джер Къартджурт тюлдю, мударрисге айтханыча, Умар билет алгъан джер Дагъыстанда эм уллу станцияланы бириди — Темир-Хан-Шурады.

Темир-Хан-Шурагъа келиб тюшгенлей Умар, гузаба атлаб, Баратинская деген тар орамда бир этажлы, къанджал

башлы иги танг юнню калиткасын ачыб, арбазына кириб, терезесин юч кере кьагъады.

Терезе кьагъылгъаннга чыкьгъан адам узун сюекли, кенг имбашлы джаш адамды. 19 джыл толгъан Умардан бир беш-алты джылгъа тамадаракъ кёрюнеди. Юсюне кийген кийимине кёре, ол студент болургъа керекди. Джагъасына алтын суу бла боялгъан, бусакъ терекни чапракъларына ушагъан эки темир кесек тюрелгенди. Ала Москвада императорский университетни белгилеридиле. Умарны аллына чыкьгъан адамны картузуну тюрюнден джаялары алтын боялгъан кёзлюклери джылтырайдыла.

Умарны эслегенлей, ол, ышарыб, эки кьучагъын кенг кериб:

— Келдингми, Умар? Сау кел! — деб кьучакълашыб башлайды.

— Сау бол, Уллубий! — деб Умар да, кьучакълашыб, экиси да юйге киредиле.

Былтыр кыш танышханды Умар Темир-Хан-Шурада Уллубий бла. Уллубий Москвада университетде окъуйду. Тукъуму Буйнакийди. Терен билими болгъан джити джашды, Москвада да, Дагъыстанда уа Уллубий революционерле бла байламлы болуб, ала бла биргелей джашыртын кюрешеди патчахлыкъны законуна, адетине халкъны кьаршчы этиб. Бир кюн Темир-Хан-Шурада поездни сакълай туруб танышхан эдиле Умар бла Уллубий. Сёлеше келиб, бир-бирини ичлерин билгенден сора, бир иннетли болгъанларын кёрюб, шохлукъ, тенглик джюрютюрге излегендиле. Андан бери джылдан аслам заман ётгенди. Уллубий Москвадан келген сайын экиси да тюреше туруб, бюгюн да тюреширге эртденден бери да сёлешиб тургъандыла. Уллубий Темир-Хан-Шурада революционер тенглери бла танышдырыргъа излеб Умарны, бюгюн тюрешгенлери аны ючюн болады.

Терезелери кьалын джабыула бла джабылгъан эркин мекамда онбеш чакълы бир джаш адам джыйылыб, кими шиндиклеге, кими орунга, кими джерге атылгъан кийизге олтуруб, бир сары шинли, саубитген, токъ джаш да ёрге сирелиб, не эсе да сёлеше тургъанлайына киреди Умар Уллубийни ызындан.

Сары шинли адам, сёзюн бёлюб, ол да, анга тынгылагъанла да бары ёрге кьобуб, Умар бла кёзюу-кёзюу саламлашыб, атларын да айтыб барадыла. Аланы ичинде Умарны алгъаракъ билген, таныгъан киши джокъду, алай а Уллу-

бий айтхан бла эртдеден билиб, Умар бла джылы сёлешеди-
ле, эски танышла сёлешгенча.

Ариу тигилген кашемир чепкени бла узунчач, субай сан-
лы бир къыз, сёлешгенлеге тынгылаб туруб, кюлюмскороб,
алай айтады Умаргъа:

— Багъалы Умар джолдаш. Уллубий айтханнга кёре, мен
сени кёзюме къалай кёргюзтюб тургъанымы билемисе?
Юсюнгде джап-джашил аба, башынгда чыммакъ-акъ дарий
сарх, узунсакъал, узунмыйкъ — алай болурса деб тургъан-
ма бусагъатха деричин. Бусагъатда къарайма да, не кийи-
мингде, не сыфатынгда не аз да моллагъа ушатхан затынгы
кёрелмейме...

— Моллагъа ушатыргъа нек сюесе да мени, эгечим? —
деб сейирсинеди Умар, тегерегинде ышара тургъанлагъа
кёзюу-кёзюу къарай.

— Моллагъа ушаргъа керек болмай, кимге ушаргъа ке-
рекди да медирседе окъугъан джаш, Умар?

— Медирседе окъугъан амалсыз молла болургъа борч ал-
майды бойнуна. Аба ючюн, сарх ючюн окъумайма медирсе-
де — билим ючюн окъуб кюрешеме талай джылны. Башха
окъуугъа тюшелсем, сёз ючюн, Уллубийча, университетге,
чыртда огъайым боллукъ тюл эди. Къуру къалгъандан эсе,
медирседе окъуб къалгъаным да ашхыды деб кюрешеме.
Окъугъаныма сокъуранмайма. Кёб тюрю билим алыргъа
боллукъду медирседе да башы болгъан адам: литературадан,
тилден, историядан, географиядан, философиядан, дагъда
алача башхаладан. Билим алыб бошагъандан сора уа, били-
мин хар ким суйгенича хайырландырады. Бош къоркъут-
ханды сени, эгечим, Уллубий, не болсам да, узун сакъаллы,
узун мыйкълы молла боллукъ тюлме. Чыртда къоркъма
аны ючюн, болсунму?

— Болсун, болсун, — дейди къыз. — Мындан ары алай
бек къоркъмазма. Тюзюн айтсам а, къоркъгъан да этмей
эдим, Уллубий бизге аллахны сыйлы къулун, динни сыйлы
къууллукъчусун алыб келир деб. Оюнну, накъырдамы къой-
сакъ, Уллубий айтханнга тынгылыб, мында джыйылгъанла
бары да сени ким болгъанынгы билген да этиб, суйген да
этиб бошагъанбыз, кесинги да кёрюнчю...

— Да тохтатхан сёзюбюзге къайтайыкъ. Джангы башла-
гъан эдик, Умар. Мындан ары бир-бирибизни таный барыр-
быз, бусагъатда сёзюбюз бек керекли затланы юсюнденди.
Тынгылаб бошасанг, акъылынга келгенни айтырынгы излей-
биз барыбыз да, — деб, стол джанында сирелген кенг им-

башлы, сары шинли джаш адам, уллу мангылайын кьол аязы бла сылай, бёлюннген сёзюн тебретеди.

Уллубий, Умарны кьулагъына шыбырдаб, джаш ким болгъанын билдиреди:

— Аты Борисди, эшитдинг кесинг. Тукъуму Шеболдаевды. Оруслуду. Петербург шахардан келгенди. Ишлегени «Правда» газетни редакциясындады... Марксизмни тамам кючлю билген джашланы бириди, кесинг кёрлюксе бусагъатдан...

Борис Шеболдаев ашыкъмайын рахат селешеди. Хар айтхан сёзю бек таб, бек деменгиледи. Айтыргъа излегенин бек ариу айта билген адам болгъанын эслейди Умар, тынгылаб башлагъанлай.

Умар ангылагъаннга кёре, ол бери киргинчи сёзню барыуу бир затны юсюнден болгъанды: Россияны ичинде джашагъан кёб тюрлю миллетле, халкъыла бирлеширге керекми болурла, огъесе къайсы халкъ да кесини байлары бла, бийлери бла энчи кюреширгеми керек болурла?

Борис Шеболдаев ол ишге Ленинни къалай къарагъанын ангылатады бусагъатда. «Просвещение» деген журналны апрель айда чыкыгъан номеринде Владимир Ильич Ленинни басмаланган статьясыны магъанасын ангылатады Борис джыйылгъанланы барына да. «О праве наций на самоопределение» деб статьяны башы алайды.

Борис айтханнга кёре, журналда басмаланган статья Ленин джазгъан уллу затны башыды. Ал кесегиди. Ленин айтханнга кёре, партия бютеу халкъланы ишчи, джерчи къауумларындан кьуралгъаны себебли, бютеу халкъланы бирлешдириб, джегиучю классланы хорлар ючюн, бирге кюреширге керекди. Гитче миллетлени ишчи халкълары бла уллу миллетлени халкълары бир-бирине къарнаш кибик къараб, араларында бирча тенглик джюрюрге керекди. Миллетчилик болмаз ючюн алада, партиягъа биригиб кюреширге керекди. Къайсы халкъ да кеси джангыз кесини бай къауумун хорлайма деб кюрешсе, бек кыйынды ол зат. Хар миллетни баш бошлугъу кесине болуб, кесини ишин кеси бардырыб, не затда да кеси кесине ие болургъа эркинлик берилрге керекди, алай болса, гитче халкъ, уллу халкъдан инджиу табмай, класс джаула бла джанын аямай кюреширкиди. Маркс, Энгельс айтхан да, большевикле айтхан да алайды.

Меньшевикле, сёз селешиннген джерде, Марксны, Энгельсни сыйын мийикде тутабыз, ала айтхан джолдан чырт-

да таймайбыз, дегенликге, ишге джетген джерде этиулері башха тюрлю болады. Марксны эм Энгельсни атларын кеслерине джабыу этиб, ол джабыуну ышыгында терс джолну атлайдыла. Миллет вопросда да меньшевиклени джоллары Марксны, Энгельсни джолундан айырылыб, кыйыгына кетеди...

Борис Шеболдаев Ленинни статьясыны магъанасын кысха айтыб, кеси да талай селешиб олтургъандан сора, статьяны да, ол айтханны да сюзюб башлайдыла джыйылгъанла кезюу-кезюу.

Къара шевиот костюм кийген, къап-къара гитче джити сакъалчыгы, къап-къара мыйыкчыкълары болгъан алаша суюкли джаш адам, талай адам селешгенден сора, секириб къобуб, Борис таба бурулуб, кызыу-кызыу тебретеди сёзюн, къурмач чартлагъан кибик. Меншевикледен болгъанын аны Умар сёзюне тынгылаб биледи. Меншевиклени атларындан селешеди алаша адамчыкъ.

— Бош къуяса табханынги бизге, — дейди ол, Борисден кезюу алмагъандай, джити-джити къараб. — Марксизмни джолундан тайгъан огъай эсенг, тюз аны бла барыучула бизбиз. Бизни аллыбызда баргъан бизни джол устабыз — Плехановду, Георгий Валентиновичди. Унутма, Борис джолдаш, марксизмни Россиягъа джайгъан Плеханов болгъанды. Биринчи марксист олду, Ленин тюлдю, сиз, большевикле, ызындан тизилиб баргъан Ленин...

Алаша адамчыкъ, къолларын, башын да силке-силке, селешиб бошаб, ёпкелеген сабий кибик, орнуна олтургъанлай, Борис Шеболдаев къобады...

— Георгий Валентинович Плехановну марксизмни халкъгъа джаяр ючюн этген иши бек уллу болгъанына чыртда сёз джюкьду кишиде да, — дейди Борис Шеболдаев. — Алай болгъанлыкьгъа, не келсин, Георгий Валентинович бир-бир затлагъа джетген джерде оппортунизмни джолуна тайгъанды. Оппортунизм ауруу арт кезюуледе Европаны кюн батхан табасында къралланы социал-демократ партияларыны кёбюсюне башындан тубюне дери джугъуб башлагъанды. Бизде уа, Россияда, бютеу партиябызгъа сингиб, ётуб кетмегенликге, Плеханов дегенча, Мартов, Дан, Церетели дегенча, кёб адамны оппортунизм кесине тартыб, марксизмден айырыб бошагъанды. Миллет вопросда Плеханов оппортунист болгъанын сокъур да таныйды бусагъатда. Ленин статьясында бек ариу, бек терен ачыкълагъанды миллет вопрону бусагъатха тыйыншлы магъанасын. Аны айтханы

Маркс бла Энгельсни айтханларына бек ариу келишеди. Плеханов бла Ленинни башхалыкъларын бу затда биз барыбыз да кѳребиз, кълалгъанла да кѳргенлерине сѳз джокъду...

Умар, хар сѳлешгеннге тынгылаб, хар кимни айтханына кѳре, джангы тенглерин эки кълауумгъа юлешиб бошайды. Биринчи кълауумгъа киргенле Борис Шеболдаевни айтханын тутуб, аны айтханын тюзге санаб кюрешедиле. Ала кеслерин тутханга кѳре, большевикле джанында болгъанларына ишексизди Умар. Экинчи кълауум кълара шевиот костюм кийген алаша адамчыкълар бла биргелей бир джанына тартады. Сѳз урумларына къларасанг, меньшевикле джанына дженгедиле аланы кѳбюсю. Ушакълар тереннге киргенден сора, даулаш кълызыудан кълызыу бола барыб, экинчи кълауумдан бир-бирлери сѳзден бир джанына чыгълыб, тынгылаб тохтайдыла, кеслерин дженгдиргеннге санабмы тохтайдыла, огъесе мындан ары иги, терен сагълыш этмей сѳлеширге базмаймы тохтайдыла. Бир-бирлери уа, кеслери айтхандан тебмей, тутханларын бек тутуб турадыла. Умар биринчи кѳрмейди меньшевиклени, биринчи кере тюлдю алагълар тюбегени да, аланы сѳзлерин эшитгени да. Нальчик шахарда ма быллай даулашханларын кѳргенди ол ары дери меньшевиклени джолларын тюзге санаб туруб артда большевиклени джолларын баргъланланы. Олсагълатда да, бусагълатда да Умарны джюреги тартханы большевикле джанына болады...

— Шеболдаев джолдаш сѳлешген затлагълар мен бусагълатха деричин да сагълыш этер ючюн кълалмагъланма, — дейди Умар, анга сѳз бергенлеринде. — Шеболдаевни докладындан сора кѳб затны ачыгълыракълар кѳрдюм. Ленинни кѳб болмай окълуб башлагъланма, алай а иги кесек затын окълугъланма. Ленинни джазгъланы, мени кѳлюме келгеннге кѳре, кѳблени сагълайтады, бизни джашауубузда эм керекли затлагълар эслерин буруб. Кѳблеге болушады Ленинни джазгълан затлары, алларындан тубанны чачыб, тюз джолну кѳргюзтюрге... Мен гитче халкъланы биринден чыкълугълан адамма. Бусагълатда Ленинни Шеболдаев бизге окълугълан статьясына тынгылыб, ол статьягълар багълар бериую аны халкъларыма джараундан болады. Мен халкъларымы кълаллай халда джашагъланын бек ариу билеме. Аны неге кълыйналгъланы да, неден джарсыгъланы да ачыкълары меннге. Мени халкъларымы кълалгъланладан айырылыб башхалыгълары джокъларду. Не халкъларны да баш излеми бирди — насыб. Къларачай халкълар, саны аз болгъланлыкъларыгълар, насыбны кълалгълан халкълардан аз изле-

мейди. Гитче халкъланы кыйынлыгы — аланы насыбдан айырыб кыйган тынчыракъ болады. Кеслерини ичлеринден чыкыган байла бла биргелей, башха, уллу халкъланы байлары да инджитедиле гитче халкъланы. Аланы джангыз бир джоллары барды, адамча джашар ючюн: не гитче халкъ да автономия табыб, кесине не болургъа мадары болуб, кесине энчилик берилиб, джашауун сыйгенича къураса — ол биринчи затды, халкъ насыб юлюшюн табар ючюн. Экинчиси уа, уллу гитче халкъланы да пролетариатлары, ишчилери динге, тилге, миллетликге къарамай, бирлешиб, класс джаулары бла бирге кюреширге керек болгъанлары ачыкды. Автономиягъа эркинлиги болгъанлыгына, бир халкъны да эркинлиги болмазгъа керекди уллу класс кюрешден джанлаб, башха халкъладан айырылыб, айрымкан кибиб, кеси джангыз къалыб кетерге... Миллет вопрос бусагъатда бош салырмагъанды. Мени халкъмы да, башха халкъланы да джоллары миллет вопросха къалай къарагъанларына кере боллукъду. Ленин ол вопросну не джаны бла да тюз къараб, кёрюб, бизге да кёргюзтеди. Партия, мен ангылагъаннга кере, ол айтханча барлыкъды бу иште. Бусагъатда аккыл-теккил болгъанла, аджашханла, эртде кеч болса да, ол джолгъа чыгъарыкъларына ишексизме мен. Ол джолдан чыкыганла уа марксизмни джолундан да чыгъадыла. Бу иште эки тюз джол джокъду, бириди тюз, башхасы уа терсди...

Кёб селешеди Умар ол кюн, кёб магъаналы зат айтады. Джаш болса да, медирседе окъуса да, аны кёб билгенине, кёб затха сагъыш этгенине, политиканы тюз ангылагъанына ишексиз боладыла аны джангы тенглери. Сейирсинген да этедиле аны политика джаны бла акъыл байлыгына. Джыйылгъанланы кёбюсю билмейдиле Умар бюгюннге дери, гитчелигинден башлаб, халкъны джашауун сынаб, тинтиб, аны ётген кюнюне да, келлик кюнюне да сагъыш этиб джашагъанын... Къуру медирседе алгъан дерслери ёсдюрюб кыймагъандыла аны ангысын-билимин... Къартджуртда школдан башлаб, Халил улу Хызырдан башлаб, Кёнделенде Алий апендиден башлаб, Нальчикде студентледен башлаб, ссылкагъа джиберилген Петербургчуладан башлаб, Бакуда темир джолда, нефть вышкалада ишчиледен башлаб — бек кёб ашхы адам бергендиле Умаргъа дерс. Школда медирседе устазла окъутхан бла къалыб кетмегенди Умар. Китаблагъа къараб, къуру аны бла ётдюргеменди Умар окъуу джылларын. Джашаууну кесинден кёб дерс алгъанды Умар. Джашауу кеси окъутханды аны...

Талай заман кетгенди, бузоучу джашчыкъ Умар, сюрюучю таягъын атыб, окъууну джолуна чыкъгъанлы. Бош ётюб кетмегенди ол заман, зырафына бир кюню да джоюлмагъанды. Ол заманны ичине Умар, джашау берген дерслени кереклисича ангылаб, энди кеси да башхалагъа дерс берирча болгъанды бюгюнлюкде...

Кече арасы бола, алай чачылышадыла Буратинская орамда къанджалбаш юйде джыйылгъан джашла бла къызла. Умар бла Уллубий Буйнакский бирге чыгъадыла юйден... Ала орамны аягъына джетерге, ызларындан келген Борис Шеболдаев бла бир саубитген, уллумыйыкъ къумукъ джаш къошулуб алагъа, тёртюсю да бирден атлайдыла шош орамны...

Медирсени бошагъанындан сора, не этер акъылынг барды, деб соргъанында Уллубий, Умар, медирсени бошаргъа алкъын джыл бла джарымым барды, дейди. Алай а джыл бла джарымны турмай, джыл джарымгъа бошаргъады муратым медирсени, дейди. Иш этиб кюрешгенге окъууну алгъа бошаргъа барды мадар. Бир кесек къыйналыргъа керекди ансы, джыл джарымдан сора экзаменле бералырча боллукъма, дейди Умар. Экзаменлени Тифлисге барыб, анда бериргеди акъылым. Тыйыншлысыча къутулалсам экзаменлеримден, устаз болургъа эркинлик аллыкъма. Араб тилден, литературадан, география бла историядан, дагъыда талай затдан окъутургъа боллукъма эл школлада.

— Къарачайгъа кетергемиди акъылынг андан сора? Огъесе мында къалырча болаллыкъмыса? — деб сорады Уллубий.

— Акъылым — мында къалыргъады. Къумторкъалада. Къумторкъала къумукъ элди. Къумукъ тилни иги белеме, кесинг кёресе. Ол биринчиси. Экинчиси — уллу элди. Школ ачылса, кёб сабий келликди... Къартджуртда уа, туугъан элимде, бек сыйюб окъутурукъ эдим. Алай а анда меннге орун табхан бусагъатда бек къыйынды. Школ гитчеги. Гитчелиги бла къалмай, кесим сыйгенча окъутургъа, джазыугъа, арабча окъуугъа юретгенден озуб, алагъа не аз да терен билим берирча мадар джокъду, ол программагъа кёре...

— Да, Къумторкъалада ишлесенг да, кетерик тюлдю къыйынынг суугъа. Къалайда берсенг да билим сабийлеге, къайсы халкъны ангысын ёсдюрюб кюрешсенг да, аны хайыры саулай джерге джукъмай къалмайды. Сейир тюлмюдю ол зат, Умар? Сёз ючюн, сен мында, Дагъыстанда, къумукъ сабийлени окъутуб, адам этгенинги хайыры, барыб,

Къарачайда, Къартджурт элге да джукъмай къалмайды, эртде-кеч болса да...

— Тюз айтаса, Уллубий, — дейди Умар, — бир джерде этген игилигинг саулай джер юсюне джайылмай къалмайды. Къалайда болсанг да, игилик этеринг келеди, ол затны ангыласанг. Кёб болмай Байронну окъугъанма. Бююн да сейирсингенлей турама аны джашаууна. Англияда туугъанлыгына, Англияны джашы болгъанлыгына, Грециягъа келиб, Грецияны халкъыны эркинлигин сакълар ючюн, барикадалада къазауат этиб, джанын бергени сейирсиндирирча зат тюлмюдю? Кесини халкъына насыб излеген, башха халкъны насыбы ючюн къанын да, джанын да аямай кёреме, керти адам болса. Къуру Байрон тюлдю аллай адам. Бусагъатда да, къачанда да джерни юсю керти адамдан толуду, сагъыш этиб, къараб тебресенг. Сёз ючюн, Ленинни алыб айтсакъ да, алайды. Мен оруслума, орус халкъ джашасын, къалгъанла къалай суйселе да болсунла демей, не халкъгъа да насыб излеб кюрешеди ол. Бир халкъ айырылыб, кеси джангыз насыблы болмазлыгын ангылатыб кюрешеди, сёз ючюн, бююн Борис окъугъан статьяда да...

Кече къаллыкъ джерлерине джетгенлеринде, Уллубий бла Умар, экинчи тюбеширик кюнлерин да белгили этиб, эки джёнгерлерини къолларын къаты къысыб айырыладыла. Умарны Уллубий кесине къонакъ этиб, экиси да бирге къаладыла. Шеболдаев Борис бла уллумыйыкъ къумукълу башха джерге кетедиле. Айырылыша башлагъанларында, къумукълу, Умаргъа Къумторкъала элде джашагъанын да айттыб, ишлерге келсенг, бек къууанникъма, джашагъан да мени бла этерсе, атамы бек эркин юйю барды деб, алай айтады.

Умар анга биринчи кёргенлей огъуна илешгенди. Бусагъатда уа, аны ариу сёзюн эшитиб, ол сёзню керти кёлю бла айтханына да ишексиз болуб, туугъан къарнашындан башха кёрмей айырылады. Къумукълуну аты Джалалял эди. Тукъуму Къоркъмасовду. Танышханлай огъуна Умар, аны тукъумун эшитиб, Къарачайда Къоркъмазлары деген тукъум болгъанын да айттыб, ала сени джууукъларынг болургъа керекдиле деб алай айттыб, ышаргъан эди. Джалалял да ышарыб, не Къоркъмазлары Къоркъмасладан чыкыгъандыла, неда Къоркъмазладан деб, къалай алай болса да эки тукъум да бир-бирине байламлыды, бир-бирине джууукълуду, къарачай халкъ бла къумукълуланы джууукълукълары болмай мадары джокълуду, деген эди.

Бусагъатда экиси да, туугъан кърнашлача, джылы сёзле айтыб разы этедиле бир-бирлерин.

— Сау бол, Джалалял, — дейди Умар. — Муратыма дже-тиб, устазлыкъ къагъыт алалсам, суйгенимча, сени элинге ишге да тюшалсам, биринчи аягъым басхан юй сени юйюнг болур. Кирген да этиб, олтургъан да этиб, сен кет деб къыс-тагъынчы, чыкъгъан да эттем...

— Да мен кет дегинчи турмасанг, кёлюм къалырына сёзюнг болмасын, шагъатларыбыз къатыбызда — ма экиси да, — дейди Джалалял.

— Ючюнчюсю да кёкде, — деб Борис, баш бармагъын ёрге тутуб, бары да ышаргъанларын тохтатмай, кёкге къа-райдыла.

Джуддузладан толуду бюгече аланы башында мийик кёк. Тёртюсюню эсинде да кёб джашарыкъ болур унутул-май бу ашхы, бу огъурлу, бу джуддузулу кече.

«КЪАЙГЪЫЛЫ» УСТАЗ

Дагъыстанны ёзенлеринде, тауларында кёб эл орнал-гъанды, кёб халкъ джашайды ол элдеде. Хар элни тили башхады дерча, алайды. Аварлыла, даргинле, лезгинле, лак-ла, татла — джыйырма бла ондан артыкъ миллет джашай-ды ол элдеде, хар халкъны тили башха болуб. Кёбюсюне ол халкъла бары да къумукъ тилде сёлешиб ангылайдыла бир-бирин. Дагъыстанны къалайына тюшюб къалсанг да, джар-лылыгъынгы ангылаталлыкъса, къумукъ тилни билсенг. Аз башхалыгъы барды ол тилни къарачай-малкъар тилден. Умар Къумторкъалагъа келгинчи да уста эди къумукъча сёлеширге, анда-мында бир сёзню билмей къалса да, неда бир кесек башха тюрлю чыгъарса да ауузундан бир-бир сёзлени, сёлешген джерде уа не башхаланы ангылаялмай, неда кесини сёзюнг ангылаталмай бир кере да джунчума-гъанды. Къумторкъалагъа келиб, эки айны ишлегенли уа, Къоркъмасов Джалалял айтханнга кёре, къумукълуланы кес-леринден кирсиз, ачыкъ сёлешеди къумукъча.

Уллуду устаз Умарны сыйы элде. Умар Къумторкъала-гъа джангы келиб, школ ачаргъа кюрешиб башлагъанында, кёбле къууанган эдиле. Алай а патчахлыкъ къачан да асы-ры бек талпымай эди къарангы тау элдеде школла ачыб, ууакъ халкълагъа джарыкъ джашау къуаргъа. Умар, Тиф-лисде экзаменлени алаамат бериб, устазлыкъ къагъыт да алыб, Къумторкъалагъа келиб, школ ачар къайгъыгъа кир-

ген заманда уа, патчахлы Россия школ кьайгыны унутурча болган эди. Германия бла кьазауат ачылыб, Кьумторкьалагъа андан-мындан хапар келгенлей тура эди орус аскерлени герман фронтда да, Турцияны чеклеринде да кеслерин хорлатыб баргъанларыны юсюнден.

Башха тау элге да келе болур эдиле, Кьумторкьалагъа келгенча, уллу офицер, таулу джашланы герман урушха чакъыра.

Алай а, тау халкъладан кьуралган «кийик дивизиягъа» барыб кьошулуб, урушда патчах ючюн кьан тегерге излегенле аздан аз бола бара эдиле. Элlege дыккылыкъ келиб, миллетге кыскынык киргенди. Патеген, туз, сернек, сапын дегенча затла кьуруб бошаб, табылсала да, адам ийнанмача уллу ачхасыз табылмайдыла. Рахатлыкъ заманда да школлагъа алай уллу кьайгырыу болмагъан кьралда былай кьатышхан кезююнде уа школ ачар ючюн ачха бургъан огъай эсенг, кьулакъ да салынмагъан эди джаш устазны сезюне.

Алай бла болмагъанында, Умар, тюнгилюб кьалмай, башха джолла излеб кюрешеди. Эм артында аллай мадар табылады: Кьоркьмасов Джалал бир кюн Умарны эсине салыб, экиси да Махач Дахадаев бла селешиб керюрге дейдиле, болушлукъ этсин деб. Махач Дахадаевни кьама чыгаргъан заводу барды кесини. Иги танг байланы бири болгъанлыгына, кьалгъанлача, «кесим» деб турмай, халкьны джарлылыгына джарар ючюн кьалмагъан, революцияны ишине джан аурутхан адамды Махач. Джан аурутхандан да озуб, Махач Дахадаев революция хорлар ючюн джанынкьанын аямай кюрешгенлени бири болады арт кезюуде Дагьыстанда. Эм ахырында аны елгени да революция ючюн, халкъ насыб ючюн болады, джашауун халкьны джаулары бла урушда бериб, кесини джигитлиги бла атын емюрледе да унутмача этеди. Ол елгенден сора кёб турмай Дагьыстанны ара шахарына Махачкьала деб аталады.

Махач Дахадаев, Умар бла Джалалны тилеклерин кьабыл этиб, ачха берирге айтады.

Школ ачылгъандан сора, биринчи эки ыйыкьны ичинде бек аз ата-ана табылады Кьумторкьалада сабийлерин окьуртургъа излеген. Бир ай этгенден сора уа, Умар ачхан школ сабийден толады. Алгъын школладача болмай, джангы школда сабийле джангы программа бла окьуйдула. Умар кесини программасын кьурагъанында, бир уллу затха эс бёлюб кьурагъанды: аны программасында сабийлеге керек болмазлакъ затла джокьдула. Тилден, литературадан, исто-

рия бла естествознаниеден береди Умар дерсле. Къалгъан школладача, динни тамалын, динни джорукъларын окъутуугъа заманын тас этиб кюрешмейди Умар.

Санлаб анда-мында биреу-экеу мурулдаса да, джангы устазны дерслериңде динге эс бёлюнмегенин ушатмай, халкъны асламысы бек разыды сабийлери Умарны къолунда кюнден-кюннге билимли болуб, ангылары ёсюб баргъанына. Умар окъуткан сохтала, ким да танырча, айырылыб башхаракъ кёрюнедиле къалгъан школлада окъуугъа, халатсыз джазаргъа. Андан тышында джер ёлчелерге, уллу санланы тергеб чыгъарыргъа, терекни, хансны атын билирге къараб-къарагъынчы юрнедиле сабийле. Сабийлерини дже-тишимлерин кёргең атала-анала Умарны сыйын мийикге кёлтюрюб, тубегенлери сайын разылыкъларын айтыргъа нунтмайдыла.

Умар Къоркъмаслада джашайды. Бир юйлериң бошатыб бергендиле анга. Кёб келедиле элни къарты джашы да ингир сайын Умаргъа. Кёб соруулагъа джууаб излейдиле ала, джаш устазны билимини учу-къыйыры джокъду деб, нени сорсанг да, ангылата билликди кереклисича, деб. Кесек заман ётгенден сора, адет болуб бошайды элчилени Умарны юсюне джыйылыулары. Байрым кюн сайын, ашхамдан сора, тыкъ-тыкълама болады Умар джашагъан юй. Олтурургъа орун табмагъан аякъ юсюнде сирелиб тынгылайды, Умарны сёзюне.

Элчилени билирге излеген затлары кёб болады: тыш къраллада джашауну баргъаны, аланы культуралары, историйлары; муслиман динни къайдан чыкъгъаны, къалай чыкъгъаны, къалгъан динлени муслиман динден башхалыкълары; джер юсюнде озгъан ёмюрледе джашаб кетген да, бусагъатда джашагъан да эм онглу джазычуланы, къазауатчыланы, алимлени джашаулары къалай болгъанлары — нени юсюнден айтса да Умар, тынгыларгъа эринген чыкъмайды джыйылгъанладан. Алай а неден да бек къралны бусагъатда болумундан хапарлагъа тынгыларгъа излейдиле къумторкъалачыла.

Бир кече Умар юч сагъатдан артыкъны ангылатыб кюрешеди Германия бла урушну нек ачылгъанын. Ол кече андан сора сёз болмай, джыйылгъанла соруб, Умар да тохтаусуз джууаб бериб барады урушну не ючюн башланнганыны, уруш кимге керек болуб башланнганыны юсюнден, «къазауат тохтар ючюн, не этерге керекдиле къазауатха къошулгъан къралла?» деген соруугъа, эки кърал бир-бири бла этиучю къазауат болмай, бу кёб къралны къатышдыргъан

дуния къазауат не себелли болгъаныны юсюнден — барына да билгенича джууаб этиб барады Умар.

— Бара тургъан дуния къазауатны, империалистле ачыб, империалистле бардыргъан къазауатны къалай, нек, не ючюн башланганын неден да бек Владимир Ильич Ульянову — Ленинни кѣб болмай басмадан чыкыгъан китабы ангылатады. Китаб ма буду, — Умар, ёрге тутуб, китабны тышын кѣргюзтеди хар кимге. — Аты орусча «Империализм как высшая стадия капитализма» деб алайды. «Капитализм» бла «империализм» деген сѣзлени магъаналарын тинтиб, сюзюб кюрешгенбиз бир-эки кере да, эсигизде болур. Владимир Ильич капитализм империализмге къалай кѣчгенин кѣргюзтуб, андан башлайды китабын. Империализмни тууа башлагъаны озгъан ёмюрню 70-чи джылларында болады, аны туууб бошаб, халисин, къылыгъын таныта башлагъаны уа эки уллу къазауатны кѣзююнде болады — ингилизлиле бла бурланы арасында баргъан къазауат бла (буры деб Африкада джашагъан миллетни атына айтадыла) испанлыла бла американлыланы арасында баргъан къазауатланы. Ала экиси да 20 чакълы бир джылны мындан алгъа болгъандыла.

Империализмни капитализмден эм биринчи башхалыгъы: капитализмде къралланы байлыгъы, кючю джюз тюрлю ууакъ капиталистлени къралларында джыйылыб алай эсе, империализмни кѣзююнде капиталистлени уллуракълары гитчереклерин джугуб, хайырларындан айырыб, байлыкъларын кърутуб, алгъын кѣб ууакъ капиталистни къролунда тургъан кюч-байлыкъ, хазна-харакет энди саны азыракъ капиталист къруумгъа кѣчеди. Ууакъ капитал, джыйылыб, уллуракъ болуб, ол уллуракъла да бара-барыб бир-бирине кършулуб, бек уллу болса — монополист капитал дейдиле анга. Синдикатла, трестла не болгъанларын да айтхан эдим мындан алгъа. Эм биринчи трестле Американы Бирлешген штатларында къруралыб башлагъандыла. Аланы эм абаданларын айтайым. «Стандарт-ойл» — бу трест Америкада болгъан бютеу нефтни къролуна джыйгъанды, «Юнайтед Стил Корпорейшин» — къралны кърурч-темир байлыгъына ие болгъанды бу трест... Трестле да бир-бири бла байламлы болуб, аланы капиталлары бла банклары капиталлары да бара-барыб бир-бирине кършулуб, эм артында къралны байлыгъы да, кючю да, оноуу да бек аз къруум адамны къролуна тюршедиле. Капитал не уллу болса да, ёсмесе, болмайды. Аны ёсдюрюк ючюн а, кѣб зат керек болады. Сѣз ючюн, бир трест бир къралда автомашинала чыгъарыуну

алады кьолгъа. Ол кьралны машина керегин тойдурса, башха кьраллагъа сатаргъа керек болады.

Башха кьраллагъа сатарча мадар табмаса, трест, чачылыб, туб болмай, башха амалы болмайды. Башха кьраллагъа сатар ючюн а, ол трест кесича башха трестле бла кюреш-эришну бардыргъа керекди, аланы машиналарын алдырмай, кеслериникин алдырчра. Эки трест бир-бирин ашаб тебреселе, онглуракъ къалыб, суйгенича бардырады сатыуну, суйгенлерича бардырыр ючюн, онглуракъ кьралла онгсузланы кеслерине бойсундурургъа кюрешедиле.

Озгъан ёмюрню 70-чи джылларындан башлаб, сауут кюч бла бойсундуруу тебрегенди. Сёз ючюн, Африканы бютеу джерин юлешиб алыб бошаб, кеслерине колония этгендиле юч-тёрт кючлю капиталист кьрал кесек заманны ичине 1870 джылдан башлаб 1902 джылгъа деричин Англия кесине кьурагъан колонияланы джери 11.587.615 квадрат метрге джетеди. Ол джерде джашагъан бютеу адамланы саны 88 миллионнга джетеди. Франция да аллай бир заманны ичине мазаллы колония кьурагъанды Африкада, Индо-Китайны да хорлаб, кесине бойсундургъанды. Озгъан ёмюрню ахыры келирге дуняны башында юлешинмеген, бош джер къалмай, уллу капиталист кьралла алыб бошагъандыла. Алай а, не кёб джери болса да, капитал, ёсюб, бир мардада тохтаб къалмайды.

Биягъында да бир айтдым, ёсюб барыргъа мадары болмагъан капитал кьуруб кетмей болмайды. Аны себеби бла капитал иеле, байлыкъларын тас этмез ючюн, ёсдююр ючюн, бир кере юлешиниб бошагъан джерле ючюн джыртышыб, джангыдан уллуракъ юлюшле алыргъа излейдиле. Бара тургъан къазауатча, дуня къазауатла андан чыгъадыла. Сёзню кючю бла келишалмасала капиталистле, сауут кюч бла айырадыла араларын. Урушну, къаугъаны ала чыгъаргъанлыкъларына, уруш этерге ишчи халкъла керек боладыла. Ким башласа да урушну, къан тёкген джарлы ишчи халкъ болады...

Бу къазауатны башы юч кьралны даундан болгъанды. Англия бла Франция бир джаньндан, Германия бир джаньндан дау ачыб, андан башланганды къан джыртышыу. Россия, Англия бла Франциягъа борчлу кьрал болгъаны себебли, аланы айтханларын этмей болмай къатышханды къазауатха. Австро-Венгрия, Турция, Болгария — ол ючюсю да Германиягъа борчлу кьралла болуб, аны джанлы болуб къошулгъандыла. Алай бла, джерни юсюне бютеулей джайылгъанды урушну ёртени.

Кавказ патчахлы Россияны колониясыды эртдеден бери. Россияны ишчи халкы уа патчахлыкны азабындан чыгаргъа бусагъатда артыкъ да бек кюрешеди. Тёжомю тауусулуб бошагъанды. Орус халкыны да, бизнича, аны тегерегинде джашагъан гитче халкъланы да патчахлыкъ бирча джаууду.

Бусагъатда Россияны социал-демократ партиясыны большевик къаууму Ленинни башчылыгыы бла, бютеу ишчи халкъланы бирикдириб, патчахлыкыгъа къаршчы къобарыб, кърал оноуну къолгъа алыргъа чакъырады, Германия бла, Турция бла, Австро-Венгрия бла империалист къазауатны тохтатыб... Алай болса чыгаргъа боллукъдула ишчи халкъла эркинликни, баш бошлукъну джолуна...

Ма алайды да, Россияны бютеу ишчи халкълары бусагъатда уруш этерге да сыймейдиле, ол урушда хорлам табаргъа да излемейдиле. Излерге да керек тюлдюле патчахха хорлам алыб аны берирге...

Умар селешиб башласа, белмей тынгылаучандыла тегерегиндегиле. Бу джол да, тынгылаб туруб, бошагъанындан сора, ангыламай къалгъан затларын, неда джангы билирге излеген затларын соруб тебрейдиле. Умар не соруугъа да джууаб табалмай бир кере да къалмагъанына бек сейирсинедиле элде. «Джаш болса да, башды Джашуу улу. Узакъ ёмюрню джашасын», — деб алайды аны юсюнден айтыучу сёлери.

Умаргъа талай замандан Къумторкъаладан терк огъуна кетерге керек болгъанында, аны алай бош ийиб къоймай, саулай эл джыйылыб, къурманлыкъ этиб ашырадыла. Бу арт джылланы ичинде, къыйын, дыккы заманда, Къумторкъалада бир кере да этилмегенди ол кюнден уллу къурманлыкъ.

Къумторкъаладан кетгенден сора Умар, Тифлис шахаргъа барыб, мында араб тил бла тюрк тилден береди дерс. Тилден бергенликге дерс, Умар къайда болса да историядан, бююнню политикадан джанламай, тохтаусуз сохталарына да, къалгъан халкыгъа да ангылатыб кюрешеди къралны бусагъатда политикасын, Россияда да, тыш къраллада да болумну. Ол затны юсюнден селешген бла къалмай, джызгъан да этеди Умар. Тифлисте азербайджан тилде чыкыгъан газетде тохтаусуз Умарны статьялары басмаланганлай турадыла.

Статьяланы магъаналары патчахлыкыны политикасына асыры джарашыу болмай, джарашхан огъай эсенг, анга къаршчы болуб, Умар кезге тюшюб, эм артында аны тутар-

гъа буйрукъ чыгъыб, Тифлистан да джанларгъа керек болады ол.

Заманында джанларгъа анга газетни къуллукъчуларыны бири, татар джаш, болушады. Умар, статья алыб келиб арт джол, редакторгъа кириб, статьяны кёргозте башлагъанлай, редактор, статьяны басмаларгъа мадарым джокъду деб, статьяны алмай, нек алмагъанын да айтыргъа излемей къойгъан эди. Редакторну кабинетинден чыкыгъандан сора ангылагъан эди Умар редактор нек огъай дегенин. Татар джаш, аны бир джанына чакъырыб, билген хапарын айтхан эди. Закавказьени дин къуллукъчуларыны правление-сини тамадасы муфтий Гусейн Эфенди Габиев, редакторну кесине чакъырыб, Умар газетде басмалагъан статьяланы асламысына хаталы статьяла деб, статьяла заран салгъан болмаса, тюк чакълы хайыр бермейдиле къралгъа, къралда джюрюген законну тамалын бегитирге къуралгъан газет законнга къаршчы баргъан статьяланы басмалагъаны джуубсыз къалыргъа боллукъ тюлду, дейди, статьяланы автору да, газетни редактору да айыбларына джолугъургъа керекдиле ол иш ючюн. Редакторну эндиге деричин айыбы болмагъанын эсге алыб, муфтий аны кечеди бу джол, авторну ишин а полиция алыргъа керекди къолуна... Муфтий тюне-не огъуна билдиргенди полицияны тамадасына Алийланы Умаргъа, — Къарачайда туугъан джаш устазгъа, — эс бёлурге керекди, деб.

Полиция джокълагъынчы, кетеди Умар Тифлистен. Ай бла джарымдан, 1916 джыл биринчи сентябрдан башлаб, ол Уфа шахарда «Османие» деген семинарияда устазлыкъ этиб башлайды. Ол семинария муслиман дин окъууну баш школуду. Мектебени медресе дегенча школладан башхалыгъы уллуду. Андан окъуб чыкыгъан студентле окъууну эм уллусун тауусуб чыкыгъаннга саналадыла. Кёб тюрюлю илмудан билим алгъан бла биргелей, анда окъууну битдириб бошагъанла эм сыйлы дин къуллукъгъа тюшерге боладыла. «Османие» диннге къаты болгъанлыкыгъа, студентлени дин джаны бла бирер ишге хазырлагъанлыкыгъа, аланы ичлеринден кёб онглу адам чыкыгъанды, диннге хайырлары болмай, татар-башкир литературада, искусствода, культурада кеслерини атларын айтдыргъан. Къуру татар, башкир халкъланы ичинде белгили болуб къалмай, бек кёб муслиман халкъланы арасында белгили болуб тургъанды «Османие», дин бла биргелей джарыкдыкыны, илмуланы уясыды деб. Кесича семинарияланы кёбюнден онглугъа саналгъанды ол эртденден бери.

Бюгюн семинарияда устазланы джыйылыулары барады, диспутха джыйылгъандыла ала. Устазла бла биргелей студентле да джыйылгъандыла. Алагъа бюгюн диспутда селеширге болмайды, тынгыларгъа уа эркинликлери барды. Диспутда сёз Мухаммат-файгъамбарны кёкге чыгъыб къайтханыны юсюнден барады. Ол сейир ишни юсюнден хар ким кафедрагъа чыгъыб келюне келгенни айтады. Мухаммат-файгъамбарны джашауунда болгъан зат бары хар кимге ачыкъ, белгили болуб бошагъанды, джангыз кёкге чыкгъан ишинде ангылашынмагъан бир зат барды. Талай ёмюр ётюб кетгенди ол кечеден бери, талай ёмюрню дин алиMLE бири-бири бла даулашыб турадыла, бир затха келишалмай ол ишни юсюнде. Бир-бирлери ангылагъаннга кёре, Мухаммат-файгъамбар кеси орунда джатыб тургъанлай, орнундан кеси къымылдамагъанлай, аны джаны ичинден чыгъыб кёкге барыб къайтханды дейдиле. Бир-бирле уа, анга огъай деб, Мухаммат-файгъамбар кеси барыб къайтханды деб, алай айтыб кюрешедиле.

Умар семинарияда скъутханланы ичинде барындан да джашды. Студентлени бирине ушатхан болмаса, танымагъанла, билмегенле анга устазды деб айталмазчады. Таныгъанла уа аны сыйын кёрюр ючюн къалмайдыла. «Умар-эфенди» деб селешген болмаса анга, башха тюрлю айтмайдыла атын. «Османиеде» эм белгили, эм къарт устазла да билим джаны бла кеслеринден тебен кёрмейдиле.

Умар кафедрагъа чыкгъанында, сёзюн Къартджуртда сабий заманында бир кюн школда селешгенлеринден башлайды.

— Иги кесек заман кетгенди андан бери, — дейди Умар. — Олсагъатда бек кёб тынгылагъан эдик сабийле устазыбыз Мухаммат-файгъамбарны кёкге чыгъыб къайтханыны юсюнден селешгенине. Ол замандан бери мен, китаблада тюртюлгеним болса, кезюм илине, хапар эшитгеним болса, къулагъым чалыша, файгъамбарны кёкге чыгъыб тюшююнден ангылаяллыгъымы ангылаб бошаб, къаллай акъылгъа келгеними айтыргъа деб тебрегенме бусагъатда.

Адам улу, дейди Умар, таурухлада, хапарлада айтыб, кесини эртдеден бери кёкге бир чыгъыб кёрюрге огъайы болмагъанын билдире тургъанды. Тюрлю-тюрлю халкъланы таурухларына тынгыласанг, кёкге чыгъыб, учуб айланган кёб зат болады. Стол джабыугъа миниб, булутланы башлары бла джюзюб айланадыла таурухлада. Къарткъуртха си-бирткиге миниб джюзеди. Тулпарла, джигитле, атлагъа,

аджирлеге миниб, таулану, тенгизлени башлары бла учуб айланадыла.

Мухаммат-файгъамбар буракъгъа миниб кёкню джети къатын ётгенге таурухду десенг, бек кёб адам чамланыкъды аллахха ийнанган адамланы ичлеринден. Аллахха ийнанганла бары да ол ишни керти болгъанына ишексиздиле. Къатышхан джерлери джангыз бир болады: саны къалыб, джаны чыгъыб келгенимди, огъесе саны-джаны да кёкге биргелейми чыкъгъандыла Мухамма-файгъамбарны? Къуранда алайы ачыкъ джазылмагъаны себебли айтылады эки тюрлю таурух...

Исламгъа бойсунган миллетни асламысы эки къауумгъа бёлюнюбдю: суннит къаууму бир тюрлю айтыб, Мухаммат-файгъамбарны саны болгъанды ол кече джолоучу деб, шийит къаууму да джаны деб... Экинчи къауум, Мухаммат-файгъамбарны эм кичи къатыны Айшаны сёзлерин эсге алыб, алайда шагъатлыкъ излейди кеси айтханнга. Айшаны сёзлери, шийитле айтханнга кёре, алай болгъандыла: «Аллахны сыйлы файгъамбары рахат джатыб тынчайгъанды ол кече ашхам намаздан башлаб, эртденги намазгъа дери бузмай. Саным санына тийиб, ол орунда мен да чыкъгъанма сыйлы тангнга. Сыйлы аллахны аллына аны джаны барыб сюелгенди, аллах кеси шагъатды».

Саны кёкге чыгъыб къайтханды, деген халар таурухха асыры бек ушайды. Артыкъсыз да биз джашагъан заманда. Адам, къолу бла кеси аэроплан ишлеб, кесине къанат битдириб, кёкге учхан заманда. Илму, техника ёсюб, алгъын гаурухха ушагъан затла керти болуб, адам кеси кёзю бла кёрген заманда Мухамматны кёкге учханы да, «Къуранда» айтылгъан дагъыда башха затла да таурухха ушайдыла бизни ёмюрюбюзде. Алай а бек эртеде заманлада да, бютеу халкъны алай тургъанлай къарангылыкъ басыб турмай, кёб адам тургъанды ангылатыргъа кюрешиб халкъгъа таурух бла кертини арасын. Сёз ючюн, айтыргъа, IX-чу ёмюрню арт кёзююнде Ибн-аль-Факих деб бир дин хахим кесини джазгъан китабында Мухаммат-файгъамбарны «Джер ёгюзню мюйюзюнде тохтаб турады, ёгюз да бир уллу чабакъны юсюнде, чабакъ да сууда, суу да хауада — дуня алай къуралгъанды», — деб айтханын къайтарыб айтыб, аны алай айтханы да таурух болмагъанына керти кёлю бла ийнандырыргъа кюеше эсе, Ибн-аль-Фактихни заманында джашагъан керти хахим, керти алим — араб математик, астроном аль-Баттани кесини китабында джерни, кёкню, саулай дуняны къалай къуралгъаныны тюзюн ангылаб,

былай джазгъанды: «Джер, саханча, тюппа-тюз ишленменди, джер тѣб-тѣгерекди, аны тюбю да, башы да, тѣрт джаны да хауады, джерни тутуб тургъан кюч джерден бек узакъдады — кюндю ол, джер, бизге уллу кѣруннгенликге, кюнюню къатында бек гитче тѣгерек затчыкъды».

Халкъны къарангылыгъын чачаргъа, ангысын ёсдюрюге, таурухладан кертиге бурургъа кюрешиб тургъан аллай адамланы джашауларын тас этиб тургъандыла озгъан ёмюрледе асмакълагъа асыб, боюнларын кесиб, отда кюйдюрюб. Къуру муслиман дин кючлеген къраллада, халкълада болуб турмагъандыла аллай джаныуарлыкъ ишле. Джордано Бруно деген аламат алимини, хакимни христиан динни тутханла отда кюйдюргендиле, къязыкъгъа байлаб, тюбюнден от джагъыб. Муслиман диннге къуллукъ этгенлени айтсакъ, ала да башхаладан артха къалмагъандыла дин айтхан таурухлагъа ийнанмайын, алагъа ётюрюкдю деген, джашауну, табигъатны тюз джорукъларын ангылаб, халкъгъа да ангылатыргъа излеген адамланы джер юсюнден думп этиу ишде. Сёз ючюн, Самаркандда уллу дин къуллукъчуланы талайы, тиллешиб, дунягъа белгили узбек астрономну, математикни — Улугбекни ёлтюрнгендиле 1449 джылда. Аллай белгили адамланы кеслерин ёлтюрюрге кючлеринден келмеген сагъатда уа, аланы этген ишлерин оюб, ала дунягъа берген акъыл байлыкъны дунядан тас этиб кюрешгендиле, дуня джарыкъ болмасын, халкъны акъылы-билими ёсменсин деб.

Бу айтханыма шагъатлыкъ этерик зат 1160 джылда халифатны ара шахарында болгъанды. Дуня къуралгъанлы билим джаны бла андан онглу туумагъанды дерча, аллай адамны, алимлени ичинде эм уллу алимини, Абу-Али Ибн Синаны (Авиценнаны), эм уллу, халкъгъа эм бек керекли китабын — энциклопедияны — эл къараб тургъанлай, уллу шынкъартха атдыртханды халиф. Ол энциклопедияда болмагъан, анда джазылмагъан, анда айтылмагъан зат джокъ эди дуняда дерча, аллай бай, аллай халкъгъа керекли китаб джанганды Багдад шахарны орамында 1160 джыл. Авиценна, ол китабны джазар ючюн, джашаууну джарымындан асламны кюрешгенди, динни къарангы кючю уа аны бир кесек заманны ичине тас этгенди джер юсюнден.

Терслик бла тюзлюк, алдаулукъ бла кертлик, къарангылыкъ бла джарыкълыкъ, ангы бла ангысызлыкъ — ала бары да бир-бири бла кюрешгенлей келиб тургъандыла дуня джаратылгъанлы, билебиз аны барыбыз да. Бусагъатда да барады ол кюреш, кѣребиз. Къарангылыкъ, кийик адетле,

кийик законла энтда терк къораб кетерик болмазла, алай а аланы къорай барлыгына сёз джокъду.

Заман не къадар ёте барса, халкъны кёзю ачыла бармай мадары джокъду. Таурух кеси орнуна джюрюген болмаса, келлик заманда, кертини орнун алыб, халкъны кёзюн байлаб, аягы басхан джерни танытмай туруп мындан ары да, деб айталмайма мен..

Мухамматны кёкге чыкъгъан хапары къуралыб, айтылыб башлагъан заман бек узакъ, бек къарангы заман болгъанын танытхан кёб затла бардыла. Тизиб айтыб тебресенг, былайды ол сейир хапарну барыуу. Аллах джерни, сахан кибик, тюз ишлеб, джерни юсюне джети къат кёкню къаблагъанды бир-бири башындан. Джети кёкню ёрлеб чыгъарча басхыч да ишлегенди. Ол бачхыч бла аллах болгъан джерге не адам инсан, не шайтан ёрлеялмайды. Мёлекле ёрлейдиле, мёлекледен сора, адамны санындан айырылгъан джан чыгъаргъа боллукъду аллахны аллына ол басхычча миниб.

Мёлекле, ол басхычны тюбюнден атлаб башлаб, башына деричин бир кюнню ичине чыгъадыла. Ол кюнню узунлугъу уа 50000 джыл чакълыды. Мухаммат файгъамбар ол басхыч бла джерден кёкню джети къатына кёз джабылыб ачылгъынчы баргъан да этиб, аллах бла да сёлешиб, ызына джерге да къайтыб келгенди. Кёкге Иерусалим шахардан чыкъгъанды. Иерусалимге уа Меккядан баргъанды.

Ызына Меккягъа къайтыб келгенинде, джатхан орну сууумай тургъанды. Джабраиль кычырыб, юйюнден эшикге чыгыб тебреген заманында, эслемей Мухаммат файгъамбар къошунну аудуруб чыкъгъанды. Къошунда суу болгъанды. Мухаммат, кёкге чыгыб, къайтхан да этиб бошагъанында да, ол къошунну сууу алкъын джерге тёгюлюб бошалмагъанды.

Бу хапарны эшитиб, аны таурухха санамай, кертиге санаб, анга ийнанган халкъгъа мени чыртда айыбым джокъду. Къарангыды халкъ. Бу таурухха ийнанганча, башха затлагъа да ийнандырады халкъны дин. «Къуран», сёз ючюн, байны да, джарлыны да аллах джаратханды, дейди. Аллах этгеннге огъай деген отда кюеди. Аллахны не ишине да толу разылыгы болургъа керекди муслиман адамны. Бай джарлыны, хайыуандан башха кёрмей, эшек кибик джегиб, юсюне миниб джашайды — джарлы разы болургъа керекди. Сырты джауур болуб бошаса да, сыртына миниб айланганын тюшюрейим деб кюрешмейди, дыгалас этиб, джашаб, тёзюб тургъан болмаса. Дин, инджилгенни тёзюмюн кёбей-

тирге излеген болмаса, инжиуюн аз этерге, кьоратыргъа бо-лушмайды. Къарангы халкъны инджилмей мадары джокъ-ду... «Джашасын джарыкълыкъ» дер орнуна, «джашасын къарангылыкъ» деб, алай айтады дин. Динни таурухлары халкъны кезюне байлау, кьолуна, бутуна кишен боладыла.

Бизни семинариябыз, биз берген дерсле, бизни дерследе, ма быллай диспутлада да селешгенибиз — бизни хар айтхан сезюбюз — тегерегибизде халкъны билимин, ангысын есдюрюб, аны кезюнден байлауун, кьолундан, бутундан кишенин тешиб кюреширге керекди. Мен алай ангылайма. Аны себеби бла бюгюн былайгъа чыгыб, селешген адамланы бир-бирлерине сейрсикиб тынгылаб тургъанма. Айыб этмесинле ала, келюме келгенни джашырмай айтханыма — алагъа айтыргъа уа излейме: Мухаммат файгъамбар кекге къалай тукъум чыгыб къайтханын билир ючюн, сагъыш да этиб, селешген да этиб, китабла да окъуб тургъандан эсе, джер юсюнде адам улу къалай тукъум атларгъа керекди, насыб юлюшюн табар ючюн деб, анга сагъыш этиу тыйыншлы тюлюдю бизни барыбызгъа да?..

Умар кеси да биледи бу джол селешгенин кёбле ушатмазлыкъларын. Ол анга тынгылагъанланы къалай тынгылагъанларын бек ариу кере эди кафедрадан. Ал тизгинледе олтургъан устазланы кёбюсю, артыкъсыз да бек къартыракъ къауумлары, къашларын-башларын туюб, Умар сезюн башлагъанлай огъуна, ол айтхан затланы соймегенлерин билдире эдиле джашырмай. Умар, аланы ол болумларын элегенликге, сезюн джумушатыр къайгъы этмей, джитиден джити селешиб бошагъан эди айтыр затын. Ал тизгинледе олтургъанла къалай тынгыласала да, Умар арт тизгинлеге къараса, джюреги къууаныр зат кере эди. Арт тизгинледегилени кёбюсю джаш адамла эдиле — семинарияда окъугъан студентле. Умарны аузундан кез алмай, бетлери джарыб тынгылай эдиле джаш адамла. Бир-бирлери семинарияны быйыл бошарыкъдыла, бир-бирлери джангы окъуб башларыкъдыла. Аланы къулакълары эшитсинле, аладан чыгарыкъдыла халкъны культурасына, искусствосуна, литературасына джарарыкъла деб, ол затха бек ишексиз эди Умар.

Кафедраны сол джанында джашил къатапа джайылгъан столну артында, семинарияны тамадалары бла бирге, эм сыйлы, эм къарт устазлары олтура эдиле. Алагъа да джетдиреди бир-бирледе кез Умар. Кез джетдиргени сайын бек ариу таный эди, барысыны да ортасында олтуруб, «Османиени» ректору къара туюлюб, къаны тюрлениб тынгылагъанын.

Умар, сезюн бошагъандан сора кафедрадан тюшюб кет-

мей, сакълайды — сорлукълары болгъанла сорургъа керекдиле анга. Ауузун эм биринчи ачхан ректор болады.

— Джангыз бир затды мен сорлукъ Алий улу Умаргъа: муслиманма деймиди ол кесине, огъесе муслиман тюлмюдю? Динни тутар акъылы бармыды, огъесе дин тюрб огъунакъ болсунму дейди? Бусагъатда ол селешген затны къалай ангыларгъа боллукъду? — деб, ректор кез къакъмай битеди Умарны бетине.

— Джюйюсхан ректор! — дейди Умар, кезюн энишге иймей. — Бусагъатда мен селешген сезден диннге къалай къарагъаным бек ачыкъ керюне болур. Динни суйгеним бла суймегеним бусагъатха дери да белгили эди сизге, — эсигизге тюшюрсегиз, бир кере ушакъ этген эдик аны юсюнден. Межгитге нек джюрюмегеними билирге излепенигизде, ол кюн джашырмай айтхан эдим нек джюрюмегеними, намаз нек этмегеними, маулутлада, зикирледе нек айланмагъанымы. Къалгъан заманлада къалай болса да, бусагъатда харким дин тутуу бла тутмауда кесине эркин болургъа керекди деб, келюме келгенни тюзюн-кертисин айтхан эдим ол кюн сизге, ётюрюкню айтыргъа тыйыншлы кермей.

— Ол кюн эсингде эсе, — дейди ректор, — мени сеннге айтханым да эсингде болур. Тюз айтаса, эркин огъунакъ бол, суйсенг — ийнан аллахны бирлигине, суйсенг — ийнанма, алай а, медирседе ишлер умут эте эсенг, динсизлигинги, иймансызлыгъынги не устазлагъа, не сохталагъа танытма, деген эдим. Кечген эдим ол кюн, ангыларыкъса деб. Бюгюн селешген сезюнг мардасыз ушагъыусузду. Кафедрада селешгенни сезюн бёлмеген адет эртдеден келиб бизни семинарида, ол адетни бузмайым деб, селешдиргенме сени. Мындан ары бу кафедрадан сени ауазынги чыгъаргъа къойсам, ол мени кесими уллу айыбым боллукъду. Сеннге энди не сорлугъум, не айтырым джокъду, Алий улу.

«Османиени» бютеу устаз болгъаны бюгюн мындасыз. Сизге сорлугъум барды. Алий улу Умар, Джашууну джашы, бюгюн айтханны барыгъыз да эшитдигиз. «Османие» семинарида аллай тукъум сезле селешген адамны устазлыкъ этерге бармыды мындан ары эркинлиги? Айтыгъыз. Бюгюннге дери танымагъан бар эсек да, бюгюн кесин ариу танытханды ол. «Уктучу» деген газетни окъумагъан адам болмаз ичибизде. Эслей тургъанмысыз бир-бир статьяланы, бюгюн ушатмай тынгылагъанымча, ушатмай окъуй эдим. Статьяланы тюбюнде салынган тукъум бла ат, Гумар Галави деб, алай эди. Бек къайгылы автор кереме, дей эдим, быланы джазгъан. Алий улу Умар да бек къайгылы устаз кереме,

дедигиз болурсуз сиз. Гумар Галави бла Алий улу Умар бир адам болгъанына сёзюм джокъду мени мыдан ары. Атын джашыргъанлыкъгъа, Алий улу Умар акъылын, иннетин джашырыб кюрешмейди. Бюгюннге дери да, сиз билмеген кёб алгъан сагъатымда, къагъытларына къараб, къайгъылы адам болур деген эдим. Акъсайда медирседе окъуб. Тифлисе барыб, Къумторкъалада устаз болуб ишлеб, биягъы Тифлисе барыб анда устаз болуб, кёб ишлеменгенлей, андан кетиб, бери Уфагъа келиб...

Къайгъылы болмаса, адам бир кесек заманны ичинде бир ишни кёюб бир ишге кириб, бир шахардан кетиб, бир шахаргъа келиб айланлыкъ болмаз эди, деб келген эди акъылыма. Энди, мен ангылагъаннга кёре, Алий Улу Умар газетледе да, кафедралада да, элдеде, шахарлада да бюгюн сёлешгенича сёлешиб, «Уктучу» газетде джазгъаныча, башха джерледе да къралгъа къаршчы, диннге къаршчы статьяла джазыб, аны ючюн чабыб айланады бир джерден бир джерге. Огъай дей эсе, айтсын кеси. Огъай дей эсе, ол джашагъан, ол ишлеген джерледе полициягъа сорайлыкъ — полиция тюберге излеген адамланы бири болгъанына сёзюм джокъду энди Алий улу Умарны.

Ишге алырны аллы бла да сезген эдим мен ол затны, алай а, иги кесекни ушакъ этиб кеси бла, билими, фахмусу уллу болгъанына кёзюм къараб, семинарияда уллу хайыр берир деб алгъан эдим. Билими болгъанына шагъатлыкъ этерик адам кёб чыгъарыкъ болур сизни ичигизде, алай а, не уллу билими болса да, Алий улу Умар мындан ары бизни ичибизде ишлесин деяллыкъ джангыз бир киши табылдыкъмыды? Алай айталлыкъ бар эсе, турсун да айтсын. Эшта, киши да тураллыкъ болмаз орнундан. Бу биз джашагъан къралны тамалларын не джаны бла да бегитирча, биз тутхан динни кючюн уллайтырча, кирсизлигин сакъларча — аллай адамланы, аллай студентлени ёсдюрюб, окъутуб келгенди узакъ замандан бери «Османие» семинария. Бизни семинарияча джерде Алийланы Умарча адам кесин суюгенича джюрютюб, биз да аны бошлаб, мындан ары иште тутуб турсакъ, аллах, адам да айыб этерле бизге...

Мен айтханны тюзге санай эсегиз, Алийланы Умар бюгюн огъуна бизде устазлыкъ ишинден чыгъарылыб башына бош болады. Огъай дерик бармысыз?

Огъай деген бар эсе да, алай билдирген киши болмай, устазла бары да бирден башларын энишге тутуб тынгылагъан эдиле. Арт тизгинледе, дауур-суююр этиб, ректорну

айтханын ушатмагъанларын ачыкъ билдирген эдиле. Алай а ректор, арт тизгинле таба къарагъан да этмей, дауурну да эшитмегенча, эсlemeгенча этген эди.

«Османиеден» кетгенликге, Умар Уфа шахардан кетмейди. 1917 джыл 9-чу апрелде Россияны социал-демократия партиясына кириб, большевиклени тизгинлерине къошулады. Николай патчахны шобралары тюшюб, ол къралгъа оноу этиуден айырылгъан хапар джетер-джетмез, Уфада устазланы союзу къуралады. Ол союзну шахар комитетини тамадасы болуб бир кесек ишлегенлей, Умарны ёрге кёлтюрюб, губерния комитетни башчысы этедиле. Союзну программасын, ишин партияны большевик къауумуну программасына кёре къурайды Умар.

Майны ал кюнлеринде Умар Владикавказ шахаргъа барады, делегат болуб. Бютеу Кавказдан джыйылгъандыла делегатла ары. Кавказда джашагъан таулуланы съездиди ол съезд. Делегатланы асламысы тау миллетлени байыракъ къауумундандыла. Дагъыстанны, Азербайджанны, Чечен бла Ингушетияны, Къабартыны джер, мал иелери, заводланы, фабрикаланы иелери джыйылыб, съездде тохтаусуз кюрешиб, тау халкъланы оноуларын этер ючюн къалмайдыла. Халкъны джарсыуу, халкъны джашауу деб, аны къайгысын этмейдиде ала. Байлыкларындан айырылмазча, революция болгъанлыкъгъа, тау халкъланы джашаууларында чырт джукъ тюрленмезча, аллай джол излеб къазауат этиб кюрешедиле ала съездде. Революциядан, орус халкъдан, большевикледен айырыргъа тау халкъланы — баш къарын ауруулары ол болады съездге джыйылгъан бай къауумну.

Умарны съездде сёлешгенин ушатмай, ол къауум аны кеслерини джауларына санайды. Экинчи кюн Владикавказда чыгыучу газетни бир статьясында Умарны сёлешген сёзюне «большевикни сёзю» деб, алай айтылыб, Умар большевиклеге джан басханын джашырмай сёлешгенди съездде деб, бек уллу айыб этиледи Умаргъа.

Умар ары дери да, ол кюнден сора да, большевиклеге джан аурутхан огъай эсенг, большевикле ючюн, аланы айтханларын джашауда толуб кёрюрю ючюн, джанын берирге да огъайы болмай кюрешеди.

Июль айда ол Къазан шахарда ишлейди. Энди иши да устазланы Союзундады. Бютеу Россияда восток устазланы Союзууну Ара комитетини бюросуну башчысы болады Умар. Аны бла биргелей «Уктучу» деген газетни чыгъарыргъа къарайды. «Уктучу» татар тилде чыгъады. Аны редакторларыны бири болады Умар. Редакторлукъ этгени бла биргелей,

кесини джазгъанларын да басмалагъанлай турады Умар. Аны хар джазгъан статьясы окъуучулагъа большевиклени программаларын ангылатыргъа болушады. Ол кёзюде Умар Ленинни талай статьясын татар тилге кёчюрюб чыгъарады газетде. Кесини джазгъанларыны тюбюнде юч тюрюлю къол салады Умар ол кёзюде: бир-бирледе тюз атын, тукъумун салады, бир-бирледе уа не Гумар Галави, неда Казбек Таулу дейди.

1918 джыл ноябрь айда партияны Ара Комитетини буйругъу бла большевиклени Къазан шахар комитети Умарны талай заманга Таджикистанга джибереди. Ташкентде, Верный шахарда, элдеде айланыб, Умар юсюне салынган сыйлы борчун толусу бла толтуруб къайтады. Октябрь революцияны, большевик партияны программасыны, Ленинни джазгъан китабларыны магъанасын ангылатыб айланады Туркестанда. Къуру сёз бла, къуру джазгъан статьялары бла кюрешиб къалмайды Умар Совет власть ючюн, революцияны байрагъын мийикде тутар ючюн. Къолуна сауут алыб кюреширге керек болады талай джерде Умар революцияны джаулары бла.

Къазан шахардан Умарны 1918 джылны апрель айында иште Москвагъа кёчюредиле. Умар Москвада Муслиманланы Ара Комиссариатында ишлейди. Ол Комиссариат Владимир Ильич Ленинни оноуу бла 1918 джылны январь айында къуралады. Комиссариатны башчысы белгили татар революционер, къаджыкъмагъан-талмагъан большевик Мулланур Вахитов болады. Муслиманланы Ара Комиссариаты Миллетлени Халкъ Комиссариатына (Наркомнацха) киреди. Умар Наркомнацда башчылыкъ этген бёлюм Кърымны, Кавказны, Туркестанны, Къыргъызстанны ишлерине къарайды.

УЛЛУ КЪУУАНЧЛЫ КЮН

Умар кабинетинде Мустафа Субхи бла олтуруб, экиси да бирге Ленинни «Очередные задачи Советской власти» деген ишин кёчюредиле тюрк тилге. Умарны аллында «Известия» газетни номери ачылыбды. Мустафа тюрк тилге кёчюрюлген статьяны окъуб, Умар да орусчасына къараб барады, халат кетмесин деб.

«Биз, большевикле, бютеу Россиягъа бюгюннге дери болумбуз, кючюбюз болгъанын танытханбыз, — деб окъуйду Мустафа. — Биз Россияны байладан сыйырыб, джарлылагъа, джегиучю классадан, биреуню къыйыны бла джаша-

гъанладан сыйырыб, джегилиб тургъан ишчи халкъны къолуна бергенбиз. Энди биз мындан ары Россияны оноуун эте билирге керекбиз...»

Окъуб, этилген ишни тинтиб, тюзетириклерин тюзетиб бошагъандан сора, Умар:

— Тейри, Мустафа, къыйналсакъ да, иги кѣчюргенбиз, дейме. Бош къыйналмагъанбыз. Ленин джазгъан магъаналы, керекли, акъыллы сѣзлени, орусча бек алапат джазылгъан сѣзлени бизни кючюбюз бла энди орус тилни ангыламагъанла да окъуяллыкъдыла. Къаллай бир адам окъургъа мадар табады Ленинни джазгъанын, тюрк тилге биз кѣчюргенден сора: мени туугъан джеримде, къарачай элдеде да окъурукъдула Ленинни энди, Дагъыстанда къумукълула, азербайджанлыла, узбеклиле, татарлыла, туркменле, уйгурла, къазахлыла, къыргъызылыла — бары да ангыларгъа мадар табадыла Ленинни сѣзюн, — дейди Умар.

— Да мени халкъым бек насыблыды, кеси сѣлешген тилинде Ленинни джазгъанын окъургъа мадар таба эсе, — дейди Мустафа.

Мустафа тюрклюдю. Орус тилни иги билмегенлигине, кесини тилин алапат, уста билиб, кѣчюрген сагъатларында Умарны бек къууандыргъанды, Умар табалмазлыкъ сѣзлени табыб, Умар кѣчюрген джерлени джарашдырыб, сыйдамлаб, сюрмелеб, джылтыратыб, магъанасын ангыларгъа тынч этген бла биргелей, тилни ариу этиб.

Мустафа Субхи бир онеки джылны тамадады Умардан. 1910-чу джылда огъунакъ Турцияны социалист партиясына киргенди ол. 1913 джылда Мустафаны, революцион иши ючюн тутуб, ългюнчю турургъа буюруб, каторгагъа ашыргъандыла. Алай а ол, джыл чакълы бирден тюремден къачыб, Турцияны чегинден джашыртын ътюб, Россиягъа келгенди. Россиягъа келгенлигине, революционер болгъанын билгенлей, патчакъны законун сакълагъанла къоймай, аны Урал таба ашыргъандыла. Уралда 1915 джыл Субхи большевиклени партиясына кириб, андан бери джанын-къанын аямай, революция хорлар ючюн, революция бегиб, орналыб джашар ючюн кюрешгенлей турады. Уралда огъунакъ ол тюрк тилге Карл Маркс бла Фридрих Энгельсни «Манифест Коммунистической партии» деген ишлерин кѣчюргенди. Бек билимли, фахмулу адам болгъаны себебли, джыйырма бла сегиз джылында огъунакъ Мустафа Турцияда профессор болгъанды. Наркомнацда къралла арасы пропаганда бардыргъан бѣлюмню тамадасыды ол. Мустафа Субхи бла, кер-

ти коммунист бла, терен билими, бай акъылы болгъан адам бла бирге ишлегенине бек къууанады Умар...

Кюнорта болургъа Умар, Мустафагъа: «Мени излеген болса, Румянцевский музейни библиотекасында боллукъ-ма», — деб кетеди.

Сагъат чакълы бирден Умар, библиотеканы окъуу залына кириб, анда ишлеген къарт чалбаш киши бла саламлашыб, окъургъа излеген китабларыны атларын айтады:

Чалбаш киши эки затха сейирсинеди бусагъатда. Биринчиси: Умарны, орус болмагъанлай, орусча ариу селешгенине. Умарны орусла болмагъанын а ким да танырчады: юсюнде кек чебгени барды, башанда уллу кек бухар бёркю, бет чырайы да билдиреди къайда эсе да Кавказны бир джеринде туугъанын.

Экинчи сейирсингени къарт адамны: бу джаш адам алай китабланы окъуб неге кюрешеди, неге керекдиле ала анга? Эки китаб айтханды Умар, биринчиси Фридрих Энгельсни китабыды — «Происхождение семьи, частной собственности и государства». Бу китабны аз излеселе да, Умардан къалгъан джаш адамла да излеучендиле. Ол алай бек сейир тюлдю. Экинчи китабны уа бек аз адам излейди. Джылда бир-эки кере излеселе да къарт адамла, белгили алимле излейдиле. Ол китаб историк Потто джазгъан китабыды. «История Нижегородского драгунского полка» деб алайды аты. Неге керекди, арабин, бу джаш таулугъа ол китаб деб, аны ючюн сейирсинеди чалбаш къарт.

Сейирсинсе да, танытмай, таууш этиб бир джаш къызчыкъны чакъырыб, анга китабны атын айтады. Бир 18—19 джыл бола болур къызчыкъгъа. Бал бетли узун чачы сыртына тегюлгенди, уллу ала кезлери бек огъурлу къарайдыла. Умар, кеси да эслемей, къызгъа кезюн ийиб, къыз да анга къараб, экиси да бир-биринден кез алмай, иги кесек турадыла. Къарт да, алагъа кез джетдириб, мыйыкъ тюбюнден ышарады. Аны алай ышаргъанын эслеб, къызчыкъ, къызарыб, кезюн Умардан айырыб:

— Айыб этмегиз, — дейди. — Бир кесек сакълатырыкъма. Энгельсни китабы узакъда тюлдю. Поттонукъу уа узакъдады. Эрлай келтирейим...

— Къайгъырмаз. Асыры бек ашыкъмагъыз, сакъларма, — деб Умар да, кезюн бир жары ийиб, уллу къара столланы бирини джанына олтурады.

Къызчыкъ кетиб, къарт журналгъа Умарны ким болгъанын джазады, Умар узатхан къагъытха къараб.

Атын, тукъумун джазыб бошаб, къайда ишлегенин джа-

заргъа джетгенинде, къарт биягъынлай сейирсиниб башлайды:

— Умар Джашуович? Атыгъызны тюз айтамамы? — дейди къарт. — Мени атым Сергей Сергеевичди. Эки джыйырма джылым толуб барады ма былайда, сиз кѣрген джерледе олтуруб ишлегенли. Джазылгъаннга кѣре, сиз Наркомнацда ишлей болурсуз? Бѣлюмню тамадасы болуб? Бек кыйын иште ишлейсиз, Умар Джашуович, джаш болгъанлыгъыгъызгъа. Неди джылыгъыз? А-а, мында джазылгъан кѣреме... 23 джыл. Кѣб тюдю. Алай а джылдамыды иш? Кѣбно кѣрген болурсуз, кѣб айланган болурсуз, кѣб кюрешген болурсуз, бу кыйын заманда юйге кириб турмай, мени кибик. Юйге кириб турама мен талай джылланы... Бутларым ауруйдула. Къымылдаргъа къоймайдыла. Бек кѣб муратым бар эди джаш заманымда. Алай а джашлыгъым кетди, муратларым толмадыла. Джазыуум тынч болмады, юйге кириб тургъанлыгъыма, кыйынлыкъ, азаб келирин къоймайды юйюме. Он джылны мындан алгъа бийчем ауушханды. Джашым Колчак бла уруш этеди. Джангызды джашым, чал болгъанды ол да, эки джыйырма бла эки джылы толуб барады. Къазауат этиб кюрешеди, бир урушдан бошаса, бир урушха кире айланыр, джашагъан къачан этерик эсе да... Келиним да аны блады, биргесине. Джарлыланы, ауругъанланы сакълай айланады. Сиз кѣрген къызчыкъ, Варенька, джашымдан туугъанды. Ол болмаса, къууанчым къалмагъанды... Башынгы аурутдум. Адетим алайды — тарыгъыб башлайма, адам кѣргенлейиме. Айыб этмегиз. Миллетигиз кимди, къараб ангыларгъа кюрешиб турама, Умар Джашуович?

— Къарачайлыма! Эшитгенмисиз къарачай деб?

— Эшитгенме. Эльбрусну тубюнде джашайсыз. Андан сора уа джукъ билмейме, билирге уа керек эдим — Москвада императорчу университетни география факультетин бошагъынма, билирге керек эдим...

— Айыб джокъду сизге, Сергей Сергеевич. Мен кесим, къарачай болуб, къарачай халкъны юсюнден бек аз билеме — историясына айтама. Талай джылны аны историясындан билирге къолумдан келгенни билирге кюрешеме, анданмындан эшитгеними, окъугъанымы джыйышдыра. Халкъымы юсюнден китаб джазыб чыгъарыргъады муратым, аллай китаб чыкъса, къарачай халкъны не халкъ болгъанын, кыйда джашагъанын, къалай джашагъанын кѣбле биллик эдила...

— Энгельс бла Поттону да аны ючюн окъуй болурса?

— Аны ючюн окъуйма. Нижегородский драгунский полк

XVIII ёмюрню аягъы бла XIX ёмюрню ал джылларында Кавказда къазауат этиб айланганды. Бусагъатда къарачайлыла бла черкеслиле джашагъан джерде да этгендиле ала къазауат. Аны себебли, бизни юсюбюзден бир зат билирге боллукъма Поттодан.

— Энгельс а? Энгельс не бла болушургъа боллукъду китабынга?

— Энгельс къарачайлыланы юсюнден джукъ джазмагъанын бек ариу билеме. Алай а Энгельсни окъугъандан сора, не халкъны да историясын теренирек ангыларгъа болады.

— Да ишигизден къууаңыгъыз. Бек махтаулу, сыйлы ишди кесини халкъыны историясын джазыб къурешген. Артыкъсыз да бек бу къыйын заманда. Башха ишигиз да богъурдакъдан болур, алай а бу ишни да унутмагъаныгъызгъа бек уллу бюсюреу табаргъа керексиз сиз халкъыгъыздан...

Варенька Поттону юч уллу томун къюден кёлтюрюб чыкъгъанлай, Умар, аны аллына атлаб, китабларын алады. Андан сора, биягъы джерине олтуруб, башын энишге ийиб, окъуб башлайды. Джашырмай айтса Умар, бусагъатда башын Поттодан айырыб, Варенька олтургъан джер таба къарары келеди. Бек чырайлыды, бек ариуду Вареньканы тюрсюню. Къарамайды Умар. Иш этиб, кесин китабха тагъыб турады. Алай бла эки сагъат ётюб, Умар андан сора къобады ёрге. Къобханы да аны ючюн болады: ким эсе да телефонга чакъырады аны. Телефонга ётюб бара, Варенькагъа къараб Умар, Варенька да анга къараб, экиси да ышарышадыла.

Умарны излеген Пестковскийди. Станислав Станиславович Пестковский Сталинни заместителиди. Наркомнацда тамадалыкъ этген Сталинди. Мустафа Субхи Турцияда белгили болгъанча, Пестковский, Польшада белгили болуб, Польшада революцион ишни бардырыб, Польшадан къачыб келгенди Россиягъа 1917 джылда. Россиягъа келгинчи, Англиягъа къачыб, анда ишлегенди — Британияны социалист партиясына къошулуб. Революцион ишге 18 джылындан башлаб къатышханды Пестковский. 1902 джылда Польша бла Литваны социалист партиясына член болгъанды. 1906 джылда тутулуб, 1907 джылда сюд этилиб, 4 джылгъа каторгагъа ашырылгъанды. Польшада да, Литвада да, Англияда да аны революция ючюн иги къурешгенин билиб, Россиягъа къачыб келгенинде, большевикле бек суюб къошхандыла аны кеслерине. Октябрь революция бара тургъан къонледе Петроградда Ара телеграфны комиссары болгъанды ол. Револю-

ция хорлагъандан сора, Москвагъа кёчюрюлюб, Наркомнацда иште салыннганды.

Телефон бла Пестковский бек къууандырады Умарны. «Тюнене эдтденбла, Умар Джашуович, сени докладынгы Владимир Ильичге берген эдим. Бюгюн ол аны окъуб бошагъанды. Сен Наркомнацха дженгил джетерге керексе. Сагъат бла джарымдан экибиз да Ленинни кабинетинде болургъа керекбиз», — дейди Пестковский.

Къызыу-къызыу урады Умарны джюреги. Мындан алда Север Кавказда айланыб келиб, ол анда болумну джазыб, Север Кавказ халкъла Деникин бла бара турган къазауатда къалай хорларгъа боллукъларын, алагъа къалай болушургъа керек болгъанын джазыб, уллу доклад этгенди Умар.

Умарны акъылы бла, Москвадан да, башха уллу шахарладан да болушлукъ болургъа керекди Север Кавказгъа. Ачха да, сауут да, пропагандистле, агитаторла да барыргъа керекдиле Север Кавказгъа. Наркомнацда Север Кавказы къуру кесине къарагъан бёлюм ачылыргъа керекди. Ол бёлюм, башха ишле бла кюрешмей, Север Кавказы ишлерин баджарыргъа керекди... Пестковский джаратханды Умарны докладын. Ленин да окъугъанды энди — не айтханды ол?! Бир сагъат бла джарымдан аны не айтырын эшитирикди Умар кеси къулагы бла.

Сагъат бла джарымдан, Пестковскийни ызындан бир узун, къарангыракъ коридор бла барыб, Ленинни кабинетине киреди Умар. Ючюнчю этаждады кабинет, Кремлде, алгъын сенат болуучу юйде. Кабинетге уллу терезеден кюн таякъла тюшюб, кабинет къарангы коридордан сора джарыкъ кёрюнюб, Умар эки кёзюн къысады. Эркинди кабинетни кенглиги, узунлугъу да..

Ленинни секретары Лидия Александровна Фотиева Умарны да, Пестковскийни да ариу таныйды. Ала киргенлей, ёрге къобуб, къолларын тутуб, кабинетде олтуртады, былай бир кесек олтуругъуз, айыб этмегиз, Владимир Ильич бусагъат келликди деб...

Кабинетни тюз ортасы болур деген джерде, джашил къумач бла джабылыб юсю — уллу стол. Ол Владимир Ильични столуду. Аны юсюнде кёксюл мермер ташдан ишленнген мерекеб орун, эки телефон аппарат, джашил къалпагъы болгъан стол лампа кёрюнедиле. Лампаны къатында — тёрт узун джау чыракъ, электричество джукъланнган тёреси болса деб. Электричество уа бусагъатда кёб джукълайды — электростанцияла кёб тохтатыучандыла ишлерин, не ташкёмюрлери, не отунлары болмай. Ленинни столуна джашил джабыу

джабылгъан тарыракъ, узунуракъ стол тирелиб, столну эки джанындан экишер уллу джумушакъ шиндик салыннгандыла — Ленинге киргенле олтурургъа. Ленинни столуну эки джанында да — этажеркала, китабладан, журналладан толуб. Столгъа аллы къараб, сахтиян тартылгъан мазаллы диван салыннганды, къабыргъагъа къысылыб. Умар бла Пестковский ол диванда олтурадыла бусагъатда. Диванны башында, къабыргъагъа Карл Марксны уллу сураты тагъылыбды.

Ала кирген эшикни сол джанында дагъыда бир гитче столчукъ барды, аны юсюнде да — бир сейир ишленген темирчиады. Темирчи келегини дженглерин ёрге къайырыб, къолунда — чёгючю, аллында — тёшю. Адамгъа ёлюм келтирген сауутланы, узун бычакъ бла тоб атыучу быргъыны, отда къыздырыб, туююб, аладан къаладжюк ишлейди темирчи. Къазауат, уруш этмей, бир-бири бла сермешиб къан текмей, бир-бирине ёлюм бермей, адамла сабан сюрюб, халал къыйындарын ашаргъа керекдиле — алайды магъанасы ол суратны. Адамла алай этселе, джашау джарыкъ боллукъду, ма бу лампа къарангыны джарытханча деб, аллай магъана бергенди лампыны аллай формада уста ишлеген адам, ким эсе да.

Эшикден онг джанына къабыргъаны танг кесегин алыб, дуняны картасы джайылгъанды. Дагъыда эки джерде эки гитчерек карта тагъылыбдыла. Къабыргъаланы бош джерлери, терезелени аралары — бары да китаб шкафладыла. Кёбдю китаб бу кабинетде...

Кёб турмай эшик ачылыб, къызыу-къызыу атлай, Ленин киргенинде, Умар кеси да сейирсиниб не аз да джунчумагъанына, ёрге рахат къобады. Ленин, алагъа джууукълашыб келе, Умаргъа джити-джити къарагъанында да танымайды Умарны джунчугъанын. Бетинден джукъ танылмаса да къарагъан адамгъа, Умар джюрегини къызыу тегбенин эслейди. Эм алгъа Ленин аны бла саламлашады.

— Здравствуйте, товарищ Алиев! — деб эрлей къолун узатады Ленин. Умар Ленинни къолун эки къолу бла тутуб, къаты къысыб, саламын къайтарады:

— Здравствуйте, Владимир Ильич!

Ленин Умарны да, Пестковскийни да олтуртуб, кеси да араларына олтуруб, Умаргъа сёлешиб башлайды.

— Джылынг джаш болгъанын Станислав Станиславович айтхан эди, — дейди Ленин. — Къарайма да, ол айтхандан

да джашыракъ кёрюне болурса дейме. Ол затны хатасы джокъду. Ол алаMAT затды. Джаш болгъанлыгъынга, ишни билесе, политиканы ангылайса. Наркомнацда не тюрлю миллетледен да, не тюрлю уллу, гитче халкъладан да ишни билген, ишни ангылагъан болумлу адамла джыйылгъанларына кьюуанама.

Кавказ отдел кюуаргъа деб айтханынги, джолдаш Алиев, бек тюзге санайма. Бусагъатда Кавказда Совет власть бегир ючюн, нени да аямай кюреширге керекбиз. Германия, къазауат этмезге деб Брест шахарда кёб болмай берген сёзюн бузуб, биягъынлай Россиядан джырталгъанын джыртаргъа излейди. Кюбан джагъалада битген будай бла Грозный шахарны нефтине узатыб кюрешеди узун кюлун. Деникинчиле башларын кёлтюргендиле, алагъа не джаны бла да болушукъ этере айтханды Антанта. Владикавказда Совет власта къаршчы кюзгъалыу башланганын билдиргендиле тюне не меннге. Терек совнаркомну председатели Буачидзени джашыртын атыб ёлтюргендиле. Свердловгъа борч салгъанма: Север Кавказгъа сауут-саба табдыруну къайгъысын кёрсюн деб. Орджоникидзе терк огъуна Владикавказгъа барыб, болумну кеси кёрюб, кюзгъалыуну тохтатырча мадарла излерикди. Киров, «Правда» газетге Север Кавказда болумну юсюнден статья джазыб, халкъгъа не этерге керек болгъанын, къалай кюреширге керек болгъанын ангылатырыкъды. Сен айтхан отдел бек амалсыз кюуралыргъа керекди. Терк заманны ичине кюуралыб ол отдел, джолдаш Алий улу, Север Кавказы пролетариатын бирикдирир ючюн, ангысын ёсдюрюр ючюн, Совет власты игилигин ангылатыр ючюн, нени да аямай кюреширге керекди. Отделни магъанасы бек уллу боллугъуна сёзюм джокъду — Север Кавказда халкъла деникинчилеге бой салмай, аланы тюбге салырча этерге бек болушурукъду отдел.

— Сынамынг кёбдю, джолдаш Алий улу, партия иште, революцион иште джангы адам тюлсе, джаш болсанг да, Север Кавказын джерин да, халкъларын да алаMAT билесе. Мааны ючюн Наркомнацны Север-Кавказ бёлюмюне тамадалыкъ этерге сенден бек келишген адам излемейбиз. Джангы ишинг бла алгъышлайма, джолдаш Алий улу. . .

Умар огъай дерик эсе да, Ленин, анга джукъ айтдырмайын, Пестковскийге бурулуб кюшады:

— Сталин Царицындан бусагъатлада къайтмазлыгъы себебли, Север Кавказын отделин кюуаргъа сениге борч са-

лынады, Станислав Станиславович. Проектин хазыр этерсе терк заманны ичине деб ышанама...

Андан сора кёб мычымайын Ленин, кьол да тутуб, экинсин да ашырады...

29-чу июнда уа Наркомнацда Север-Кавказ бёлюм ачылады. Бёлюмню председатели — Алийланы Умар, заместители чынг алгъа ингуш коммунист Хамзат Гастемиров, андан сора Магомет Альтемиров боладыла. Бёлюмде хар халкъдан бирер адам ишлейди. Дагъыстандан эм алгъа Гарун Саидов, андан сора Уллубий Буйнакский, тегейдиледен Умар Кубатиев. Басманы хакъындан ишлеге къарагъан профессор Мырза Гаффаров, экономика джанындан — Батырбек Туганов, джарыкълык-окъуу джаны бла ишлеге къарагъан Хубийланы Иммолат боладыла.

Бёлюмню борчлары была боладыла:

1). Совет властха таймайын таулуланы джарсыуларын, кереклерин, тилеклерин билдириб туруу.

2). Совет властны политикасын, джолун, излегинин таймаздан таулулагъа билдириб туруу.

3). Совет властны юсю бла таулуланы джашауларында хата, заран болгъан затланы къурутуу, джетишмеген, табылмагъан затланы алагъа, мадаргъа кёре, табырыу, болушуу.

4). Ишчи халкъланы арасында пропаганданы бардырыб, Совет властны халкъ власть болгъанын ангылатыу.

5). Совет Конституцияны джорукъларындан таймай, Север Кавказ бла Дагъыстанда келир заманда автономияла къуарача иш хазырлау.

Наркомнацда Север-Кавказ бёлюм къуралгъаныны хапары «Известия» газетде 1918 джыл августну 2-де басмаланды: «Север-Кавказны, Дагъыстанны, Къара тенгиз бла Ставрополь губернияланы бютеу уездлеринде, губернияларында ишлеген советлеге.

Ишчи халкъны кереклисине джарар ючюн, ишчи халкъны арасында Совет властны бегитир ючюн, уездледе, губерниялада къуралгъан Советлеге буюрулады: тау миллетле джашагъан джерледе таулуланы керекдилерине къарагъан бёлюмле къуаргъа. Бёлюмлени къурау ишде таулуланы Совет властха джан басхан къауумлары айтханча этерге, ала излеген адамладан къуаргъа.

Советлени толтуруучу органларына, ол бёлюмлени къуарар ючюн, не джаны бла да болушлукъ этерге борч салыргъа..

Бѣлюмле къуралгъаннга саналыб бошагъанлары, аланы Наркомнацца Кавказ Бѣлюм къараб бегитсе, андан сорады.

Халкъ Комиссарланы Советини Председатели —
В. УЛЬЯНОВ (ЛЕНИН).

Миллет ишлеге къарагъан комиссарны заместители —
С. С. ПЕСТКОВСКИЙ.

Наркомнацца Кавказ бѣлюмю тамадасы —
У. АЛИЕВ.

1918 джылны къачы бек къыйын заман болады Север Кавказда. Антантадан сауут кюч да табылыб, ачха болуш-лукъ да табыб, Деникинни аскерлери Север-Кавказ республиканы джерлерин алыб, ол джерледе джашауну кеслерича къураб, суйгенлерин этедиле. Анда Къызыл Аскерни къаруу аздан аз бола барады. Аны башчысы главком Сорокин, сатлыкъ адам болуб, бек итлик иш этеди. 12 октябрда, ол Север-Кавказ Совет республиканы тамадаларын къырдырады Пятигорскеде. Совет властны сакъларгъа ант этгенин бузуб, Совет властны джауу болуб, бек уллу заран салады, Къызыл Аскерни кючюн терс джанына бурургъа излеб.

Бек кѣб хатала джетдиреди Совет властха Север Кавказда атаман Шкуро да. Аны бандалары, бѣрюлеча, эл-элге айланыб, болгъанны тюрб этиб, тас этиб, джандырыб-кюдюрюб барадыла. Совет властха джан басхан адамланы юйдегилери бла къырадыла. Бир-бирледе саулай элени кюдюредиле от салыб. Тау элдеде уа моллала, бийле, байла, — контрреволюцион къауумла, революциягъа тиш къысыб туруб, энди, дерт къайтарыр ючюн, нелерин да аямайдыла. Ариу бла, аман бла да ала халкъны Совет властха къаршчы тургъузуб, Совет властны думп этиб, эски адетлени къайтарыргъа кюрешедиле. Дин къазауатны джашил байракъларыны тюрбюне джыяргъа излейдиле халкъны.

Россияны юг джаныны Чрезвычайный комиссары Серго Орджоникидзе, джукъуну, ашны унутуб, бир Владикавказда бара тургъан урушлагъа, бир тау элlege, бир къазакъ станселеге джете эди. Совет власть къарыусуздан къарыусузгъа барыб, бир тая, бир аякъ тирей турады. Иги тирилгени аны ноябрь айны аягъында болады. Къызыл Аскер 23-чю ноябрда, Бичераховну башчылыгъы бла джюрюген акъ аскерлени ууатыб, Моздок сахарны алады. Андан сора Север-Кавказ Совет республика бир кесек бегийди, аякъ тирейди, алай а ол, суйгенича джашар ючюн, алкъын кѣб уруш, къазауат бардырыргъа керекди хорланыб бошалмагъан акъ аскерле бла.

Бу кыйын кёзюде, ишчи халкъны бирикдириб, деникинчилеге къаршчы къобарыр ючюн, Москвадан Владикавказгъа Чрезвычайная коллегия чыгъады. Коллегия Умарны сёзю бла къуралгъанды. Юч адамдыла ала: тамадалары — Умар, эки джёнгеры Умар Кубатиев бла Уллубий Буйнакский. Уллубий Буйнакский, Владикавказгъа джетмей, Астраханда къалады, анда таулуладан аскер къуар умут бла.

Эки Умар 26 ноябрда, Владикавказгъа келиб, Серго Орджоникидзе бла парадха барадыла. Моздокну хорлаб алгъанлары ючюн этедиле кызыл аскерчиле парадны. Эки Умар да Сергону къатында сюелиб къарайдыла парадны ётююуне. Чынг алгъа джаяу аскерлени полклары барадыла, ызларындан — атла аскерле. Къазакълыла, ингушлула, къабартылыла, тегейлиле, къарачайлыла — мында болмагъан джокъу Север Кавказда джашагъан халкъладан. Башха джерден да кёб адам барды Къызыл Аскерде къуллукъ этиб, мында Совет власть ючюн къазауат бардыргъан. Гюрджюлюле, азербайджанлыла, дагъыда кёбле барадыла. Аскерчилени юслеринде шинелле, джамчыла, чепкенле — не тюрлю кийим да кёрюнеди.

Парад бошалгъан кюнню ингинде, бирге олтуруб, кеч болгъунчу сёлешиб, Орджоникидзе бла эки Умар Север Кавказда болумну сюездиле.

— Бек керекли кюнде келгенсиз, — дейди Орджоникидзе эписине. — Бичераховну хорлагъанлыгъыбызгъа, акъ аскерле алкыны кёбдюле, кючлери уллуду. Не джаны бла да Антанта болушады алагъа. Биз не кийим, не аш, не сауутсаба джетдиралмайбыз кереклисича Къызыл Аскерге. Алай а бизни аскерчилерибиз джигитлик, ёхтемлик кёргюзтюр ючюн къалмайдыла. Грозный шахарда джюз кюнню барыб тургъанды уруш. Кёлтюртюб айтханлыгъым тюлдю, Грозныйни тегерегин алгъан джау аскерни саны бир-бирледе 12-13 мингнге дери джетгени болгъанды. Бизни аскерчиле, ёлсек да — шахарны кёймазбыз, алдырмазбыз деб, юч айны сейирликге айтылырча бардыргъандыла урушланы. Шахарны миллети да толусу бла бизни джаныбызгъа кёчюб, ишчиле — къартлары, джашлары да — бизни бла биргелей къазауат этиб, алай келгенди бизге хорлам. Къуру Грозный шахарда джашагъанла болуб къалмай, бютеу тау миллетлени аслам къаууму Совет власть ючюн кюреширге хазырды, кюрешиген да этеди. Ёмюрде Кавказда джорюмеген иш болгъанды Сурхохи деген элде. Ол элге къачыб барыб, Совет властны джауу тюрклю эмиссар Шукуба талай адамы бла

бугъуннганында, чеченлиле бла ингушла, ёмюрден келген къонакъбайлыкъ адетлерин бузуб, аланы къысдаб ийгендиле «Совет властны джаулары бизге къонакъ тюдюле», — деб. Ма алай этгенни кёрсем, халкъны Совет властны алай суйгенин кёрсем, къууанч тыбырлы да болама, ийнаннган да этеме бютеу джауларыбызны бирин къалмай хорларыгъыбызгъа. Къысха заманны ичинде хорлаб къоялмасакъ да, эм ахырында биз онларыгъыбызгъа чыртда ишекли болмайма.

Ол кюнню экинчи кюнюнден башлаб эки Умар да, не Орджоникидзе, не Гикало бла биргелей, не да къуру кеслери бирем-башха айланыб, митингледе сёлешиб, партия ячейкала къураб, партия конференцияла джыйыб тебрейдиле. Чечен, ингуш, къумукъ къабарты, малкъар элдеде айланадыла ала, ангылатыу иш бардырыб, экили бола тургъанланы Совет власть джанлы этедиле.

Къарачайны Къобан ёзенинде Кърымшаухалланы Мырзакъулну акъ отрядлары да толуб эдиле. Умар олсагъатда джашыртын Къарачайгъа келиб кетеди. Къарачай эллени бирине келиб, Схауатда митинг джыйыб сёлешеди.

Андан сора, къабарты элге — Ташкёпюрге, малкъар элге — Хабазгъа, дагъыда башха элге барады. Энеланы Магомет бла, Настуланы Джюсюб бла, дагъыда башха малкъар революционерле бла бирге, ол малкъар элдеде, къызыл Аскерде къуллукъ этгенлеге джиберир ючюн, мал да, кийим да, азыкъ да джыйдырады. Андан сора, 400 джаш джыйыб, Къызыл малкъар полк къураб, аланы Энеев Магометни биргесине ашырады аскерге.

Кёндендене да болады Умар талай кере. Аны танымангъан, не ол танымангъан адам джокъду бу элде. Анга тюбешгенлени, къууаныб, бетлери джарыйды кёбюсюне. Бир-бирледе анга, мангылай тюбюнден къараб, тиш къысханла да бардыла. Бююн танг атханлай келиб бери, кюн орта болургъа межгит аллында халкъ митингге джыйылыб, Умар сёлешире чыгъады.

Тохтамагъанлай, солумагъанлай тёрт сагъат чакълы бирни сёлешеди Умар кёндененчиле бла. Джангы власть бла эски властны башхалыгъы, Совет власть халкъгъа не джангылыкъла келтиргени, джерни, байлыкъны къалай юлеширге керек болгъаны, Совет власть диннге къалай къарагъаны, тусагъатда халкъдан не изленнгени, граждан къазауат тохтагъандан сора джашауну къалай барлыгъы — сёзюну барыуу аны юсюнденди... Умар кеси эртде бошарыкъ эсе да

сёзюн, анга кёб сорлукълары барды, кёб затны билирге излейдиле элчиле, кебдю бу къатышхан заманда джюреклеринде къайгъылары...

Ёмюрлени узагъы бирча барыб тургъан джашауну тюрлениуюне ийнаналмагъан кебдю бусагъатда тау эллени къайсысында да. Ёмюрледен бери унугъуб тургъанла, башларын энишге тутуб, къоркъадыла, тюшча кёрюне болурла алагъа бу джангы ишле, джангы сёзле, джангы адетле. Башларындан ауурлукъ басыб тургъанланы бир-бирлери энди ауурлугъугъузну алдыкъ юсююзден, басыб тургъан азабыгъызы туб этдик, тас этдик, къоркъмагъыз да ёрге кёлтюрюлюгюз, санларыгъызыны тюзетигиз, эркинликни хауасындан суйгенигизча бир солугъуз дегенликге, беллерин бюгюб, башларын, юреннгенлерича, энишге тутуб тургъан болмаса, силкиниб, беллерин тюзетиб, кёкюреклерин кериб, къучакъларын джайыб, джангы джашауну аллына чыгъаргъа базмайдыла. Боюнсахасы алыннганлыкъгъа, тынч ёгюз бойнун энишге тутуб сирелиб тургъанча, бир-бир таулула алкъын алай турадыла. Уятыргъа керекди аланы, ийнандырыргъа керекди. Умарны сёзю аллайлагъа айтылады бюгюн. Халкъны уянырын, тюзелирин суймегенле да тынгылайдыла Умарны сёзюне. Ала чыгъыб, ачыкъ сёлешмегенликлерине, мурулдаб, ууакъ-ууакъ дауурну бардырыб, Умар айтхан сезлени татыуун, кючюн сындырыргъа кюрешедиле. Бир-бирледе, ичлеринде тыялмай, тышына да чыгъарадыла кеслерини уу сёзлерин ала...

Бир заманда, сёлешинник сёлешиниб бошады деген сагъатда, орамны терен къыйырындан чабхан атланы ташлы джолда туякъ тауушлары эшитилиб, бир кесекден юч атлы, межгитни арбазына джортуб кириб, экиси алай къалыб, бири гузаба атлаб, Умар сюелген джерге чыгъыб барыб, Умарны аллына сирелиб тохтайды.

— Таныяламыса, Алий улу? — деб биринчи сёзю алай болады келген атлыны. Таныялады Умар аллына келгенни. Батырбекди ол. Талай джылны мындан алгъа Кёндеденде бу адам бла бирге окъуб тургъанды. Уллу кёллюлюгю болур, бурнун бек ёрге тутуб, кеси да кишиге илеширге суймей, анга да киши илешмегенлей, джыл чакълы бирни окъуб, арда думп болгъан эди ол, къайры кетген эсе да. Олсагъатда тегерекбет, къызылууурт, ауууракъ къымылдагъан джаш эди Батырбек.

Энди, аллай бир джыл кетгенден сора, Батырбек, созуллуб, саны узунуракъ да, къуууракъ да болуб, юсюне кий-

ген мор чепкени бек ариу джарашыбды. Имбашлары кенгергендиле, кюмюш белибау кьаты буугъанды ингичге белин. Алгъын да ариу кийиниучю эди, бусагъатда да бек омакъда юсю. Алгъын сыйдам джаякъларын кьап-къара, мыдых кьыркьылгъан, кьалын битген сакъал басханды. Бусагъатда бир-бирине кьаты кьысылыб тургъан джукъа ариу эринлерини юсю бла тогъай барыб, эки ингичге кьара мыйыкъ кьошуладыла сакъалына. Бек тюрленгенди Батырбек, алай а бир кьарагъанлай да таныгъанды аны Умар. Бир-бирле айтханнга кёре, Батырбек бусагъатда не Тюркде, не араб кьралланы биринде болургъа керек эди. Окъуй келиб, тас болуб кьалгъанында, окъургъа ары кетгенди, деб чыкьгъан эди хапар.

— Танялама, Батырбек! Къайдан чыкьдынг, атынгы бурун тешиклерин тургъузуз? Сау кел кесинг да...

— Сау бол, Умар. Атымы бурун тешиклерин сеннге ашыгъыб тургъузгъанма. Ма буду мени ашыкьдыргъан... Къарачыгъыз бери, джамагъат!

Батырбек, кьолун терен сугъуб, джан хурджунундан бир сары сахтиян бочха чыгъарыб, андан да төрт бюкленген бир кьагъыт кесекчик чыгъарыб, эки кьолу бла эрлей тюзетиб, артада ёрге тутады...

— Кёремисиз муну, джамагъат? Неди бу? Кьагъыт кесекди! Алай а бош кьагъытды демегиз мынга! Ма бу кьагъыт алты ууанык бла онджети иркни орнун тутады. Солтанбийни аллай бир малын алыб, ма бу кьагъытны тутдургъандыла мени кьолума бюгюн. Совет властха керек боладыла ууаныккла да, кьойла да, — деб алай айтхандыла муну меннге тутдургъан джашла. Джашланы башларында джити бёркле бардыла, бёрклерине беш мойюшлю джудузла тойрелгендиле. Онг джанларында гёрохлары барды джашланы, сол джанларында бычакълары барды. Бек ариу джашладыла ол джашла. «Нек этесиз былай? Кюндюзгю кюн, бёрюлеча, нек чабасыз биреуню малына?» — дегеникде, ышардыла джашла. «Совет властны аты бла сюрбиз бу малланы, — дедице, — кьагъыт беребиз, — дедице, — кьызыл аскер ачдан кьырылыб барады, алагъа азыкъ керекди, — дедице. — Тарыгъама десенг, тамадабызгъа тарыкъ, — дедице.» «Кимди тамадагъыз?» — дегеникде, большевикди, Алийланы Умар,» — дедице. «Къарачайлымыды?» — дегенимде, «къарачайлыды», — дедице. Сен болурмуса дедим да, келдим, келгенимде, сен болгъанынгы кёрдюм. Сен алаMAT окъуй эдинг «Къуранны», Алий апенди сени

бир бек сые эди, бу заманга дери кесинг да уллу апенди болургъа керек тюлмю эдинг, аманлыкъчыланы башчылары болмайын, Умар...

— Солтан-бийни малын сюргендиле дединг, джангылма-дым эсе. Огъесе эшитмегенликми этдим, Батырбек? — дейди Умар.

— Тюз эшитгенсе. Солтан-бийникиди мал...

— Да сен тамагъынгы нек джыртаса аны ючюн?

— Аны адамыма мен...

— Джууукъма дегенлигингиди?

— Ишлеген этеме анда. Хакъ алыб. Малына да, джерине да мен джууаблыма, мени къолумдады, аны ючюндю атымы бурун тешиклерин тургъузуб келгеним, сеннге тансыкъ болуб келгенме десем, ийнанмазса..

— Ант этдир, Батырбек, бу тау джуртлада сени кёрю акъылым джокъ эди мени да. Кёрюрге кюесем да, узакъдаса деб тура эдим. Стамбулгъа неда Меккагъа кетиб, уллу окъуу битдириб, башынга сарх кысыб, апендилик этесе деб тура эдим. Сен а Солтан-бийни малын санаучу, арбазына къараучу... Терсгеми санайса джашланы этгенлерин? Урушлада къан теге айланган джашланы бёрюлечамы кёресе? Сейир тюлдю алагъа ашарыкъ, ичерик керек болгъаны. Ала болмасала, не кюннге джетерик эдик бусагъатда, билемисе? Солтан-бий бла сен джунчурукъ болмаз эдигиз, Деникин келсе да. Къалгъан миллетге не кюн келлик эди? Башын ёрге кёлтюре башлагъанны биягъынлай энишге бюлюб, джегериклерине ишексиздиле ол сен бёрюле деген джашла, халкъ джаула бла аны ючюн кюрешедиле къан тегюб. Тюзлюк ючюн, тенглик ючюн, насыб ючюн кюрешедиле. Ашангъанлары халалды. Солтан-бийни да, къалгъан байланы, бийлени ууаныклары да халалды ол джашлагъа. Бош тургъузгъанса алашангы бурун сюеклерин, сеннге айтыр затым джокъду андан сора. Революцияны айтханын этедиле джашла, Совет властны — халкъ властны айтханын этедиле. Бийле айтханын этиу тохтагъанды... Бийсиз джашау излейди халкъ энди.

— Болмайды бийсиз джашау, Умар! Къой сюрююню алында бир эркеч барады, бёрю сюрюуде да бир тамада болады. Джашау алай къуралгъанды, ёмюрден келген адетди ол... Халкъны терсине буруб, алджатыб, болгъанны хапасапа этиб, башы-тюбуне айландырыб кюрешген власть кёб джашарыкъмыды? Арты не боллугъун айтыр эдим мен, башха джерде болсакъ бусагъатда.

— Ким тыяды ауузунгу, айт. Мен сөлешгенча, сен да боллукъса сөлеширге. Мен айтырыкъ ачыкъды. Суюселе, суюб, суюмеселе, суюмей, сени бийинг да, къалгъан бийле да малларындан, джерлеринден айырыллыкъдыла. Биреу ач джатыб, биреуню да ашагъаны къарнына сыйынмай турлукъ тюлдю. Революция алай айтады. Тенглик болургъа керекди. Кёк кирик, кюн кирик, джер да теппе-тенг юлеширге керекди, джерни юсюнде джашагъан адамланы арасында Солтан-бийге къайдан джетеди 1000 десятина, минг адамны эшек байларча бирер джерлери болмай тургъанлай. Солтан-бийни десятиналары халкъныкыла болуб, бетсизлиги озуб алгъанды аланы ол кесине. Ол десятиналада битген байлыкъ да, ол десятинада отлаб айланган суюоуле да халкъныкыладыла. Солтан урлаб, тырнаб алгъанды аланы. Солтанды бёрю. Халкъ энди кесини затын сыйырыб кесине алады. Большевикле этдиредиле алай. Большевикле джерни башы тюбюне этмейдиле. Джер бусагъатха дери башы тюбюне болуб тургъанды да, большевикле энди тюбюне бурадыла. Терсми этедиле большевикле? Айт кёлюнге келгенни, тыйма ичингде.

— Кёлюмдегин айтырча джерге да тюшербиз, аллах айтаса, Умар. Сенича сөлеширге къоймагъан загла бардыла бусагъатда. — Батырбек, алай айтыб, межгит аллында джоппу джыйылыб тынгылаб тургъан къызыл аскерчилеге къарайды. — Аладыла мени сөлешдирмеген, сени да сөлешдирген. Бёрю эчкиге айтханын эшитгенмисе, Умар? Эшитмеген эсенг, айтайым, кёлюнг къалмасын. Бёрю келе тургъанлай, эчки, аны кёрюб, секириб юй башына миниб, бёрюню ары джетелмезлигин билиб, ауузун оздуруб башлагъанды:

— Минчи бери, дегенди, къоркъмай эсенг. Минчи, базыкъбоюн. Минчи, узункъуйрукъ. Минчи, кенгмангылай. Минчи, мюйюзлерими къатылыгъын бир сына. Минчи, кенгмангылайынгы бир чачайым.

— Эчки, — дегенди бёрю, — сени алай сөлешдирген эки мюйюзюнг тюлдю. Сени алай миннген джеринг сөлешдиреди. Мюйюзлеринги къатылыгъы уллу болур, кючу уллу болур, алай а ары миналсам, эки мюйюзюнгден сора джугъунгу къоймаз эдим...

Джабаллыкъ эди Умар бий ючюн терлеб кюрешген бу омакъ джашны ауузун. Ауузундан сёз чыгъартмайын да къояллыкъ эди, башха джерде болса, алай а халкъ къаргъан, халкъ тынгылагъан джерде дженгиллик этерге эркин

тюдю. Ол бусагъатда, къуру кесини аты бла сёлешиб башлагъанды сёзюн. Халкъ дженгилликни скоймейди. Совет властны уа, большевиклени уа сюерге керекди.

Бек рахат, бек сабыр сёлешеди Умар бусагъатда Батырбек бла. Батырбек да, кесини атындан сёлешиб къоймай бусагъатда, бийлени, байланы атындан сёлешеди.

— Большевикле тенглик излейдиле деб, алай айтама мен, — дейди Умар. — Алай айтханым бош сёз тюдю. Керти да олду излепенибиз. Тенглик ючюндю къан да, тер да тегюб кюрешпенибиз. Бёрю, эчки джокъду былайда. Экибиз да бир джерде, халкъны аллында сирелебиз. Сёлеширге эркинлигибиз да тенгди. Айтыр затынг бар эсе, айт. Халкъ тынгылайды — тюзню айтыр.

— Алай эсе, айтайым, — дейди Батырбек. — Большевикле излеген тенгликди дейсе, тюзлюкдю дейсе, халкъгъа насыб, игилик излейдиле, дейсе. Артыкълыкъны, терсликни джолу бла барыб табаргъа боллукъмуду ол тюзлюк бла тенгликни? Большевикле излеген тенгликле, тюзлюкле башха затладыла. Барыбыз да тенг болайыкъ деселе алай, алай айтадыла: биз тутмайбыз дин — сиз да тутмагъыз, биз ийнанмайбыз аллахха — сиз да ийнанмагъыз. Бизни джокъду межгитлерибиз — сизникилени да от салыб кюйдюрейик. Сени ариу къызынг бар эсе, анга тенгден эр болайыкъ, энчи юйюнг болмасын, энчи къатынынг болмасын. Байлыгъынг бар эсе, чачайыкъ байлыгъынгы, тенг болайыкъ, барыбыз да зыккыл, мискин болайыкъ — аллай тенглик излейсиз сиз. Солтан-бийни берекетин-харакетин къурутуб, садакъачылагъа тенг этейик, бай да, байлыгъы болгъан да къалмасын, бары бирча болсунла, кеси ырысхыларындан айырылсынла, дейсе сен. Сора мен сенге эмегени бир хапарын айтайым. Чегетге келиб, къараб, алай айтханды эмеген: «Неди бу иш, бу чегетде ёсген терекле бири мийик, бири алаша болуб, эрши кёрюнюк турады чегет. Барын да тёббе-тенг этерге керекди.» Алай айтыб, гитче тереклени ёрге тартыб кюрешиб ол, уллу тереклеге тенг эталмагъанында, уллу тереклени башларын кесиб, гитчелеге тенг этгенди. Совет власть да алай этеди. Уллуланы-гитчелеге, байланы — кёнчексиз къаратабанлагъа, онглуланы — онгсузлагъа тенг этерге излейди. Гитчелени уллулагъа тенг этеме деб, ёрге тартыб кюрешсе эмеген, чымылтыр болгъан болмаса, мураты толлукъ тюдю. Аллай тукъум тенглик бир власть да бераллыкъ тюдю халкъгъа. Тенглик болмагъанды, болгъан да этерлик тюдю. Саулада огъай, ёлгенледе да джокъ-

ду тенглик. Къабырлагъа барыб къарасанг, сын ташла да тенг тюлдюле: бири сыйдам, бири зыбыр, бири алаша, бири мийик. Ташны ата билмеген башына урур дегенлей, болгъаны къатышдырыб, кеси кесигизге хатадан сора, джукъ табарыкъ тюлсюз. Кеч болгъунчу тохтасагъыз, кечмеклик табар эсегиз да, мындан ары оздурсагъыз, ачы сокъуранныкъсыз...

— Бош къайгъырма бизни ючюн, — дейди Умар, Батырбек айтырын айтыб, джукъа эринлерин къаты къысыб тохтагъанында. — Къатышдыргъанла биз тюлбюз, алджайса. Къатышыб тургъан джашауну тюз джолгъа салыр ючюн джаратылгъандыла большевикле. Халкъгъа хата излемейдиле большевикле, халкъдан да хата табарыкъ тюлдюле. Большевикле бла халкъ бирди, биз халкъдан чыкъгъанбыз, халкъ ючюн ачабыз урушну. Сен айтхан таурухла бошдула. Не артыкълыкъла этиб кёргенсе сен большевиклени? Кимни къатынын сыйырыб билесе? Кимни къызына артыкълыкъ этгендиле? Джукълаб туруб, тюшюмде кёре тура болурмамы мен бу межгитни? Огъесе сен джукълабмы тураса? Большевикле джандырыб, кюйдюрюб тас этедиле, дейсе межгитлени, моллаланы, эпендилени ёлтюредиле, соядыла, дейсе. Динни къаурадыла, дейсе. Не билиб, не кёрюб айтаса алай?

— Большевикле къурутургъа излемей эселе, ким излейди муслиман динни къурутургъа? Гяур болгъан — динни джауу болмай, не болады? Большевикле гяур болгъанларын джашырыб кюрешмейдиле, сен да, мен да бек ариу билебиз аны.

— Да, патчах да гяур эди. Сен да, сени бийлеринг да патчахха табыныб нек тургъансыз, нек санамагъансыз аны джаугъа? Хапар айтайым мен, тынгыла большевикле муслиман диннге къалай къарагъанларыны юсюнден. Кеслери дин тутмасала да, кишини башын кесерге излемейдиле, дин тутаса деб. Сеничча биреулен, большевиклени кёрюб болмагъан бир джигит, кёб болмай ма былай халкъ джыйылгъан джерде большевиклеге къаллай айыб салгъанын айтайым. Ол эшитгеннге кёре, революция хорлагъандан сора, большевикле, Осман халифни патчахны къаласында сакъланыб тургъан сыйлы къуранын отха салыб джандыргъандыла. Хапарны кертисин алгъын да айтхан эдим, бюгюн да айтайым. Эсге алыб къой ол сыйлы къуран Николай патчахны къаласына къайдан тюшгенин. Эртде заманлада муслиманладан сыйырылыб алыннганды ол къуран. Петроградда Императорчу халкъ библиотекада тургъанды андан бери ол

къуран. Ол къуран къалгъан къуранладан айырылыб артыкъ бек сыйлы нек болгъанын да айтайым, эшитмеген бар эсегиз. Араб къралны ючюнчю халифи болгъанды Осман — бир онюч ёмюрню мындан алгъа джашагъанды. Осман халифни аджалы суймегенлени къолундан болгъанды. Джашыртын кириб келиб, артындан узалыб, бычакъ бла сермеб алгъандыла аны джанын. Халиф къуран окъуй тургъанды, джаны чыгъа тебрегенинде да, ол къуранны къолундан тюшюрмегенлей бергенди джанын, дейдиле. Андан бери Османны къураны сыйлы къураннга саналады. Суйюб бермегендиле Османны къуранын муслиманла. Орус патчахланы бири сыйырыб алгъанды ол къуранны. Андан бери, муслиманла тилеб кюрешгенликге, къуранны алагъа табдырмагъанды патчах. Революция хорлаб, патчах орнундан тюшгенден сора уа, бир ай да турмай, 1917 джыл биринчи декабрда, Петроградда муслиман съезд джыйылыб, къагъыт джазгъандыла: «Османны сыйлы къуранын муслиманланы къолларына беригиз», — деб. 9-чу декабрда уа, бир ыйыкъдан Халкъ Комиссарланы Совети буйрукъ чыгаргъанды: «Кърал джамагъат библиотекада сакъланыб тургъан къуранны терк огъуна муслиман съездге берирге», — деб. Ол буйрукъну тюбюне къол салгъан адам эм уллу большевик Владимир Ильич Ленинди. Къуранны сыйыртыб алгъан патчахха айыб этмей, патчах джашасын даб туруб, къуранны ызына берген большевиклеге уа, динни къурутуб барадыла, гяурладыла, ассыладыла деб, айыб салыргъа кюрешиб, къычырыкъ-хахай этиб тургъан адамланы адамлыкълары неди? Ётюрюкню кереклиси джокъду халкъны аллына чыгыб селешген сагъатда, Батырбек! Тюз селеширге керекди. Сени тюз айтханынг джангыз бир затды: большевикле байланы, бийлени джерлерин, малларын сыйырыб, халкъгъа береди. Большевикле Совет властны — халкъ властны — ач болурун да, сууукъ болурун да суймейдиле. Ол власть джашар ючюн, бир душманны да аярыкъ тюлдюле. Сыйынган — сыйынды, сыйынмагъан къалай суйсе да этсин, суйсе — ёрге чабсын, суйсе — знишге чабсын, суйсе — кёчюб Стамбулгъа неда Мединагъа, Меккягъа кетсин. Тюзлюк болмай, тенглик болмай амал джокъду мындан арты джашаргъа. Эмегени таурухун тюз айтханса. Аламат этгенди сени эмегенинг. Ариу ангылайды болумну. Тюз кеседи уллу тереклени башын. Кесерге керекди, бир мазаллы терек джюз гитчерек терекни башларындан басыб, кюн джарыкъны да тыйыб, джерден, суудан ашны да кесине алыб, онгсузланы андан да онгсузгъа ийиб бара эсе...

— Кесигиз, теблегиз, кюйдюрюгюз, къарыу-кюч сиздеди

бююн!— дейди Батырбек.— Джууаб этер кюнюгюз да узакъ бармай келир, аллах айтса.

Ол сёзлени айтыб, Батырбек, сирелиб тургъан джеринден да учуб тюшгенча тюшюб, секириб атына миниб, эки джёнгери, кеси да, джортуб киргенлерича, джортуб межгитни арбазындан чыгыб, кёзден ташаядыла.

Кете башлаб, Батырбек бек огъурсуз къараб. кетеди Умаргъа, кёзюнде огъу болса, урурча.

Ол кюнню ашхамы бла чыгъады Умар тогъуз-он джаш бла Кёнделенден. Джашла бюгече Нальчикге барыб, кече анда къалыб, эртденбла Къызыл Аскерни тизгинлерине къошулуб, Совет властны джаулары бла урушну башларыкъдыла. Алай а Нальчикге джетгинчи да этерге керек болады алагъа бююн уруш. Элден чыгъа башлагъан джерлеринде къысха, къызыу сермешиу болады. Эки джанларындан, къара къушлача, чартлаб-чартлаб атлыла чыгыб, алагъа кеслерин атадыла. Окъ атылгъан тауушла элни бир къыйырындан бир къыйырына эштиледиле. Ачы-ачы ат кишнеген таууш чыгъады аланы ызларындан. Ай джарыкъда къурч къылычла джылтырайдыла.

Умарны аллына биреу джетиб, атын шын тургъузуб, бычагъын ёрге мийик кёлтюрюб сермейди. Умарны насыбына, тюбюндеги ат аламат атды. Джюген тартылыр-тартылмаз, ол да шын туруб, сызгырыб келген бычакъдан сакълайды Умарны. Атны бойнуна джабышыб туруб, ат ёрге кёлтюрюлген сагъатда, ол ызына джерге ал аякъларын салыргъа, Умар, ёзенгилеге туруб, анга кесин ургъан адамны кёкюрегине гёрохун тутуб атады. Гёрох тауушдан юрке болур ат, юркуюб, юсюнде адамны да джыгыб, тёртгюллеб тюзге кетеди. Атдан кетген адам, джерге тюшмей, чартлаб барыб баууру чалманнга къабланыб, базман болады. Къараб-къарагъынчы сермешиу, башланнганыча,эрлай бошалыб, кечеге бёрюлеча, бир джанындан чыкыгъан адамланы саулары къачыб думп боладыла. Чалманнга къабланыб тургъанны, чалмандан алыб, бетин айгъа буруб къарагъанларында, Батырбек болгъанын кёредиле. Къан джуаады Батырбекни кёкюрегин, суууб баргъан кёзлери эрши джылтырайдыла, айгъа аралыб. Ауузундан тылпыу чыгыу тохтаб бошагъанды...

Кёб тегюллюкдо алкъын къан гитче-улла сермешиуледе да. Класс джауланы къанлары да, большевикленики да. Север Кавказда ол кёзюуде кюнден кюннге Деникинни кючю ёсюб тебрейди: Антанта тохтаусуз болушады анга...

Ачдан къарыусуз бола, сауут, кийим джетмей, къыйын

болумда кюрешедиле XI-чи кызыл дивизияны аскерчилери. Кюч тала, аз бола баргъан болмаса, кёбейирге унамайды, башха джерден болушлукъ табылмайды. Астрахань таба тебрейди дивизия, анда эс джыйыб, кюч алыб, джангыдан сермеширге хызыр болуб кьобарча. Къыйынды Астраханнга джол. Ачлыкъны юсуне да уллу сууукъла, тиф ауруу кьошулуб, бек кёб азаб чегедиле кызыл аскерчиле кьалмуку тюзледе, кьарда, боранда Астраханнга джол сала. XI-чи дивизия бла Умар да барады кетиб. Тифден ол да ауруйду. Алай а анга болушлукъ этерча мадар джокъду джолда. Несин да билмей джетеди Астрахань сахаргъа. Астраханда да кезюн ачмай, эсин джыймай бек кёб заманы джатыб, кючден-бутдан турады аякъ юсуне ол.

Москвагъа кьайталгъаны Умарны 1919 джылны апрель айында болады. Мында Къырымгъа барыргъа буюрулады анга.

Къырымгъа партия ол заманда кёб белгили адамны джибереди Совет властны бегитирге. Федько, Кереметчи, дагъыда алача башхала келиб, акъла Къырымны алгъынчы ишлейдиле. Къырымгъа акъ аскерле келгенден сора, ол адамланы кёбюсю анда кьалыб, ташатын этедиле ишлерин. Умар да ишлейди, Къырымны акъла алгъандан сора. Партияны Къырым обкомуну члениди ол.

Мында да кьарыуун аямай кюрешеди Умар, джанына кьоркьуу этмей. Джанына кьоркьарча уа кёб болады... Бир кюн ол джауланы кьолуна тюшерге аздан кьалады.

Севастополь сахарда, сууукъ кюн болгъанына кьарамай, миллет басыбды тенгизни джагъасы бла баргъан орамны. Бу орамда болмагъан джокъду: солдатла, сфицерле, омакъ кийинген тиширыула — Москвадан, Петербурдан, башха сахарладан бери кьачыб келген буржуйла Севастопольну уллу орамын ёрге-энишге джорюйдюле.

Мыдых кьырккыылгъан кьара сакъалчыгъы бла, мыйыкълары тогъай-тогъай ёрге бурулгъан, кьара чепкенин кюмюш белибау бла кьаты тартдыргъан, имбашларында акъ аскерчи офицерни погонлары джылтырагъан бир джаш таулу да барады бу орамны, кёкюрегин тургъузуб, башын кёкге тутуб.

Орамны тенгиз джагъадан айланыб сахар таба бурулгъан джеринде таулу, фаэтонну тохтатыб, миниб, кесин Севастопольну бир тар орамчыгъына келтиртиб, ачха тэлеб тюшеди. Фаэтон иги узайгъынчы сирелиб туруб, фаэтон кезден ташайыргъа ол, тёрт джанына да кьараб, адамгъа эслетмей, эрлай бир юйчюк таба бурулуб, узун бычагъыны

сабы бла калитканы кьагъыб, юйчюкню арбазына ташады.

Юйчюкде джети-сегиз адам джыйылыбдыла. Офицер, бёркюн, чепкенин тешиб, мыйыкъларын, сакъалын да кьобарыб кьолуна алыб, джарашыб олтурады. Сакъалы-мыйыгы кетгенинде акъ офицерни, ол Умар болгъаны танылады. Джыйылгъанла кенгешни башлайдыла.

Ашхам бола чачылышыб тебрейдиле юйчюкге джыйылгъанла.

— Бирем-бирем чыгъаргъа, — дейди Умар. — Экинчи бери джыйылыргъа керек болса, арта билдирибиз. Энди тюбеширик джерибиз айтылгъанды. Тюрлениу-зат болса, аны да арта билдирибиз...

Бирем-бирем чыгыб, хар ким чачылышадыла. Умар бла юйню иеси — татар киши Джагъафар къаладыла. Бир кесекден, Джагъафар да эшикге чыгыб, Умар, арыгъаны таныла, эки чуругъун теше тебрейди, тынчайыр мурат бла.

Ол бир чуругъун тешиб, экинчисине узалыргъа, Джагъафарны бети агъарыб, чабыб киреди, узакъ джолну чабыб келген адамча, ичин уруб солуйду.

— Къазакъла! — деб бир сёзню шыбырдаб, кючден-бутдан солуун алыб, дагыда тамагъы тыгыла кьошады. — Къазакъла юйню тегерегин алыб келедиле!

— Кёбмюдюле?! — деб Умар секириб кьобады, чуругъун да кьолуна алыб.

— Къарангыды! Кёз джукъ кёрмейди. Бир-экисин эслегенме. Кёб болурла...

Чуругъун да тюшюрмегенлей, Умар сермеб-сермеб бёркюн, чепкенин, орундукъ кьулакъгъа таяныб тургъан узун бычагъын, столда гёрохун-барын да алыб, кьучагъына джыйыб, эшикге эрлай чыгыб, юйню мюйюшюне кьысылыб тынгылайды.

Арбазда киши джокъду. Калитка алкъын джабыкъды. Не таууш эшитилмейди, не киши кёрюнмейди. Къазакъла бар эселе, юйчюкню тегерегин алыб тургъан къанга буруну артына джашырылыб тура болурла.

Бир кесеклен калитка кьаты кьагъылады.

— Ачыгъыз! Эшитмеймисиз?! Ким бар эсегиз да — кьачаллыкъ тюлсюз.

— Бусагъат! — деб Джагъафар таууш этеди, Умарны кьатында сирелген джеринден тебмей. — Къайсыса? Кимсе?!

— Ачсанг, кёрюрсе! Ач дейме да!

Тюз эшик аллында уллу джыккыр барды. Джыккыргъа таяныб эки нартюх машок джатадыла. Умар, башха мадар табмай, джыккыргъа кириб, джоппу болады. Джагъафар эки машокну да сермеб-сермеб ичлерин джыккыргъа къотарыб, кеслерин да башы бла атады.

Калитканы чачылыб кетеди дерча джонгюрдетедиле.

— Бусагъат! О, бусагъат! О, не къан джаугъанды, ким эсенг да?! — деб селеше-селеше барыб, Джагъафар, калитканы темир къадауун ачыб, башын орамгъа къаратады. Калитканы эки джанында да талай адам сиреледиле — къазакълыла болурла барысы да. Аланы тёртюсю, Джагъафарны да бир джанына тюртюб, джыгъаргъа аз къоюб, джыккыргъа чепкенлери тие-тие, чабыб юйге кириб, тинтиуюл этиб башлайдыла.

Аланы бирлери, мазаллы, хырхатамакъ къазакълы, тамадалары болур, кёзлерин джандырыб, Джагъафарны эки кёзюне битиб, къычырады:

— Къайдады?!

— Ким? — дейди Джагъафар, кесин сёйирсиндиргенча этиб.

— Большевик къонагъынг къайдады? Къайры букъдургъанса! Джанынгы аллыкъма, айт!

— Ойнагъанмы этесе, джюйюсхан офицер! — дейди Джагъафар, — не къонакъ букъдурлукъма, не большевик дейсе! Къарт адам бла бош ойнайса, джюйюсхан офицер. Джокъду кесимден сора киши. Большевик дегенинги да, айтыб эшитген болмаса, орамда да кёрмегенме, кесиме къонакъ этген огъай эсенг..

Хырхатамакъ бир къолу бла, тюшюб кетмесин дегенча, башында бёркюн басыб, бир къолу бла къамчини ойнатады бир юч кере Джагъафарны сыртында.

Къамчи тийгени сайын, Джагъафар къычырыкъ этеди, алай а айтханын тохтатмайды:

— Нек ураса? Нек ураса? Джюйюсхан офицер! Джюйюсхан офицер!

— Къайдады къызыл бандит? Ургъан огъай, джанынгы аллыкъма! Терк огъуна айт.

— Алджама! Алджама! Джюйюсхан офицер! Ийнан! Киши басмагъанды арбазыма!

Дагъыда иги кесек ойнайды къамчи, къычырыкъ этиб тургъан болмаса, джукъ айтмайды Джагъафар.

— Табмай къоярыкъ тюлбюз! Табарыкъбыз къызыл сволочну! Сени да теринги соярыкъбыз, айтмай эсенг. Излечигиз энгда, джашла!

Кюрешедиле къазакълыла юйде, кюбюрлени, тешеклени чачыб, къазыб, эшикде — тауукъ орун къоймай, башха къоймай, терек къоймай къармайдыла.

Джыккыр таба къараргъа кишини акъылына келмейди. Хырхатамакъ энтда Джагъафарны алады къолгъа. Джагъасындан тутуб, кесине тартыб, бетине бетин джууукълашдырыб айтады:

— Иги тынгылачын, къарт ит! Ма бу адам кеси кезю бла керюб келиб, меннге айтханды, бери, сени арбазынга, биз кийингенча кийиниб офицер киргенин. Ол офицерни большевик болгъанын билгенбиз. Большевик комитетчиди ол. Эртдеден бери излейбиз аны. Джанынг татлы эсе, мындан ары джашырма, айт хапар. Кетген эсе, кетди де. Келмегенди деб а къутулаллыкъ тюлсе. Сабийге санама бизни. Добровольна аскерни тахсачысыма мен. Мени алдаб, узакъ кетерге умут этме.

Кермегенме деб, ант этеди Джагъафар. Джатыб тургъанма аурукъсунуб. Арбазыма кириб, бир джаны бла чыгыб кетген эсе, не билейим. Кезюм а кермегенди, суйсенг, ийнан, суйсенг, къой, дейди.

— Ийнанмайма! — деб буу ёкюргенча ёкюрюб, хырхатамакъ къамчини салыб кычыртады биягъы Джагъафарны. Кычырыкъ этиб тургъан болмаса, айтханына джукъ къошмайды ол. Эм артында, болмагъанында, къартны сезюне ийнаныргъа, ийнанмазгъа да билмей, къарт аллай бирге тезмез эди, джашыргъаны болса деб, кете башлайдыла къазакълыла. Олсагъатда, чыгъа барыб, бирини кезю джыккыргъа илиннгенин эслеб, Джагъафар, джунчумайын, алгъа атлаб, джыккырны башына атылыб тургъан машокланы бирин алыб, башындан агъыб келген къанны сюртерге кюрешеди. Машок кетгенинде, джыккырны башында сары нартыухден сора джукъ керюнмейди...

Марагъан-зат этмесинле деб, Умар джыккырдан чыкъмай сагъат джарым чакълы бирни турады. Чыкъгъанындан сора уа, эм алгъа Джагъафаргъа кириб, этген джигитлиги, эркишилиги, тезюмлюлюгю ючюн, аны къаты къучакълары келеди, алай а къазакълыла, мараб туруб, керселе, уллу хата боллугъу кезюне керюнюб, юйге кирмегенлей, баччаланы ичи бла барыб, бурууну башы бла секириб, гитче къарангы орамчыкъда ташаяды.

Тар орамчыкъны бурууларына, хуналарына кысыла, джыккырда бугъунуб джанын къутхаргъанына ышара барады Умар. Бу кюн да бир кыйын кюн болуб кетди, дейди ол кеси кесине. Мындан ары да аллай ненча кюн боллукъду,

Совет власть хорлаб, бегиб, кючлю тамырла ийиб, хар ким рахат джашаб башлар ючюн. Бюгюннге деричин а къаллай бир къыйын кюн тууб батханды? Былай къарасанг, бютеу джашау бек къыйын кёрюнеди, бек татысуз.

Алай а, сагыш этсенг, ол къыйын кюнлени арасында къаллай бир зауукъ кюнле бардыла. Сёз ючюн, Кремлде Лени бла сёлешген кюнню къаллай бир кюуанчы барды. Ол кюнню кёб тюшюреди Умар эсине. Ол кюн эсине тюшсе, кёб кюнлерини къыйынлыгын унутады Умар.

КЮРЕШ ТОХТАМАЙДЫ

Кърымда партия салгъан борчун толтуруб бошагъанындан сора, бир кюнню да солумай, Умар ишин бардырады деникинчиле бла кюрешде. Екатеринодарда, Майкопда, Пятигорскде, Нарсанада, Владикавказда, Грозныйде, Порт-Петровскеде, Темир-Хан-Шурада болады Умар Кърымдан сора.

1919 джылны къачында партия аны Дагъыстаннга джибери. Бек къыйын кёзюу болады Дагъыстанда ол кёзюу — мында джашагъан халкъны барыр джолун тюзетир ючюн кёб кюрешеди большевик партия. Дагъыстанны кеслерине буругъа кюрешмеген джокъ эди ол кёзюуде — Деникин, Дагъыстанны байлары, бийлери, иймамла, Азербайджанны мусаватистлери...

Къатышхан кёзюуде къарангы халкъгъа тюз джол айрыб, андан таймагъанлай барыб туруу аллай тынч болмаиды. Халкъ джолун кёрю ючюн, кимни ызындан барырын ангылар ючюн, большевикле кёб кюреширге керекдиле; акъ аскерлеге къаршчы къобарыр ючюн, халкъны кёзюн да ачаргъа, бирикдирген да этерге керекдиле большевикле. Ол ише салады кючюн Умар да.

Дагъыстанны коммунист партиясыны таша ишлеген обкомуну члени болады ол келгенлей. Аны бла биргелей, Дагъыстанны оборона Советини да члени болуб, Деникиннге къаршчылыкъ этерге къуралгъан аскерлени политика бёлюмюне башчылыкъ этеди. Аланы тышында да Умар оборона Советни секретарыны къуллугъун этеди, кёб статьяла, листовкала джазады, халкъгъа аны джаулары ким болгъанларын ангылатыб кюрешеди.

Биринчи джауу Деникин болады, Дагъыстанны халкъларына акъ гвардиячыла ариу кёрюнюрге излегенликге, ариу сёзле сёлешгенликге, башыгъызгъа бошлукъ алыб берейик гяур большевикледен, бизни бла бирге къазауат эти-

гиз ала бла ансы деб. Патчахны тюбюнден кёб болмай кьутулгъан халкъ энди, Деникин хорласа, Деникинни тюбюне тюшерин ангылатадыла большевикле. Зыраф кетмейди ала-ны кыйынылары: Деникинни акъ аскерлерине кьошулгъан-ла аздан аз бола, эм артында тохтайдыла. Баргъанланы да кёбюсю аскерден къачыб башлайдыла.

Оборонаны Совети кёб аскер джыйыб, ол аскер кёбден кёб бола барады кюнден кюннге. Азербайджанны муссаватистлери, Дагъыстанны халкъларына Деникинни хорларгъа болушлукъ этейик деб, большевикле бла бир боладыла. Тюрк сфицерлени да иедиле Дагъыстанда кьозгъалгъан аскерлеге башчылыкъ этерге. Большевикле огъай демей, талай заманны муссаватистле бла бирге боладыла, алай а муссаватистлени акъыллары башхады. Деникинни хорлаб бошагъандан сора, ала Дагъыстандан большевиклени да чартлатыб, буржуй-миллетчи республика кьуарар муратлыдыла. Большевикле аны ариу ангылайдыла. Тюрк офицерле, кеслери этген умутла толмазлыгъын кёргенлей, большевиклени кьолгъа джыйыб, айтханларын этдирирге излейдиле.

1920-чы джыл мартны тёртюнде ала, джукъ билдирмей, Леваши деген элде къарангы кече оборонаны Советини бютеу членлерин тутадыла. Умар да тутулады ол кече. Советни председателин — белгили революционер Саид Казбековну, тюрк офицерни буйругъу бла, элден чыгъарыб, атыб ёлтюредиле. Советни кьалгъан членлерин да думп этдиригеди акъыл, алай а ол кече огъуна Дагъыстанны ишчи халкы, кьолуна сауут алыб, тутулуб тургъан большевиклени кьутхарады. Кюнден-бутдан кьутуладыла аджалдан тюрк офицерле. Генерал Нури-Паша, полковник Казим-бей, дагъыда алача башхала мукъут болуб къачадыла Дагъыстандан.

Къаршчы кьобхан аскерле уа, большевиклени башчылыкълары бла 1920 джыл мартны 27-де деникинчилени кыстаб, Дагъыстанны ара шахарын — Темир-Хан-Шураны аладыла.

Ол кюн огъуна газетде Дагъыстан халкълагъа чакъырыу басмаланады: Совет власть орналды, Совет властны бегитигиз, тамырландырыгъыз, деб. Чакъырыуну тюбюне кьол салгъан экеулен боладыла: Советни председатели — Джелял Коркмасов бла Советни секретары — Алийланы Умар.

Эки кюнден Дагъыстан аскерни башчылары Дагъыстан халкъгъа чакъырыу басмалайдыла: уруш тохтайды, Деникин кысталыб бошагъанды Дагъыстандан, хар ким иши-

гизни алыгъыз къолгъа, рахат джашау башланды, деб. Чакъырыуну тюбюнде къол саладыла: аскерлени баш командующийи Мутаев, аскерлени штабыны башчысы Алийланы Умар, аскерлени политика комиссары Борис Шеболдаев.

Хорламны къууанчына этилген парадда талай сёлешгенни ичинде Умар да болады.

Ол трибунагъа чыкъгъан сагъатда да, сёлешиб трибунадан тышген сагъатда да къаты харс урады джыйылгъан халкъ.

— Алдаб, ётюрюкле джарашдырыб, дыгаласла этиб, бу сагъатха дери алай чыдай тургъандыла Дагъыстанда бизни джауларыбыз!— дейди Умар.— Октябрь бошлукъ берген халкълагъа джангыдан боюнсха салыргъа умут этиб къурешгендиле ала. Орус ишчилени къарнаш къоллары Дагъыстанны халкъларыны къолларына къошулуб, революцияны джауларын сибириб чыгъаргъанбыз Дагъыстандан. Къазакълыла, таулула, оруслула, ишчиле, джерчиле бир болуб, Деникин генералны шобраларын къобарыб, акъ аскерледен ариулагъанбыз Дагъыстанны. Энди биз къызыл байракъны тюбюне къарнаш болуб джыйылгъанбыз. Энди къолларыбыз, шкокладан, тобладан, сауут-сабадан бош болуб, къаладжюкlege, оракълагъа, чёгючlege ычхыннгандыла. Урушлада кёргюзтген джигитликни Дагъыстанны халкълары урунууда да кёргюзтюрюклерине сёз джокъду. Урушлада орус халкъдан табхан болушлукъну энди урунууда да табарыгъыбызгъа ийнанабыз. Ол болушлукъ ючюн большевик партиягъа, ол партияны аллында баргъан большевикле — Владимир Ильич Лениннге бюсюреу этебиз... Ол партияны ызындан барыб, халкъ насыб табары ачыкъды... Таймай партия кёргюзтген джолну барыргъа ант этебиз. Аллыбызда джангы хорламла, джангы къууанчла сакълагъанларына ишексизбиз...

Ол кюнден башлаб, Умар Дагъыстанда джарыкълыкъ иш бла басманы комиссары болады. Алай а ол къууллугъунда кёб турмайды. Эки ыйыкъ чакълы бир ишлегенинден сора, 15-чи апрелде, телеграф бла чакъырылыб, Умар Север-Кавказ ревкомгъа — Пятигорскеге кетеди.

Пятигорскени ара орамында, эки этажлы ариу юйде орналгъанды ревком. Къараууллукъ этген къызыл аскерчи, Умарны къагъытларына къараб бошаб, юнюю ичине ийиб, ревкомну председателини кабинетин кёргюзтеди.

Умар киргенлей, Серго Орджоникидзе бла олсагъатда аны кабинетине кириб тургъан Сергей Миронович Киров, ёр-

ге къобуб, джылы саламлашадыла. Аланы саламлашыуларына къарагъан ючюсю да иги танышла болгъанларын ангыларыкъды. Серго Орджоникидзе бла Умар кёб тюбеше тургъанлыгъына, Кировну эртдеден таныгъаны себепли, аны бла да бек джылы саламлашыб, кесин джунчутмай, эркин тутады. Революциягъа дери да таныгъанды Кировну ол. Киров Золка сууда къабарты халкъны патчахлыкыгъа къаршчы этиб, къозгъалта айланган сагъатында, Нальчик шахарда биринчи танышханды аны бла Умар. Андан сора кёб турмай Энеев Магомед, Сергей Миронович, Умар — ючюсю да Кёндеденге барыб, митинг да ачыб, сыйланган да этиб къайтхандыла.

— Андан бери аз да тюрленмегенсе, Сергей Миронович, — дейди Умар. — Бир кесек арыгъанча кёрюнесе ансы...

— Арыгъан а этмей, не этерикди ол, — дейди Серго Орджоникидзе. — Къаны кючлю адам болуб иги турады ансы, аныча кюрешиб тургъан башха адам абзыраб бошарыкъ эди бусагъатха дери.

— Сен а тюрленгенсе, назик джаш адамчыкъ эки джылы ичине мазаллы эркиши болуб бошагъанса. Революция чыныкъдыргъанды, къатдыргъанды сени да, барыбызны да саныбызны, — дейди Киров, ышаргъаны сайын ариу тизилген чыммакъ тишлери кёрюне.

Ючюсю да олтуруб, Серго Орджоникидзе айтыб башлайды Умарны нек чакъыргъанларын. Дагъыстанда иш джараша башлагъанды, дейди ол. Совет власть анда аякъ юсюне минерине, джашарына сёз джокъду. Мында, Север Кавказда иш къыйыныракъды бусагъатда. Совет власть мында, аякъ юсюне миниб бошагъан огъай эсенг, элдеде Совет властны магъанасын ангылаб бошамагъан кёб таулу барды. Ол биринчиси. Экинчиси: Север Кавказда халкъланы джашауларын, адетлерин, джорукъларын, динлерин, иннетлерин ала-мат билесе. Аны ючюн чакъыртханбыз сени Дагъыстандан бери. Ревкомда джууаблы инструктор къуллаукъну тындырыргъа керексе. Эм биринчи ишинг — большевик газет чыгъарыуну джарашдырыб, андан башларгъа керексе. Газет араб тилде чыгъаргъа керекди. Ким джетсе, ол тындыраллыкъ иш тюлдю газетни иши. Магъанасы бай, тили ачыкъ, ариу, джолу уа — большевик джол болургъа керекди газетни. Сергей Миронович бла мен, — дейди Серго, — газетни атын хазыр этгенден сора, алкъын джукъ хазыр этмегенбиз, сени сакълаб тургъан болмаса. «Коммуну Кавказ» деб аллай ат атагъабыз сен чыгъарлыкъ газетни атына, джарата эсенг. Газетни редактору болгъандан сора да, кесинг ангылайса,

къаллай бириши бардырыргъа керекди айланыб тау элдеде.

Умар ол кюнден башлаб газетни терк заманда чыгъарып ючюн кюрешеди. Аны бла биргелей пропаганда, агитация ишлени да бардырады: эл-элде айланыб, партия конференциялада, джыйылыулада, халкъ съездледе партияны программасын ангылатыб.

28 апрелде Умар Баталпашинскеге келеди. Мында къарачай халкъ бла черкес халкъны бирлешген съездлеринде сёлешеди. Баталпашинскеден сора Умар къарачай, черкес элге да барады. Къартджуртда джангыз бир кюн туруб кетеди. Атасыны, анасыны джатхан джерлерине барыб, эки эгечи бла бирге бушуу этеди. Бир кесек тур деб тилегенликлерине, туругъа мадар табмайды ата юйюнде Умар, заманы болмайды.

Кече къалыб, танг агъаргъынчы чыгъады джолгъа. Бюгюн джолу Теберди ёзеннгеди.

Кюн къызаргъа Огъары Тебердиге Синтыдан атлы келиб, Умарны бери келир хапарын айтыб кетеди.

— Уллу оноучу келликди,— дейди атлы. Бизни элде да, сизде да, саулай Къарачайда да Совет властны къуарат ючюн келгенди ол Къарачайгъа. Ленин ийгенди, дейдиле, бар, таулада Совет властны джашнат деб. Оноучуну ким болгъанын сорсагъыз — Алийланы Умарды, Джашууну джашы, Къартджуртдан.

Огъары Тебердиде ол хапаргъа бары бирден къулакъ сагъайтадыла. Бир-бирлери къууаныб тынгылайдыла хапаргъа, бир-бирле уа ушатмайдыла. Ушатмагъандан да озуб, тишлерин къысханла бардыла, ол хапарны эшитгенлей, Умарны игилик келтирмезлигин билиб кеслерине.

Кюнорта болургъа, межгит аллын, джыйылыб, миллет багады. Джарлы да, бай да, онглу-онгсуз да, джаш-къарт да келедиле бери Умар-большевикни не айтырына тынгыларгъа излеб.

— Уллу адам болгъанды, тейри, Джашуу улу. Джашасын!— дейдиле бир-бирле.

— Ленинни кёрюб, кёргенден сора да, сёлешген да этгенди!— дейдиле башкала.

— Сёлешген неди? Сёлешген къой, биргесине Москвада ишлеб тургъанды.

— Тюз болур, ант этдир, ол айтханлары. Биргесине иш-

леб, уллу танышлыгы болмаса, Ленин аны Къарачайгъа джарым патчах этиб иймез эди...

Бир-бирле уа башха тюрлю селешедиле.

— Уллу окъуу алгъанды, деб эшитген эдим. Бек белгили апендилени аузун тыяргъа билими барды, дей эдиле. Къуранны азбар биледи да дей эдиле. Нек тайдыргъанды аллах джолундан? Алийланы атларын айтдырырча уллу апенди болаллыкъ джеринде, аллах джангылтыб джарлыны, терс джолгъа салгъанды...

— Орусну арбасына миниб, орус джырла джырлайды, не игилик келтирликди ол Къарачайгъа?!

— Налат болсун аллайлагъа. Аллахны, адамны да танымагъан затды, тейри, ол. Гаяурлагъа сатылгъанды, гяур болгъан муслиман гяурдан да гяурду. Налат болсун аллайлагъа.

— Джыртыкъкёнчек Умар джарым патчах болгъан джерде не татыу къалады джашаудан? Аллах-аллах, биз кермеген, биз эшитмеген не къалды?

Алайды бир-бирлени селешулер. Умарны юсюнден башлаб сёзюу, теренден теренге кире, бек къызыугъа джетедиле межгит аллында бир-эки кере. Аталагъа, аналагъа джетгенлери да болады эркишилени, кими джангы властны махтаб, кими аны да, большевиклени да, Умарны кесин да, атасын да сёгюб, табхан аманларын къуюб, тую деб, налат бериб.

Школ аллында, босагъа джанында чёгюб, ушакъ бардырадыла эки устаз. Аланы бири Акъбайланы Шогъаибды, бири Халилланы Хызырды. Ала Умарны келлик хапарын эшитмей туруб, бусагъатда эшитедиле. Шогъаибны сегиз джылы толгъан джашы — уллубаш, токъ санлы джашчыкъ Хамит чабыб келиб айтады:

— Атам! Нек бармайсыз межгит таба! Келгенди.

— Ким келгенди? Нек барабыз межгит таба? — деб сорадыла Хамитге.

— Джарым патчах келгенди. Халкъ тегерегин басыб, ол да межгитге ёрлеб селешеди... Ленин ийгенди аны, дейдиле.

Кимге айтады эке деб, экиси да ангыламай, сейирсиниб туруб, межгит аллына келиб, алай кeredиле Умарны. Октябрь революцияны юсюнден, Ленинни юсюнден, большевик партия не зат ючюн кюрешгенини юсюнден, большевиклеге уру къазыб кюрешгенлени юсюнден айтыб бошайды хапар джыйылгъанлагъа Умар.

Хапарын бошагъандан сора, соруулагъа джууаб этеди ол. Хар ким кесини къайгъысыны юсюнден къозгъайды сёз, не тюрлю соруу да сорадыла Умаргъа. Аланы ичлеринде бек тик-тик айтылгъан сёзле да бардыла.

— Сени айтханынг алай болду бусагъатчыкъда, Алий улу,— дейди биреу.— Большевикле насыб джаудурлукъдула дединг башыбызгъа. Къачан джауарыкъды ол алаMAT джангур? Бусагъатха дери къан джаугъан болмаса, башха зат джаууб кёрмейбиз. Не насыбны айтаса сен? Къарачайгъа насыб ёмюрде да джаумагъанды. Бусагъатны юсюнден сёлешсенг а, бусагъатдан насыбсыз кюню болмагъанды къарачай халкъны. Бир-бирин билген джокъ, берекет джокъ, намыс джокъ, тамада-гитче джокъ. Болгъан—къатышхан, къалабалыкъ, дауур, туююш. Большевиклени игилиги тюлюдю ол? Къарнаш къарнашха, бала атагъа къол кёлтюрюб къачан кёргенбиз биз? Большевикледиле бир къарнашны бир къарнашха этген, къан тёркюртген. Башха власть алаMATды дегенлигим тюлюдю. Не власть келсе да, къаныбызны ичген болмаса, бизге насыб келтирир къайгъысы болмайды. Алгъын патчахны адамлары сёлеше эдиле сен бусагъатда сёлешген джерден, андан сора акъ власть сёлешди, энди сен сёлешесе. Не башхагъыз барды сизни? Сиз барыгъыз да мийикден сёлешесиз, биз а, ауузларыбызны ачыб, тюбюгюзден къарайбыз. Не башхалыгъынг барды сени алгъын бизге келиучю орус оночуладан, офицерледен, приставадан? Ала Николай патчахха эте эдиле къуллукъ, ол джашасын деб кюреше эдиле, сен а Ленин патчахха къуллукъчуса, ол джашасын деб кюрешесе, биз къырылыб кетсек да, сени ол затха къайгъынгы эслемейме...

Умар бети тюрленмей тынгылаб турады. Джыйылгъанлагъа къараб, ол бусагъатда айтыла тургъан сёлени кёбле ушатханларын эслейди.

— Тюз айтаса бир-бир айтханынгы,— деб джууаб этеди Умар.

— Юч джыл болуб барады Россияда граждан къазауат баргъанлы. Большевикле башламагъандыла ол къазауатны. Революция берген эркинликни халкъдан сыйырыб, ызына алыр мурат бла башлагъандыла орус байла, орус бийле — Деникин, Врангель, Краснов, Мамонтов дегенчала. Алагъа къарачай халкъны къатышдырыргъа излегенле да къарачай байла, бийле болгъандыла; Кърымшаухаллары, Дудалары — бек ариу билесиз аны. Деникинни аскерине ишчи халкъны сыйюб баргъаны ётюрюкдю. Ол аскерден къачаргъа излеген болмаса, анда туругъа излеген киши да

болгъан болмаз, байланы, бийлени айтмасакъ. Къарнашны къарнаш бла да ала туююшдюргендиле. Биз ол туююш тохта-сын деб кюрешебиз бусагъатда. Туююш, уруш да тохтарыкъды, тенглик да боллукъду. Бусагъатда да тенгликди большевиклени биринчи излемлери. Мен сирелген джерге чыгъыб, къайсыгъыз да кёлюгюздегин айтыб сёлеширге боллукъсуз. Ол тюлмюдо тенгликни бир шарты? Революция бергенди ол тенгликни; бири башындан къараб, суюгенин этиб, суюгенин айтыб, туюбндегиле да ауузларын ачыб тынгылаб, терсликге, артыкълыкъгъа тёзюб турсунла демейди джангы власть, халкъ власть — Совет власть. Олду башхалыгъы Совет власты патчахлыкъны властындан. Ленин бла Николай патчахны да башхалыкълары болмаса, бир-бирине ушагъан затлары джокъду. Ленин—патчахды деб сёлешдинг сен, бусагъатда сёлешген. Вилемисе, ол патчахны бусагъатда, юсюне кийген костюму болмаса, артыгъы джокъду, Кюбюрюнде алтынлары, кюмюшлери джокъду. Ашагъаны чыртда бизден аламат тюлдю. Кече тёрт-беш сагъатдан кёб джукъламайды-тынчаймайды Ленин. Джумушу, джарлылыкъы болуб келген адамны олтуртхунчу, кеси олтурмайды Ленин. Джерни байладан сыйырыб, хар кимге теппе-тенг юлешигиз дей эсе, биреу биреую джегиб, джалчы этиб, къул этиб, къыйынын ашамасын дей эсе, къарангылай киши къалмасын, алгъын байланы балалары окъугъанча, джарлыланыкъыла да окъусунла, билимли болсунла, элни, къралны оноун кеслери бардырсынла, дей эсе, ишлеменен болмасын, ишлеменен ашамасын, дей эсе, неси ушайды Ленинни Николай патчахха? Халкъны къулуду Ленин, патчах тюлдю. Партияны къулуду — партиягъа къуллукъ этеди ол, халкъгъа къуллукъ этеди. Мен да ол партиягъа этеме къуллукъ...

Кёб хапар айтады Умар тебердичилеге Ленинни джашауундан, атасы, анасы ким болгъанын, тамада къарнашын патчах асмакъгъа асханын, Ленин, биринчи революцион кружокла къураб, Россияда кюрешни къалай башлагъанын, патчахлыкъгъа къаршчы этгени ючюн халкъны Ленинни ненча кере тутулгъанын, Ленинни не китабла джазгъанын, ол китабла большевик партияны программасы болгъанын — быланы барыны хапарын айтыб ангылатады халкъгъа.

Узакъ тау элде джыйылгъан бу къадар адам, Умарны хапарына тынгылаб, Ленинни къаллай тукъум адам болгъанын кёзлерине кёргюзтюб кюрешедиле. Джыйылгъанланы асламысына Ленин огъурлу, акъыллы, терен билим-

ли адам кёрюнеди, халкъялга джангы джашау ачыб, аланы акъялларына да келмеген сейирлик джашаугъа джол кёргюзте билген адамча кёрюнеди.

Бир-бирлери уа, Ленин бизни кюнубюзден айырады, дунияны къатышдырыб, болгъанны башы-тюбюне этиб, джашауну бокълаб, къан салды башыбызгъа деб, аны джаугъа тергейдиле.

Ол къауум уллу къауум болмагъанлыкъгъа, джалкъасына джау къайнагъан, тегерекдегилега огъарыдан къарагъан, мюлк-байлыкъ джюрютген къауумду. Совет власть аланы къыса, бюге башлагъанлыкъгына, ала алкъын ол власта бой салыр акъялдан узакъдыла. Ала алкъын кюреширкидиле эски джолгъа бурур ючюн джашауну. Ленинни да суймейдиле ала, къалгъан большевиклени да суймейдле, Совет власть джашасын дегенни да суймейдиле, кёрюб да болмайдыла. Аланы алкъын кючлери сыныб бошамагъанды. Большевиклени, комсомолчуланы, Совет властны активистлерини — кёб алаамат адамны къанын тегерикдиле джашыртын сермеб ала алкъын.

Бюгюн а ала Умаргъа къысадыла тиш. Кече къарангы бола бир киришге эди ансы, сени биз ауузунг джабылырча этерге кюреширбиз, дейдиле ала.

Митингден сора Умар бла аны багъалы устазы Халиланы Хызыр къаты кючакълашадыла. Хызырны юйюне джыйылыб, Акъбайланы Шогъаиб, Умар, Хызыр, дагыда элден талай адам келиб, ашхамгъа дери Умар бла ушакъ бардырадыла. Кечени мында, Хызырны юйюнде, ашырыргъа сёз бергенди Умар, алай а къалыргъа болмайды анга кече Огъары Тебердиде. Хызыр табсыз хапарла эшитеди: бир къауум адам, Умарны мараб, джыйылыб хазыр болуб турады деб ол, Умарны джанына къоркъуу этиб, кесини юйюнден чыгъарыб, Огъары Тебердиден Умарны кесин да, аны джёнгерлерин да джашыртын ашырыб иеди.

Къуру Огъары Тебердиде джыйылышыб, шыбырдашыб, оноулашыб кюрешмейдиле Совет властны джаулары. Башха элде, Къарачайны, Баталпашинск отделни хар джеринде да, хазырланадыла къанлы сермешиуге душманла — Совет властны хорланыб, бой салыб бошамагъан джаулары: Къабарты бийле — Наурузлары, малкъар бийле — Барисбийлери, малкъар байла — Этезлары, орус генералла, Петренко, Хвостиков, Гагарин дегенча орус бийле — ала бары да къарачай бийлеге, байлагъа къошулуб, бир болуб, къарыу-кюч джыйыб, къадалыб кюрешедиле, революцияны нюрюн таулада джукълатыр ючюн, Совет властны аудурур ючюн.

Умар, Къарачайдан къайтханлай, болумну Серго Орджоникидзеге билдиреди. Серго Орджоникидзе, Алийланы Таукъаннга мандат бериб, аны Север-Кавказ ревкому уполномоченныйи этиб Къарачайгъа джибереди. Талай аскери бла айланады Таукъан таулада, ёзенледе Совет властны джауларын тутуб, элдеде сёлешиб, митингле ачыб, халкъны арасында ангылатыу иш бардырыб

Таукъанны бек сюеди халкъ. Джигит адамгъа, тюзлюк суйген адамгъа саналады ол. Кёб тилек тилейдиле таулу анала Таукъаннга, джолунг болсун баргъан джерингде, джанынг сакълансын айланган джерингде деб. Алай болгъанлыкъгъа къаргъышла къуйгъанла да бардыла аны башына.

Кърымшаухалланы Мырзакъулну эгечи Аминат, Марада джыйылгъан халкъны арасына кириб, Таукъанны сёлешгенине тынгылаб туруб, эм артында, эшитген сёзюне тёлзалмай, шашхан адамча, къычырыкъ-къычырыкъ этиб, табхан аманын къуюб башлайды анга. Аминат-бийче узун санлы, токъ тиширыду, кёз къаматырча, омакъ джасаныбды. Кямары алтындан, къулагъында алтын сыргъала, къолларында джюзюкле, къолунда — ариу оюула салынган джассы алтын бууунлугъу. Ауазы ачыды.

— Сокъурмусуз, сангыраумусуз, джамагъат? — деб къычырады Аминат. — Кёрмеймисиз, эшитмеймисиз муну айтханын, муну умутларын танымаймысыз? Къарачайны къуртургъа излегенин ангыламаймысыз?! Иймансыз, аллахсыз адам аллыбызгъа чыгъыб не джаншайды?! Кесича гяурладан аскер джыйыб келиб, суйгенин айтыб турургъа мыды муну акъылы? «Хо» деб къойсакъ — джерибизден, юйюбюзден, малыбыздан айырыб, болгъаныбызны ачдан ёле тургъан орус мыжыкълагъа тутдурургъа хазыр турады да бу гяур адам. Оруслула бла болайыкъ деб къурешгенин орус мыжыкъланы къолларына къызларыбызны тутдурайыкъ дегенден не башхасы барды? Межгитлирибизни орус мыжыкълагъа эшикке джюрюючю джер эттик дегенден не башхалыгъы барды?! Ёлгенлени къабырладан чыгъарыб атыб, къабырлада тонгузла кютюлсюнле дегенден не башхалыгъы барды, ызындан тизиб келген гяур большевиклерине аллай бир бек нек базады большевик Таукъан?! Джамагъат, бу къызыл итлеге барыбыз бирер таш алыб атсакъ, башларын-башларын чачсакъ, теблесек, эзсек, адам да, аллах да разы боллугъуна ишек джокъду. Гяур душманланы джанларын алыу сууаб ишди, джамагъат...

Аминаты сёзлерине разы бар эсе да, бек азды. Къалгъанла уа бийчени басымсыз, эрши, ауур селешгенин ушатмагъанларын джашырмайдыла. Мардадан озгъанын, чекден чыкгъанын, болмагъан затланы айтханын эслеб халкъ, суюб тынгыламагъанын билдирди...

Таукъан, Аминат тохтагъанлай, ашыкъмайын рахат-рахан, деменгили селешиб, анга керекли джууабын этеди:

— Тиширыу, — дейди Таукъан, — эркишилени, къартланы, джашланы да, бютеу джыйылгъан халкъны да намысын этмегенлигине, кечилмезлик бек кёб ачы сёз айтханлыгына, биз эркиши намысыбызны этиб, бу джол джууабына табдырыргъа излемейбиз Аминатны. Бусагъатда джекириб-джекириб селешгенлигине, большевиклеге налат бергенлигине, андан да уллу селешеме десе да, бети джетиб, биз уруб аны ауузун джабалмазлыгыбызны биледи.

Совет власть ариулукъ бла ангылатыргъа излемесе, эршилик бла да кёрлюк эдик Аминатны къабына джыяргъа. Аминатны туугъан къарнашы Мырзакъул Деникинни акъ аскеринде къуллукъ этгенли ненча адамны башын алгъан болур? Совет власть чынг алгъа ариулукъ бла кёрюрге излемесе айтханын этдирирге, Совет властны сакълаб, джакълаб кюрешген къызыл аскерчиле, мени бла келгенли да айтыб, деникинчи акъ аскерчилеге ушасала, бусагъатда Аминатны айтхан сёзлерин ичине джыйдырлыкъ эдиле. Экинчи селешмезча да этерик эдиле... Алай а биз деникинчиле тюлбюз, сени насыбынга, бизни адамлыгыбыз башхады аладан. Не биз алача болсакъ, не да сен тиширыу болмай, эркиши болсанг, бусагъатда сеннге этерик затым ачыкъ эди. Кесим, ма бу къолларым бла, ма бу белимдеги къурч къылыч бла алышыб кёрюр эдим сени бла, эркиши болсанг, сёз селешгенни къоуб...

Совет власть ючюн Таукъанча кюрешгенле кёб болуб тебрейдиле Къарачайда. Гюрджюланы Къурман, Токъланы Наны, Халкёчланы Къанамат, дагъыда алача башхала, халкъгъа башчылыкъ этиб, джанларын-къанларын аямай, Совет властны сыйын, кючюн кёлтиредиле таулада. Совет властны шоклары кюнден кюннге кёб болуб баргъанлыкъгъа, джаулары да къозгъалыб, биригиб кюрешедиле.

Кърымда генерал барон Врангель, бютеу къралда Совет властны джауларын бирикдирир ючюн, къарыуун аямайды. Къарачайда аллай ишни бардыргъанла генерал Хвостиков, генерал Султан Клыч-Гирей, полковник Кърымшаухалланы Мырзакъул, дагъыда башхаладыла.

Ала иш бардыргъан джерледе, ала кючлеген элдеде, айтханларын этдириб, къарангы халкъланы Совет властха къаршчы этиб кюрешедиле. Совет власт Къарачайны къуртургъа излейди, муслиман динни тутханланы не джерден туб этерге излейди, не гяур динге бурургъа излейди деб, гяурла бла кюреширге хазыр болугъуз деб, дин къазауатны этейик деб, класс къазауатны ачаргъа излейдиле. Тау ёзенледе, джашил байракъланы тутуб, чарс этиб айланадыла ала бла бирге кеслерин алдатхан таулула: «Ла илла-ха иллаллах» демеген Кавказда адам къоймазбыз», — деб.

Акъ генерал Хвостиков, аны эгетлери, Совет властны эзилмей къалгъан душманларын бирикдириб, къарангы халкъны къозгъаб, Баталпашинске отделни, Къарачайны къолгъа аладыла. Бютеу Къобан область тюшеди аллай болумгъа.

Ол заманда Умар Москвада, Бакуда болады. 1920-чы джыл 19-чу июлда Коминтерни II-чи конгресси ачылыб, Умар РКП(б) делегациясыны ичинде ол конгрессни ишине къошулады.

Конгрессни биринчи заседаниесинде Ленин «О международном положении и основных задачах Коммунистического Интернационала» деген докладын этеди. Ленин сёлешген трибунаны тюз къатына барыб тынгылайды Умар. Тыкътыкъламады адамдан мазаллы залны ичи. Мында болмагъан джокъду — ишчиле, джерчиле, аскерчиле, интеллигентле — бары да ийгендиле бери кеслерини келечилерин. Аланы бары Ленинни докладына тынгылайдыла.

Чыммакъ акъ чепкен кийиб келгенди Умар, акъ чырпа бёркю барды башында, белинде — маузери бла къамасы... Ол кийимлери бла салынады Умар Бродскийни «II-ой Конгресс Коминтерна» деген суратына.

Исаак Израилевич Бродский, белгили суратчы, ол суратны бек кёб джылны салыб тургъанды. Джюзден артыкъ адам болур, аллай бирни тюрсююн тюшюргенди суратына. Ленин кафедраны къатындан сёлешеди. Президиумда ол тургъанла да, залда ол тургъанла да тынгылайдыла аны сёзюне. Ленинден узакъ болмай, араларында бир юч-тёрт адам къалыб, джаш таулу сюеледи, юсюнде акъ чепкени бла, хазырлары бла — ол Умар болгъаны бек ариу танылады. Исаак Израилевич, Умар бла танышыб, тилеб, аны тилеги бла Умар талай кере салдырады кесини суратын художникге. Джыйырма кюн чакълы бирни барады Конгресс. Конгресс бошалгъандан сора, Умар, Наркоматны уполномочен-

ныйи болуб, Север Кавказ бла Дагъыстанда Совет властны орнатыуда джууаблы ишчи болады.

Ол кёзюуде Баку шахарда да талай кюн ётдюреди Умар Север Кавказдан келечи болуб Восток халкъланы биринчи съездлерине.

Бакудан Умар Армавирге 1920 джыл джайны эм арт кюнюнде келиб, IX Къызыл Аскерни штабы къалайда болгъанын тюзетиб, ары тебрейди.

— Биргенге адам ийиб ашыртайым, джолдаш Алиев, — деб Армавирни коменданты, чал башлы, бир къолсуз матрос, хазырлыгъын билдиреди.

— Огъай, сау бол, кесим табарма, — деб, Умар комендант юретген джолгъа тебрейди.

Штабха келиб, экинчи этажгъа чыгъыб бара, Умар, алаша бойлу, кенг имбашлы, юсюнде аскер кийимлери болгъан биреуге тюеб, къучакълашады.

— Келиринги билиб, сакълаб тура эдик, багъалы Умар! — дейди аны къучакълагъан адам. — Керек заманда келдинг...

— Алгъаракъ ычхыналмадым ансы, Михаил Карлович, эртде да келлик эдим бери, — дейди Умар.

Экиси алай сюелиб ушакъ эте тургъанлай, бир джаш къызыл аскерчи келиб, честь бериб, Михаил Карловичге алай айтады:

— Джолдаш главнокомандующий! Джолдаш Орджоникидзе сизни кёрюрге излейди...

— Барама, барама, экибиз да барабыз, — деб, Михаил Карлович, Умарны да билегинден тутуб, экиси да Орджоникидзени кабинетине киредиле.

Кёк джабыу джайылгъан столгъа къалын чачлы башын ийиб, къагъытлагъа эсин бёлюб къарайды Серго Орджоникидзе. Умарны кириб келгенин кёргенлей, ышарыб, ёрге къобуб, эки къучагъын кенгнге джайыб, алгъа атлайды ол.

— Джолдаш Левандовский! Къайдан табыб келесе бу тау къушну! Сау кел, джолдаш Умар, сау кел!

Умар да ышарыб къучакълайды Орджоникидзени. Тёрт ай чакълы болады ол аны бла кёрюшмей тургъанлы. Тансыкъ болгъанын джашырыб корешмейди бусагъатда Умар.

— Келгенинг алаMAT болду, Умар, иш богъурдакъданды, бек кеб зат барды Север Кавказда бусагъатда, къысха заманны ичине джарашдырылыргъа керекли, — деб Серго Орджоникидзе Север Кавказда болумдан къысха хапар айтады. Акъ аскерлени бёлеклери, генерал Хвостиковну башчылыгъы бла къарачай тауладан чыгъыб, кёб болмай

Отрадная стансени да алыб, энди Уруп сууну бойнун энише -Армавирге джууукълашыб келедиле... Аланы муратлары Кърымдан барон Врангель ийген, генерал Улагай башчылыкъ этген акъ аскерлеге къошулуб, къазауатны бирге бардырыргъады, Совет властны тюб этер ючюн. Алай а Совет власть тюб болургъа унамайды. Совет властны халкъ суйюб бошагъанды. Хвостиков алыб бошагъан джерледе да унутургъа излемейди халкъ Совет властны игилигин, Совет власть ючюн эталлыгъын аямайды. Къарачайда да, таулуланы кёбюсю Хвостиковгъа таякъ тюбюнден къошулган болмаса, анга разы болуб къошулмагъанды.

— Анга шагъатлыкъ этген бир къагъыт кёрюзтейим сеннге, Умар,— деб Орджоникидзе, къобуб барыб, ичи китабладан, къагъыт кюлтеледен тыкъ-тыкълама болгъан, эмен агъачдан ишленген бир мазаллы къара шкафны тапхасындан, кёб излеб да кюрешмегенлей, бир къагъытчыкны алыб келиб, Умаргъа узатады.

Генерал Хвостиков полковник Кърымшаухал улугъа джазган къагъытды ол. Умар, окъуб чыгъыб аны, бир кесек ышарыб къарайды Орджоникидзе бла Левандовскийге кёзю-кёзюу.

«Къарачай бёлекле къуралыб, аланы акъ аскерге къошулулары асыры рахат болгъаны да, къуралыб бошагъан бёлеклени да къазауат этиб бизге болушургъа унамагъанлары да бек къайгъылы этеди мени, — деб джазады генерал Хвостиков. — Таулула, бизни къазауат этгенибизге бир джанындан къараб турургъа суйген болмаса, кеслери да къолларындан келгенча Совет власть бла кюрешиб, бизге болушур акъыллары болгъанча кёрюнмейдиле.

Меннге болушуб кюрешген къабартылыла бла къазакълыланы тонагъандан сора джукъгъа джарамайдыла бусыгъатда къарачайлыла. Кюндюзгю кюн ала мен алгъан, меннге болушургъа излеген элlege чабыуул этиб, адамларын да тонаб, малларын да сюрюб ташайтыб кетгенден сора, башха болушлукъ кёрмейме мен аладан. Ташкёпюрчюле, Боргустан станседен келген къазакъланы алларын тыйыб, сауутларын-сабаларын сыйырыб, кеслерин да тонаб, тешиндириб ийгендиле. Тонау, урлау хар кюн сайын барады. Урланган малны Осетинское деген элге сюрюб, тегейлилеге сатадыла, неда, къошлагъа чыгъарыб, тенг этиб юлешедиле. Къарачайлыланы халилерин таныб бошадым, ол затланы билгенден сора.

Ала салгъан къыйынлыкъланы хапарын Къобан правительствогъа да, Кърымда Врангельни кесине да ийгенме.

Тёбен дууутчула, мен Согъумгъа джумушум бла ийген адамларымы тыйыб, ызларына сюрюб, къачырыб ийгендиле. Алай нек этгенлерин айтыргъа унамайдыла, келечиле ийиб билирге излегенлигиме.

Уллу Къарачайдан меннге келечиле ий деб тилеген эдим да сенден, тилегим тилеклей къалыб кетген болмаса, келечилени къараб да кёрмеди кёзюм.

Сагъыш этиб къарайма да, къарачайлыла, болушхан огъай эсенг, озгъан хата, заран джетдиредиле меннге.

Бир-эки кюнден мен урушха барама, правительствону аты бла буйрукъ этеме сеннге: къарачайлыладан джыялгъанынг чакълы бир адамны джыйыб, Нарсана таба тебре. Мен урушлада къан теге, джан бере айланама, таулула уа ызымдан къараб турадыла сейирге.

Коммунистлени джаратадыла ала, бир ишексиз.

Ангылат алагъа ишни, болумну, деб тилейме. Тыймасынла алларын, тохтатмасынла, хата салмасынла Дон суу бла Терк суудан меннге болушлукъгъа чыгъыб келген адамлагъа. Кёб болмай Дондан келген бир къауумну къарачайлыла бир тар ёзеннге алыб кетиб, болгъанларын тонаб, тешиндириб, ич кёнчеклери бла ашырыб ийгендиле.

Сеннге этеме буйрукъ: бир-эки кюнден, джыялгъан аскер кючюнгю элтиб, Нарсана бла Бекешевская стансени тегерегинде уруш этерге хазыр бол; бусагъатда уа, кючюнгю аямай, мени аскерлерими кёб этерге кюреш.

Генерал-майор: ХВОСТИКОВ
Штабны тамадасы: ТУПАЛОВ.

— Да ма алайды чот Къарачайда, Умар, — деб Серго Орджоникидзе кабинетинде ёрге-знишге барады. — Къарачайлыланы Хвостиков бла асыры уллу шохлукълары болмагъанын Хвостиков кеси да бек ариу айтады... 20-чы августда меннге Бакугъа телеграмма ийгенди Владимир Ильич, Кюбан бла Къара тенгиз джанында башларын кёлтюрген акъ аскерле бла кюреширге керекди деб. Левандовский бла мен, Къара тенгиз табада не этерге керек болгъанын сюзюб, кереклисича этгенбиз. Къызыл аскерлени кючлерин ары айландыргъанбыз. Алагъа башчылыкъ этген адамланы иги билебиз: аламаат адамладыла. Командирлери Епифан Ковтюхду, комиссарлары — Дмитрий Фурмановду. Аланы башчылыкълары бла Къызыл Аскерни джигитлери Улагай ызындан тизиб келген акъ бёрюлени орунларын табдырырларына сёзюм джокъду.

Энди Къобан тегерегине этерге керекбиз кьайгы. Таб тюлдю анда бусагъатда иш. Халкъ акъланы джанына туруб, акълагъа болушмагъанлыкъгъа да болушур акъылы джокъду бусагъатда. Къызыл аскерлени сюерик эселе да, кёб болмай Къарачайда бир табсыз иш болуб, къызыллагъа арт бургъандыла таулула». Черемухин, IX-чу аскерни Реввоенсоветини уполномоченныйи, джангылычла этиб, ишни къатышдыргъанды.

— Къарачайда болгъан ишледен хапарлыма, джолдаш Орджоникидзе. Джолдаш Черемухин сёзсюз да халал, таза джюрекли, революцияны суйген адам болур. Алай а мындагъы болумдан иги хапарлы болмай этген болур, керти да уллу джангылгъанды.

— Тюз айтаса, Умар,— дейди Орджоникидзе. — Энди биз тюзетирге керекбиз ишни, халкъгъа ангылатыргъа керекбиз.

Къарачай халкъ сени туугъан халкъынгды. Левандовский бла мен сени келиринге аны ючюн бек ашыгъыб тургъанбыз. Бюгюн огъуна джолгъа чыгъыб, не терк баралгъанынгы барыб, Къарачайда ишни башларгъа керексе. Алджагъан халкъны кёзюн ачаргъа керексе. Халкъны алджатхала да, кеслери сокъур болуб, аны ючюн алджатыб кюрешедиле. Бийлени, байланы къойсакъ, да, халкъны кесини ичинден чыкъгъан кёб белгили адам халкъгъа заран салады бусагъатда, Совет властха къаршчы буруб аны. Сёз ючюн, хапаргъа кёре, Байрамукъланы Джаттай бий толдю. Бий болмагъанлыгына, Совет власть аны кесини власть болгъанлыгына, ол, терсейген къауумгъа башчылыкъ этиб, Совет власть бла къазауат бардырыб кюрешеди. Таныймыса, билемисе Джаттайны сен? Аны бла сёлешиб, анга сёзюнгю ангылатыб, аны Совет властха аллын буруб, бизге шох этсенг, аны ызындан ненча джюз къарачайлы бурлукъду Совет властха аллын.

— Таныйма Джаттайны, ариу билеме, — дейди Умар, — айтханына халкъ бек тынгылагъан адамды. Акъ аскерде кёб къуллукъ этиб, офицер чын да алгъанды, Георгиевский крестлени ючюсюн да алыб, толу георгиевский кавалер болгъанды. Аз адам барды Къарачайда бусагъатда аныча белгили, ызындан кёбле тизиледиле.

— Аллай адам джаулай къалса, бизге кёб заран этерикди, шох болса уа, хайыр берликди. Ол иш джанынга къоркъуулу да болур, аллай а джангылычын ангылатыргъа керексе. Мадар табыб, аны бла сёлешмей къоймазгъа керексе. Къарачайгъа баргъанлай, ишинги андан башласанг, огъайым

джокъ эди. Джангыз тилерим: сакълыкъны унутума. Билиминг да, джигитлигинг да озуб джетерикди, джангыз сакълыкъны унутума. Кесинги сакъламасанг, этген ишингден хайыр табарыкъ тюлбюз. Сенича джашларын халкъ тас этмегзе керекди.

Дагъыда кѣб затны юсюнден оноулашадыла ала, эм ахыры, ючюсю да татлы тенглеча къучакълашыб, Умар джолгъа чыгъады.

Сентябрны джетисинде келеди Умар Нарсанагъа. Андан Ючкѣкеннге барыб, Ючкѣкенде кече къалыб, Огъары Марагъа экеуленни иеди Умар. Ол экеуленни Умар эртдеден таныйды, ала экиси да таныйдыла Умарны. Бири Къоджакъладанды, бири Ёзденледенди. Джаттайны да иги таныйдыла ала. Ала айтханнга кѣре, Джаттай аскери бла бусагъатда Огъары Марадады: акъ аскер бла бирге Армавир таба къазауатха тебрерге хазырлай турады адамларын. Аны ючюн иеди Умар эки ючкѣкенчини Огъары Марагъа, Джаттай бла сѣлешиб кѣрюр мурат этиб, аны бла тюбеширге излегенин билдирирге иеди аланы. Умарны айтдыргъаны: ол къалайда да хазырды, Джаттай бла тюбешиб, бир кесек ушакъ этерге.

Келечиле, ашхам бола кетиб, танг аласы болургъа, Джаттай бла бирге къайтыб, Умар джатхан юйню эшигин акъыртынчыкъ къагъадыла, башхаланы сагъайтмайыкъ деб. Умар джукъугъа джангы кире башлагъанлай, эшик къагъылгъанни эшитиб, олсагъатлай секириб къобуб, «бусагъат» деб, кийиниб башлайды. Умар кече узуну къарачай халкъгъа чакъырыу джазыб, танг атханлай аны газетге ашырыб басмалатыргъа хазыр этиб джатханды. Кеч джатханлыгъына, джукъусундан терк аязыйды Умар.

Кийиниб бошаб, гѣрохуму алайыммы хурджунума, огъесе алмайыммы деб бир кесек туракълаб, эм артында гѣрохун, тургъаныча, стол юсюнде къоюб, эшикни ачады. Эшик ачылгъанлай эки келечи алгъа, ызларындан Джаттай киредиле юйге. Умар джандыргъан патеген лампаны джарыгъы къарыусуз болгъанлыгъына, Джаттай, кирир-кирмез столда гѣрохха кѣзю илиниб, Умар эшикни гѣрохун алмай ачханын эслеб, алай саламлашады Умар бла.

— Заманым азды, бюгече тюбеялмасам, башха кюнде тюбеялмазма деб, кесим салыб келгенме, Умар. Неди айтырынг меннге? Экибиз эки башха арбагъа миниб, эки башха джолну баргъанлыкъгъа, Умар, сени адамлыгъынга сѣз табмай, тилегинги къабыл этейим деб келгенме. Айт айтырынгы, тынгылайма. Адамча сѣлешсенг, адамча тынгы-

лаб кетергеди акъылым. Къулакъ салырча болса сёзюнг, салырма къулакъ, сёзюнгю ушатмасам а, меннге джарамазлыкъ сёз болса уа, сен да айыб этмезсе. Мен да джолума келгенимча кетерме, сен да кесинги ишинги билесе...

Кесгин-кесгин, базыкъ ауаз бла чыгъарады Джаттай айтхан сюзюн. Узун къара къалын тюк басханды сакъалын. Джерге джете узун къара джамчысы барды юсюнде. Башында мазаллы къара чырпа бёркю барды. Джамчы тюрюнден узун бычагъыны кюмюш сабы кёрюнеди. Къөлунда да — кюмюш саблы ариу эшилген къамчиси, аякъларында — джырджыр чурукълары. Чурукъларына бегиген шпоралары джылтырайдыла. Сюеги бек уллуду Джаттайны. Эки имбашы бла кирген эшигин джабханды, башы алаша юйчюкню башына джетерге аз къала, сиреледи юйню тюз арасында.

Башындан аягъына дери къараб чыгъыб, Джаттайны саламын алыб, олтур, олтуруб селешейик, дейди Умар. Юйде тёртюрюнден сора киши джюкъду. Тёртюрю да олтуруб, Умар сёзюн башлайды:

— Джаулабыз биз экибиз, Джаттай, алайды да? — деб башлайды Умар. — Алай эсе, бу къымсыз, бу шош кече кесинг кириб келмей, биргенге да талай, джёнгер ала келиб, мени дуниядан къурутургъа нек излемединг? Бир большевик дуниядан кетсе, ол да файда тюрлюдю?

— Да, мени келирими билиб, кесинг джангыз нек кириб тураса эл къыйырда бу юйчюкге? Столда къюуб гёрухунгу, нек чыкъдынг аллыма? Сен да, биргенге бир талай джаш ала келиб, мени бууаргъа нек излемединг?.. Джаулабыз экибиз, алай а бюгече джукъ этмезлигинге ийнаныб, джаулугъуму къюуб киргенме сеннге. Бюгюнден ары да тюрербиз, арабызны айырыргъа керек болса. Бюгюн айтханынга тынгылайма...

— Да сау бол салыб келгенинге, тилегими бош къоймагъанынга. Совет властны атындан селешеме сеннге бусагъатда, Джаттай. Совет власть кечмеклик береме десе, джолунгу бизни бла этерге къалайды акъылынг? Къысхасы, олду билирге излегеим. Бусагъатда джолунгу тюзге санаймыса? Аджашама деб келемиди кёлюнге? Бу джолун арты табсыз бошалырына этемисе сагъыш? Ажымсыз ишексиз ийнаныбмыса Совет властны хорланырына? Къарангы джашла аякъ басханларын кёзлери кёрмей айлансала да, сен, офицер, билиминг, сынамынг болгъан адам, болумну ангылаялмаймыса?

— Ангылайма, Умар, ангылайма деб турама, — дейди Джаттай. — Совет властны аты бла селешеме дейсе, Умар.

Совет властны аты да, чууу да кьуруб баргъанын ангылай-ма. Сизни кьызыл аскерлеригизни Варшавагъа барыулары тохтагъанды. Польшаны аскерлери бурунларына уруб тохтатхандыла. Франция бла Англия, Польшагъа бек разы болуб, болушуб башлагъандыла анга. Тохтатхан бла кьой-май, сюрюб кьыстарыкьдыла полякла оруслуланы кеслерини джерлеринден.

Врангель Донбассха барады. Аны аскерлерини бир кьыйыры Донбассха джетиб барады, бир кьыйыры уа Кьобан бойнунда джерлени алыб келеди.

Мында да, Нарсана тегерегинде, оюлуб барады большевикли ишлеген кьалалары. Кьарачай бары алай тургъанлай ариуланыб бошагъанды аладан. Баталпашинскени алыб Хвостиков, Кьрымшаухал улу, Султан Кьылыч-Гирей Армавирге джетиб барадыла. Армавир тегерегинде ала бла Улагайны аскерлери тюбеширикдиле, бир-бирине кьошулукьдула. Ала кьошулсала, аланы сындырыр кюч табаллыкь тюлдюле большевикле...

— Барды аллай кюч, Джаттай, джангылгъан этесе, — дейди Умар. — Халкьны кючюдю ол. Сиз, ууатылыб бош-алмаган акь аскерлени белекчикклери, барыгъыз да бир-биримизге кьошулур мадар табалсагъыз да, сизни не кючюгюз боллукьду? Николай патчахны джарашыб, бегиб, багъылыб тургъан сансыз-санаусуз аскерлерин чачхан халкь, сизни да чачаллыгъына не сёзюнг барды? Огъесе, халкь джукь ангыламай, сиз айтханны этиб турлукьду деб, алаймыды акьылынг? Халкь кимни джанына турса — хорлам ол джанындады. Патчахлыкьны керюб болмагъан халкь, аны джанына турмагъан халкь, сизни джаныгъызгъа кьалай турлукьду?

— Патчах халкьны джумушун, халкьны джарсыуун кермей эди — Врангель кердю. Эшитген болурса кесинг да, Врангель бусагъатда огъуна халкьгъа джерни юлешиб чачханды. Джер бергенге халкь джанын береди...

— Эшитгенме, — дейди Умар. — Газетде да окьугъанма. Акь правительство чыгъаргъан газетлени барында да бек омакь джазылгъанды Врангельни, ол этген «игиликни» юсюнден. Кёбнюмю тойдурлукьду Врангель джер бла? Революцияда, урушлада, сермешуледе думп болуб кетген байланы джерлерин чачады Врагель халкьгъа. Иесиз кьалгъан джерлени юлешеди. Бусагъатда Врангель бла бирге кьазауат этиб кюрешген байла уа джерлерин чачдырлыкьмыдыла джарлылагъа? Джерлерибизни тас этмейик деб кюрешмеймидиле ала? Орус аллах да, Иисус Христос беш ёт-

мек бла минг адамны тойдургъанды деген таурухну эшитген болурму Врангель? Халкъны джер ачлыгъын тойдураллыкъ тюлдю Врангель, байладан сыйырмай. Оруслула айтханлай: бир тонгуз териден тон чыкъмайды. Хвостиков да оруслу болсун, Кърымшаухал улу да къарачайлы болсун, Улагай черкесли болсун, Къылыч-Гирей ногъай бий болсун — ала бары да орус халкъ ючюнмю кюрешедиле? Сёз ючюн, сиз хорлагъан отъунакъ этигиз. Халкъ да, бусагъатда алданыб, болушсун сизге, хорлаб бошагъаныгъыздан сора уа? Къазауатдан къайтыб юйге келгенигизден сора уа? Андан сора къайда халкъгъа джер? Сёз ючюн, Кърымшаухал улу Мырзакъул, экигиз да урушдан сау къайтыб келсегиз, сенге, ма, Джаттай, бу къышлыгъым сеникиди мындан ары, дерикмиди? Дерик тюлдю! Къайтыб келсенг, къоюб кетген джерингден сора, джеринге бир миндеу да къошуллуб тюлдю, билесе. Сора не ючюн къазауат этиб кюрешесе? Халкъ да бусагъатда ангыламай ызыгъыздан тизилиб баргъанлыгъына, дагъыда, къазауат бошалгъандан сора, джангы къазауат ачарыгъына сёзюнг бармыды? Ачарыкъды къазауат. Этерикди къазауат. Хорлагъынчы, тохтарыкъ тюлдю халкъ. Эртде, кеч болса да, халкъды болгъанны къаушатыб, тюбге басыб, ёрге чыгъарыкъ...

Умар бла Джаттай этген ушакъ ол кюн кёбге созулады, бошалгъаны уа алай болады: Джаттай, Марагъа кетиб, аскерин алыб келиб Ючкёкеннге, Умаргъа алай айтады:

— Джашлагъа сен айтханны айтханма. Совет власть кечмеклик салыргъа сёз бере эсе, Къызыл Аскерге къошулуб, Совет властны джаулары бла къазауат этерге хазырдыла джашла.

Кёб селешеди Умар Джаттай алыб келген адамла бла. Аланы бир тёртгюсюнден-бешисинден къалгъанлары, Къызыл Аскерни тизгинлерине къошулуб, Совет власть ючюн уруш этедиле.

Умар а, биргесине Джаттайны да, Ёзден улуну да алыб, сентябрь айны аягъында Москвагъа кетеди. Къарачайда билмеген къалмайды Алийланы Умар Джаттайны алыб барыб Москвада окъуугъа салгъанын. (Артдан Джаттай дагъыда терс джолгъа тюшюб, джокулуб кетеди).

1920-чы джыл 10-чу сентябрда Ленин Орджоникидзеден аллай телеграмма алады:

«Врангель Къобан бойнунда джерлеге ийген аскерден бир адам къалмагъанды. Генерал Хвостиков бла Крыжановскийни аскер бёлеклерини бир къаууму къырылгъанды, бир къаууму къолубузгъа тюшгенди. Къачыб къутулгъан-

ланы да узакъ бармай кьурутурукьбуз. Аланы кючлери сыннганды, бизни кючюбюз кюнден кюннге кёбейиб барды. Бюгюн, Терк сууну бойнунда джашагъан халкълагъа барыб, анда съездле бардырыр ючюн, ары кетеме...

Север Кавказда, Къарачайда болумдан Лениннге Умар да айтады хапар. Умар бла селешгенден сора, Ленин Умаргъа толу хапар джазыб бер деб, Умар Къарачайда болумну ариу кёргюзтюб, доклад джазыб, анга да гитче къагъытчыкъда бир-эки сёз джазыб къошады. Къагъытчыкъда алай айтады Умар:

«Джолдаш Лениннге.

Къарачайда бусагъат болумну юсюнден доклад джазыб (сиз заседаниени заманында айтханыгъызгъа кёре), тилейме, анда ол болумну тюзетир ючюн докладны ахырында мен кёргюзтген ишлени, сиз да тыйыншлы кёрюб, аланы бардырыргъа эркинлик бериригизни...

Къарачайны Восток халкъланы съездине келген делегациясыны члени

У. А Л И Е В.
18/Х-20 дж.».

Ол кюн огъунакъ Ленин, Умарны докладын окъуб, Наркомнацны джууаблы кьуллукъчусу А. З. Каменскийге иеди аны. Умар докладына къошуб ийген къагъытчыгъыны юсюне Ленин къызыл мерекеб бла алай джазады:

«Джолдаш Каменский. Мени акъылым бла, бу докладны копиясын терк огъуна Сталиннге джиберирге керекди, Кавказда ЦСКА-ны бюросунда къарар ючюн. Бу докладны кесин а джолдаш Крестинскийге джиберигиз. Андан сора да докладны магъанасындан кёлюгюзге келген бир-эки сёз айтырсыз.

18./Х. ЛЕНИН».

Умарны докладындан сора, Ленинни буйругъу бла, Къарачай халкъны кёб джарлыгыгъына къаралады, кёб керекки заты табылады, кёб джумушу тынады. Таула тюрюб тюзледе Къарачайгъа иги кесек джер берилиб, ол джерледе артада талай эл салынады. Къарачайгъа Совет властны аты бла ол кёзюуде къумач, туз, сапын, патеген дегенча кёб зат келеди. Къарачай андан сора автономия алыб, округ болуб, 1920-чы джылны ноябрь айында кьуралгъан Тау Совет республиканы ичине киреди.

11-чи ноябрда Учкуланда Къарачай халкъны съезди джыйылады. Съезд Умарны башчылыгъы бла ётеди. Съезд-

де Умар, доклад этиб, Коммунист партияны политикасын ариу ангылатады.

Съездни атындан бютеу къарачай халкъгъа чакъырыу аладыла келечиле:

«Контрреволюцияны къара кючу, Врангель барон бла гюрджю меньшевиклени агентлери, къарангылыкъ басхан халкъны джолундан ётюрюкле бла алджатыб, Совет властаха ай бла джарым чакълы бирге джау этгендиле. Революцияны халкъны алдаб айланган джаулары, Къарачайны тонагъан бла, ашагъан бла къалмай, Къарачай бла хоншу джашагъан башха халкъгъа да узатхандыла къолларын. Аланы араларын бузуб, бир-бирлерине джау этер ючюн, ала не эталгъанларын да этгендиле, не уялмай, не къркъмай. Къабартыдан Къарачайгъа, Къарачайдан Къабартыгъа мал сюрюб, малны ауушла бла меньшевик Грузиягъа ашырыб, сатыб, бютеу кеслери этген итликни айыбын халкъны юсуне кюрөб, бир халкъны бир халкъгъа аман къаратыб тургъандыла талай заманны ичинде...

Энди уа ол уручу, тонаучу къауумла, Врангель баронну агентлери, Султан Клыч-Гирей бла Кърымшаухал улу Мырзакъулну башчылыкъары бла, Къарачайда эталгъанларын этиб туруб, мал табханларын да алларына сюрюб, ауушладан аууб Грузиягъа къачыб, Къарачайдан думп болгъандыла...»

19-чу ноябрда Нарсанада Къарачай округну Революцион Комитетин къуараргъа борч салынады Умаргъа. Умар борчун толусу бла толтурады. Комитетни биринчи чыккъан документинде былай джазылады:

«Округда къуралгъан власть бютеу ишчи къарачай халкъ бла Къарачайда джашагъан башха ишчи халкъланы кереклилерине къараргъа къуралгъанды.

Къарачайда ишчи халкъны Советлерини съезди джыйылгъынчы, Нарсана шахарда Къарачай округну Революцион Комитети (Карокрревком) къуралыб, ол бардырады ишни»

Ол къагъытны тюрюне Ревкомну председатели Умар бла секретары Хубийланы Иммолат саладыла къол,

Умар Ревкомгъа тамадалыкъ этиб башлагъан кюнүнден тебреб, Къарачай округну не кереклисин да тындырып ючюн кечесин-кюнүн аямай кюрешеди. Къалгъан ишлерин бардыргъан бла бирге, къарачай халкъ бла черкес халкъны бир-бирине къошуб, экисини джеринде автоном область къуараргъа акъыл алыб, ол иште керекли болгъан затланы хазырлайды.

1921-чи джылны декабрь айында Къарачай бла Черкесияны делегациясы Умарны башчылыгыы бла Москвагъа келиб тилеклерин айтадыла Лениннге.

Ленинни сёзю бла 1922-чи джыл 12 январда ВЦИК аллай бегим этеди:

«...Бютеу Россияны Ара Толтуруучу Комитети (ВЦИК) буюрады:

1. Тау республиканы джеринден бусагъатда къарачайлыла джашагъан джерни, Къобан областны Баталпашинск отделини бусагъатда черкеслиле джашагъан джерин, дагъыда къазакълыла джашагъан алты стансени джерин бир джанына айырыб, аланы барын бирлешдириб Къарачай-Черкес автоном область къуаргъа, ара шахарын да Баталпашинск этиб, ол областны да РСФСР-ни ичине кийириб...

2. Къарачай бла черкес халкъланы Советлерини съездлери джыйылгъынчы, областны бютеу оноуу Къарачай-Черкес Ревкомгъа бериледи, аны биринчи иши эки халкъны да съездлерин джыяргъа хазырлау болургъа.

3. Къарачай бла Черкес Советлени съездлери кеслери сайлаулары башха-башха бардырыб, толтуруучу комитетле къураб, эки халкъны ичинден да сайланыб къуралгъан комитетле бир болуб, Къарачай-Черкес областны ишин бирге бардырадыла.

4. Къарачай-Черкес автоном областны чеклерин ВЦИК-ни комиссиясы белгили этеди, хоншулары бла джер ючюн даулашыу болса, ол дауну да къараб джарашдырады.

Тау республика бла Къобан Къара тенгиз область, аладан айырылыб къуралгъан Къарачай-Черкес областны не оноун да, 1922 джылны 1-чи мартындан кечге къалмай, областны кесине берирге керекдиле.

Бютеуроссия Ара Толтуруучу Комитетни
председатели: М. К А Л И Н И Н.
Секретары: А. Е Н У К И Д З Е .

Аллай буйрукъ чыкыгъан кюн Умарны бек къууанчлы кюнлерини бири болады. Ёмюрледен бери унугъуб, туююлюб, боюнсха тубюнде джашаб тургъан эки тау халкъ ол кюнден башлаб башларына бош болуб, патчахлыкъны зорлугъундан да, бийлени-байланы ауурлугъундан да, акъ аскерлени къыйындыгъындан да къутулуб, кесини оноун кеси къолуна алыб, джарыкъ джашауну джолуна чыгъадыла...

Джашау а алкын тынч, рахат болур ючюн, кёб заман ётерикди, кёб кюреширге керекди тохтамай, солумай, келик кюнню тюрсюню джарыкълай келир ючюн. Умар бек ариу ангылайды: кюреш, талпыу, хаман алгъа атлаб барыу тохтаргъа мадары джокъду...

КЮНДЕН КЮННГЕ

Къыш быйыл эртде келгенди. Отсуз, джарыкъсыз, къымсыз болуб джукълайды Баталпашинск бу сууукъ къыш кече. Кече узун болгъанлыгына, эртде джатадыла хар юйде — къарангыны джарытыр амал джокъду бусагъатда — патеген дыккыды. Джатсала адамла, тыш эшиклени, ич эшиклени, терезе къангаланы къаты джабыб, къадау-къылыч салыб, алай джатыучандыла бусагъатда. Эки уруш кёб болмай бир-бири ызындан гюрюлдеб ётгенликге, — дуния къазауат бла граждан къазауат, — къазауатны ачы оту джукъланганлыкъгъа, алкын анда-мында джилтин чартагъаны, тютюн чыкъгъаны тохтамайды: от кюл тюбуне кёмюлгенликте, мыдыхы джукъланыб бошамагъанды.

Ол себебден адамла илгизлик болуб джашайдыла, тангна орунларында рахат тынчайыб чыгъарча болалмайдыла. Урушла тохтаб, Совет власть хорлаб, халкъ рахат джашаргъа суйгенликге, чегетде-орманда, дорбунда-тешике баш кечиндирген душманла, таб тюшгенлей хата этерге, ач бёрюлеча, мараб турадыла.

Къарангы кечеледе, бетлерин башлыкъла бла кёзлерине дери джабыб, атлы бандитле, адамла джашагъан джерлеге атылыб кириб, хата, къалабалыкъ саладыла, адамланы ачытадыла, тоноуул этедиле. Къачан, къайсы тешикден чыгъарыкъларын, кимни мараб тургъанларын ким билсин — Совет власты джакълагъанла бары да аланы джауларыдыла.

Къышны сууукълугъу да, бандитлени къыйынлыкълары да, талай джылны тохтамай барыб тургъан урушла ойгъан мюлкню къыйын тюзелиую да зауукъ этдирмейдиле тауулагъа. Аны юсюне да былтыр, битим къуруб, саулай Россиягъа келген ачлыкъ, алайсыз да ач, джалангач болуб, джунчуб тургъан халкъны бек абзыратханды. Ол затланы барыны да себеби бла сахар къалай эсе да бир мугур, мутхуз кёрюнеди. Ашхам келир-келмез орамлада аякъ таууш тохтайды. Терезеледен лампа джарыкъ урмайды, ариу, лампа джандыргъан болса да, терк огъуна джукълатады — патеген алай аяулуду.

Февраль айны сууукъ къысхан бу огъурсуз кечесинде

Баталпашинскеде бир юйню эки терезесинден тохтаусуз джарыкъ урады. Орамда киши озуб кёрюнмейди. Юйню алын, шкочларын сыртларына атыб, эки аскерчи сакълайдыла.

Къарачай-Черкес область ревкомну председатели Алиланы Умар бла ревкомну членлерини бири — Николай Иванович Ковалев олтурадыла кабинетде. Кабинетни бир мюйюшюнде темир печ къызарады, эртдеден бери этиледит от. Экиси да эртден бла эртде башлаб, ишлерин тындырыб, бусагъатда солургъа чёкгендиле — къагъытдан толу столдан айырылыб, печ джанына чёгюб, къанджал кружкаладан чай уртлайдыла. Печде от къарыусуз бола башласа, не Умар, не Николай Иванович, узун сыгын кесеклени сугъадыла.

Ушакъны аллы алгъаракъ башланганды. Бу кёзюучюкде Николай Иванович сёлеше турады, исси чайдан ууакъууакъ уртлаб, ызындан да шекер гыртчыкъны джалай, эме...

— ...Къыйын болмай а, бек къыйынды, Умар Джашуович. Бу дыккылыкъ келген заманда, джугъубуз джетишмеген, джарашмагъан заманда, халкъны Совет власть аламант власть болгъанына ишексиз ийнандыргъан бек къыйынды. Биз экибиз бусагъатда чай орнуна быхы сууну къайнагыб ичебиз, ызындан да шекер джалайбыз, ётмегибиз да барды, кёб болмаса да... Сыйлануубуз, кертисин айтсакъ, къолай тюлдю, алай а, ол затны да табалмай, ач джатхан ненча адам болур ма бюгече? Ишни сейири неди десенг, ач къалгъанла бусагъатда да алгъын ачлай къалыучуладыла — малчыла, джерчиле, ишчиле. Власть энди аланыкъы болгъанлыгъына, джер аланы къолларына тюшгенликге, ала алкъын къарынларын тойдуругъа мадар табмайдыла.

Алгъын аланы джегиб, суйгенлерича кийиб, суйгенлерича ашаб, къарынларын тыкъ-тыкълама этиб тургъанла уа энтда ач этмейдиле кеслерин. Харакетлерин-берекетлерин Совет властан букъдуруб, аны тышында да урушланы заманында урлайгъанларын урлаб, джырталгъанларын джыртыб, табханларын джыйыб, энди джашыртын-джашыртын ашайдыла, джарлы халкъгъа мыйыкъ тюбюнден ышара.

«Деникинле, Врангелле, Колчакла, Юденичле — ала бары да, къалгъанла да хорлайлмай къалдыла эселе сизни, алагъа тёздюгюз эсе, чыдадыгъыз эсе, энди, керти джигит эсегиз, ачлыкъгъа, къытлыкъгъа чыдаб бир кёрчюгюз сиз », — деб халкъгъа алай айтыб, сейирге къарайдыла ала.

Сейирге алай бош къараб да турмайдыла, сауутларын-сабаларын бирер бусхулгъа чырмаб, бирер тешикге сугъуб, сакълаб турадыла, аллах айтса, аллай кюн келир да, энтда сынаб кёрюрбюз кючюбюзню, деб...

— Бош сакълайдыла, — дейди Умар, къызгъан отну джарыгъы бетинде ойнай.— Аланы заманлары кетди. Аланы кюнлери къайтыб тиерик тюлдю. Бизни халкъларыбыз, не бек джунчусала да бюгюн, не бек инджилселе да, бусагъатда джангы джашауну татыуун ангылагъандан сора, суу ызына къайтмазлыгъыча, эски джашаугъа къайтыргъа излерик тюлдюле. Бюгюнню кюню не мутхуз болса да халкъны, келлик кюню джарыкъ боллугъуна толу ийнаныб бошагъанды ол. Бусагъатда тау элгеги кириб барсанг, къартны, джашны да къууанч тыбырлы болуб кёресе, бети джарыб кёресе, къарны ач эсе да.

Бир кесек заман ётерге, ачлыкъны кыйынлыгъы да унутулуб, кюнюн халал урунууда ашырыб, кечесин рахат джукъуда ётдюрюб, джашаууна бюсюреу этерча боллукъду хар ким. Тогу ийнанама анга... Сен Москвадан къайтыргъа да тюрленникди болум игиге, кюнден кюннге тюрлене барлыкъды.

Кёзюм бек къарайды сизге бусагъатда, Николай Иванович: Москвагъа барасыз, съезд бошалгъынчы турлукъсуз анда. Съезде да къаллай бир зат эшитириксиз. Ленинни да кёрлюксюз, сёзюне да тынгыларыкъсыз. Керти айтама, сизни орнугъузгъа делегат болургъа огъайым джокъ эди.

— Алай айтасыз, Умар Джашуович, ансы, мында ишигизни кююб, Москвагъа бараллыкъ тюл эдигиз бусагъатда кеси разылыгъыгъыз бла. Областда къаллай бир кёб ала-мат иш тынарыкъды сизни кючюгюз бла, Умар Джашуович. Сизнича хайыр келтире билсем, сизнича тындырсам джетген джерде ишими, ант этейим, кеси кесими бусагъатда суйгенимден эки къатха кёб сюерик эдим.

Сыгынла кююб бошаб, от сууу башлаб, ушакъ да тохтайды.

— Къалыб кетдик, Николай Иванович, танг атдырыб къоябыз,— дейди Умар, ёрге къобуб, стол джанына олтура.— Тюнене да аз джукълагъансыз, джатыгъыз, мен да Батча улуну сиз Москвагъа элтирик докладдына бир кёз джетдирейим, андан сора джатарма...

Николай Иванович тынчайыргъа башха юйге киреди. Эки кюнден ол Москвагъа кетеди, партияны XI-чи съездине делегатды. Биргесине Умар айтхан къагъытны ала барлыкъды Москвагъа. Къагъыт Батчаланы Магомет тёт ай-

ны мындан алгъа джазгъан къагъытды. Магомет округ ЧК-ны председателиди. Ол къагъыт аны отчётуду — облаstda бандитле бла кюрешиу къалай баргъаныны юсюнден.

Магометни отчетун Умар Къарачайда этилген партия эм совет ишлени юсюнден кеси этген отчётха къошуб неди Москвагъа. Бандитлени къурутуу иш уллу баргъанды облаstda арт кёзюледе. Алай а, азыракъ болгъанлыкъгъа, алкъын тохтаб бошамагъанды бандитлени халкъгъа джетдирген къыйынлыкълары.

Бусагъатда да барады областда бандитле бла кюреш, алгъаракъда уа, артыкъсыз да джай кёзюуде, элни аладан къоруулагъандан, аланы марагъандан уллу иш болмагъанды областда. Бек кеб гюнахсыз къан тёкгендиле Къарачай-Черкес обласны джеринде бандитле. Умар аланы этген артыкълыкъларын унутмагъанды. Аладан кжууаб алмай, аланы не тюз джолгъа салмай, не дуниядан къурутмай, джашау рахат бармазлыгъын ангылайды Умар.

Айдан артыкъ чакълы бир заманны мындан алгъа кёб адам ачыгъанды Къарачайда, Къабартыда да душманланы хыйла провокацияларыны юсю бла. Джангы джашау ючюн биригиб кюрешген урунган халкъланы — къарнаш халкъланы — орталарын тик этер ючюн, джерчек дау чыгъарыб арада, къан тёкдюргендиле.

Совет власть бир халкъгъа туугъан ана, бир халкъгъа ёге ана болмай, бир ана эки баласын суйгенча, не халкъны да тенг суйюб, не халкъны да башха халкъла бла къарнаш кибик джашарын излеб, несин да аямагъанды ол юнледе, Къабарты бла Къарачайны дауларын айырыб, орталарын джарашдырыр ючюн.

Умар олсагъатда Москвада болгъанды, андан ашыгъыш къайтыб, эрлай Къабарты ревкомну председатели Калмыков Бетал бла тубешиб, экиси да кюрешиб, эки халкъны да алчы адамларын джыйгъандыла, кенгеш этиб, оноулашыб, ишни ариу бла джарашдырыр ючюн.

Ол кенгеш Пятигорск шахарда 25 январда джыйылгъанды. Джыйылыуну Север-Кавказ аскер округну командующиси Климент Ефремович Ворошилов бардыргъанды. Ол джыйылыудан бери Къабарты бла Къарачайны чегинде уруш-туюш тохтабды, алай а энгда бек сакъ болургъа керекди, къайсы болса да бир бандит къауум, биягъынлай, эки халкъны бир-бирине удуламаз ючюн.

Санаб бераллыкъды Умар, кече арасында уятыб сорсанг да, бандитле салгъан ачы къыйынлыкъланы.

Огъары Тебердиде, джашыртын атыб, керти большевикни, устазны, халкъ сыйген огъурлу адамны — Халилланы Саидни ёлтюргендиле, Огъары Тебердини биринчи большевикни.

Бир сууукъ, мутхуз кюн, элден узакъда, джалан сыртда джюрек аузуна бандит окъ тийиб джан бергенди Умарны сыйген тенги, чексиз-кыйырсыз джигитлиги болгъан таза джюрекли адам, Гитче Къарачай районда Советни толтуруучу комитетини председатели Халкъчланы Къанамат.

Къанамат былтыр, талай адам алыб биргесине, Лоу къабакъны тегереклеринде бугъунуб айланган бандит къауумну ызындан тюшюб сюрюб, бир дорбун тюбюне джыйгъанды. Бандитле, къутулалмазлыкъларын таныб, Совет власть кечмеклик сала эсе, чыгъабыз тешикден деб, чыгъыб тебрегендиле бирем-бирем.

Аланы сауутларын сыйыргъанларындан сора, бандитлени тамадалары: «Къанамат, менден ма муну саугъагъа ал!» — деб, джан хурджунундан гёрохун чыгъарыб, Къанамат таба тебрегенди. Халал джюрекли, ачыкъ адам болуб Къанамат, тешикден бой салама деб чыгъыб келген бандитни итлик этерин билмей, къатына келирге кыйгъанды, джукъ къоркъуу этмей.

Бандит, гёрохун кёлтюрюб, Къанаматха узата тебрегенча этиб, кесине айландырыб тургъан быргъысын эрлай Къанаматны кёкюрегине буруб атханды. Адам кылыкъны унутхандыла, джаныуар сыфатха киргендиле бандитле. Этмеген аманлыкълары джокъду.

Къайсы адамны ёлгени да уллу бушуу салады Умарны джюрегине. Ким да болсун, Совет властны адамы болуб кетсе, джер юсюнден кетген. Артыкъсыз да бек, урушда, къазауатда, ачыкъ сермешиуде болмай, рахат кюнледе бандитлени къолундан болса адамны кетиую.

Кесини джууугъуна, этине-дженине ачыр ючюн да къалмагъанды Умар. Эртдеден бери этгендиле бандитле ант: «Таулада Алийлени тукъумларын тюб этмейин кыймазбыз», — деб. Аны да ариу биледи. Алийлени тукъумгъа большевик тукъумду деб джюрюйдю сёз. Кертиди ол — Совет власть ючюн кюрешген кёб адам чыкыгъанды Алийледен. Совет власть ючюн джан бергенле да кёбдюле аладан.

Алийлени Таукъанны, джигит революционерни, ёхтем джюрекли батыр адамны, халкъ сыйген, халкъ билген аламат большевикни ташадан атыб ёлтюргендиле бандитле. Къуру ол тюлдю Алийледен болуб джау къолундан ачыгъан.

Кёб болмай дагъыда Алийлени тукъумдан эки адам табхандыла ачы ёлюм бандитлени окъларындан. Аланы бири Алийланы Алий, бири Шаухал болгъандыла. Умарны эм кичи къарнашы Шаухал кетгенди кёб болмай, Джашамагъанлай, джашауну татыуун кёрмегенлей, бек джашлай кетиб аурутханды Умарны джюрегин. Шаухал бла Алий Нарсана бла Учкуланны арасында мал сюрюб келе тургъанлай, ызларындан бандитле джетиб, экисин да уруб, атдан тюшюргендиле. Шаухал, бир кёолу бла джарасын джабыб, джерге джатыб тургъанлай, бир кёолу бла атыб, аны ургъан бандитни джанын алгъанды. Джанын алгъанлыкъгъа, не келсин, джатхан джеринден къобмагъанлай, кеси да бергенди джанын.

Умар Батча улуну Москвагъа барлыкъ отчетун окъуйду бусагъатда. «Эртдеден бери Север Кавказны халкъларыны арасында къарачай халкъ урунууну суйген, тынч халкъланы бирине саналыб тургъанды,— деб башланады отчет.— Мал кютюу, бичен чалыу, джер сюрюу болгъанды къарачай халкъны биринчи иши. Гуду бла, уру бла кесин асырау сыйгъа саналмагъанды Къарачайда не заманда да, аны себеки бла, халкъны ичинден бандит чыгыу болмагъанды. Революция келиб, халкъгъа бошлукъ бергенде, халкъны бир къаууму, баш бошлукъну тюз ангыламай, башынга бош болдунг — не суйсенг да эт деб, алай ангылаб, законнга, властха къарамай, эртдеден бери къайнаб тургъан ачыуун джетдириб тебрегенди кеслерини алгъыннгы джауларына... Бандитизмни артыкъ да бек ёсюю Деникин хорлана башлагъан кёзюучюкде болады. Акъ аскерде аман кыылыкъ, бёрю кыылыкъ алыб, таулагъа кёолларында сауутлары бла къачыб келген джаш адамла кимден да бек ёч болгъандыла туюшюрге, урушургъа да, мал сюрюрге да, башха зат тонаргъа да. Не джаны бла да джоуб, аман халиге юретир ючюн кёймагъанды таулу джашланы Деникинни акъ «добровольческий аскери»...

Къарачай округну джеринде, саулай алыб къарасакъ, къуру къарачай халкъны ичинден чыкъгъан бандитледен сора да, кёб бандит тубейди. Сёз ючюн, эки абаза элни тегерегинде Лоу-къабакъ бла Абук-къабакъ эллени, Георгиевское-Осетинское деген тегей элни тегерегинде да тубейдиле бандитле Николай-патчахны заманындан бери. Аладан сора да Къарачай округну джерине башха джерледен келиб кирген бандитле бардыла. Акъ аскерле хорланнгандан сора, аладан айырылгъан аскер бёлекле Къарачай округну джерине кириб келиб, Джагъанас бла Боргустан чететледе

бугъунуб, Баталпашинск отдел бла Пятигорск округну чеклеринде айланадыла.

Ала бла тохтаусуз кюреш барады округну джеринде, бандитлени санлары аздан аз бола барады. Округну Советлерини толтуруучу комитети бла округну ЧК-асы, бандитизмни кьурутур ючюн, эки тюрлю амал бла кюрешедиле: ангылатау иш бардырыб, ангыларгъа, бой салыргъа унамагъанла бла уа сауут кюч бла... Митингледе, джыйылыулада бизни сёзюбюзге, артыкъсыз да округну тамадасыны — Алий улуну сёзюне бек суйюб тынгылаб, ангыламагъанларын соруб, бизни сёзюбюзге ийнаныб, ары дери контрреволюционерледен ётюрюкле эшитиб къайгылы болуб тургъанла тынчлыкълы болуб, джюреклерин рахат болуб, Совет властны тюзлюгюне игилигине толу шагъатлыкъ этерча болгъандыла. Ала бандитле бла къаты кюреш ачаргъа акъыл алгъандыла, биз айланыб кетгенден сора.

Агитация бардыргъан бла къалмай, биз баргъан эллерибизде алай келишгенбиз элчиле бла:

1. Элде хар адам бирча джууаблы болады элни ичинден чыкыгъан аманлыкъгъа.

2. Хар элде халкъ сыйларын керген экишер белгили адам боюнларына аладыла, къачан болса да алгъын аманлыкълары чыкыгъан элчиле энди аманлыкъ этмезле деб.

3. Урланган малны асламысы тау артына сюрюлгени себепли, ауушланы сакълагъан къарауулланы санларын кёбейтирге.

Бандитизм бла кюреширге башха болушлукъ да табханбыз округну ишчи халкъындан: адамыбыз азыракъды дегеникде, кеси разылыкълары бла бизге талай элден юч джюз чакълы адам къошулгъандыла бандитле бла сермеширге хазыр болуб, атларына миниб, сауут алыб...

Биз, айны айланыб, ишибизни тындыргъандан сора, округда болум энди былайды:

Округну халкъы Совет властны кючюне да, тюзлюкню тутханына да, орнундан таймазына да ийнаныб бошаб, рахат джюрекли болуб, тынчлыкъ табыб, ишин алгъанды къолуна. Къарачай округну чеклеринде Джагъанас бла Боргустан чегетледе болмаса, бандитизм Къарачай округну джеринде тохтаб бошагъанды. Бусагъатда Къарачай округда джашау рахат баргъанына да шагъатлыкъ этерге боллукъду.»

Батча улу бу докладны этгенли джыл джарымдан артыкъ болуб барады. Аллай бир заманны ичинде алкъын башха бандитле чыгыб ишчи халкъгъа хата, заран, къай-

гъы салмай турадыла. Алай а джашау да рахат барыб туралмайды, бандитле къуругъанлыкъгъа. Заран-хата салыргъа, халкъгъа къайгъы берирге излеген адамла кёбдولة алкъын...

Башха зат бла хата эталмай, энди ала тил этиу бла, ётюрюк бла, джангы джашауну джангы законларын сёгюу бла умут этедиле заран салыргъа Совет властха. Не ётюрюкге да тынч ийнаныб къалгъан кёб адам тубейди окъумагъан, политиканы билмеген, класс кюрешни джорукъларын ангыламагъан къарангы халкъны ичинде. Алай а кюнден кюнге, Умар кеси къараб тургъанлай, халкъны ангысы ёсюб, джангы джашау халкъгъа джангы акъыл, джангы билим келтириб къошуб барады.

Былтыр бла быйлыны алыб къарасанг да, бек улуу тюрлениу болгъанды халкъны ангысында джангыз джылгъа. Эки зат тюшеди бусагъатда Умарны эсине: былтыр Синтыда элчиле бла сёлешгени, андан сора Нарсанада, базар джыйылгъан кюн, базаргъа келгенлени арасында митинг ачыб сёлешгени.

Сынтыгъа Къарачай бла Черкесни бир автоном область этерге бегим болгъандан сора баргъан эди Умар. Къыш эди. Джамчы кийиб, башлыкъ къысыб, алаша тору джоргъа ачыкъгъа миниб, бек кёб элде — Учкуланда, Хумарада, Ючкекенде, Огъары Тебердиде — болуб бошагъан эди Умар, Сынтыгъа келгинчи. Автоном областны къалай къуралгъанын, не ючюн къуралгъанын ангылатыргъа, кёб болмай бошалгъан XI-чи партия съездни юсюнден хапар айтыргъа, областда да, саулай къралны да болумундан хапар билдирирге эди Умарны борчу.

Къуру Умар тюл эди аллай борч алыб айланган. Умар къарачай, черкес, абаза, ногъай эллени кёбюсюне Даут Гутекулов бла бирге баргъан эди. Гутекулов Даут Черкес ревкомну председатели болуб тургъанды арт кёзюуде. Ары дери революцияны, Совет властны ишине кючюн-къарыуун аямай бериб, бютеу халкъгъа белгили да болуб, халкъ суюген адамланы бири эди областда.

Умарны танымагъан элле Даутну таныб, Даутну билмеген элдеде Умарны таныб, бир эл да джокъ эди аланы айтхан сёзлерин джерге тюшюрюрча, аланы сёзлерине къулакъ салмазча, ала айтханнга ийнанмазча.

Сынтыгъа Умар кеси джангыз келген эди. Къыш кюн болгъаны себебли, элчиле, къошха-затха чыкъмай, бек къысха заманны ичинде джыйылгъан эдиле школ аллына, Умарны келгенин эшитиб.

— Ай да толмайды мен Москвадан келгенли,— деб башлагъан эди Умар сёзюн.— Ноябрь айда Баталпашинскеде, съезде, Къарачай бла Черкесден талай адам сайланыб, барыбыз да Ленинге къарачай, черкес, абаза, ногъай халкълары тилеклерин алыб баргъан эдик, барыбызны да бир юйдегиге санаб, бир автоном областда джашаргъа эркинлик беригиз деб. Тилегибиз къабыл болгъанды. 12 январда тилегибиз къабыл болуб, мен айтхан төрт халкъгъа автономия берилиб, Къарачай-Черкес автоном область къуралгъанды. Къуру бизни областны халкълары болуб къалмай, Россияны бютеу халкълары баш бошлукъ табыб, кеслерини оноуларын кеслери бардырыргъа мадар табхандыла, Октябрь революция хорлагъанды. Бизни бла хоншу джашагъан миллетле бары да бизнича автономия алгъандыла, алмагъанла да энди аллыкъдыла. Север Кавказны халкълары эндиге дери бир республикагъа кириб тургъанларын билесиз, атына да Тау республика аталыб. Энди, Тау республикадан чыгъыб, халкъла кеслери кеслерини оноуларын аладыла къолгъа. Былтыр Тау республикадан Къабарты автоном область бла Малкъар округ айырылыб, Къабарты-Малкъар автономия къуралгъанды.

Бусагъатда Чечен автоном область бла Ингуш автоном область къуралыргъа хазырдыла. Кёб турмай чеченлиле бла ингушла да автономия аллыкъларына сёз джокъду.

Алай бла, бизни къралны миллетлери, уллу миллет, гитче милет деб къарамай, кеслери суйгенча къурайдыла джашауларын, кеслери суйгенча бардырадыла ишлерин. Хар миллет, айырылыб, энчилик этиб, бир джанына чыгъыб барса, къралыбызны кючю, къарыуу аз болмаймыды?— деб алай келеди бир-бирлени кёлуне. Болмайды къралыбыз аны ючюн къарыусуз, кючлю болады. Автономия алыу — ол бир-биринден эрек болуу тюлдю, тенг эркинликли, бир иннетли къарнашла энчи юйлю болгъанча болады: барыны да баш муратлары бирди, алай а ол муратха джетер ючюн, хар ким кесини юйюню энчи шартларын эсге алыб оноу этерча мадар табады...

Эки сагъат чакълы бирни сёлешген эди ол кюн Умар. Андан сора Умаргъа хар ким сорлугъун соруб, дагъыда алай бир джаны бла джюреги къууанганлыкъгъа, бир джаны бла къыйналгъан эди: халкъны сорууларына тынгылаб, халкъ алкъын кёб затны кереклисича ангыламай, этилир керекли, билир керекли, окъур керекли болуб тургъанын ачыкъ кёрген эди.

Ол кюн артыкъ да бек ангылагъан эди Умар халкъгъа джарыкълыкъ бериу ишни къалай уллу магъанасы болгъанын. Заман ётюб, талай джылдан, Къарачай ёзенледе, сёз ючюн, окъумагъан киши къалмаса, халкъ политика джаны бла билимли болуб, кючю къаллай бир ёсерикди деб, келген эди Умарны кёлуне.

Къарачай халкъны тюз джолундан тайгъан кёзюулери да болгъанды, сёз ючюн, Стампулгъа кёчген сагъатында да, революцияны, граждан къазауатны заманында да. Ол къарангылыкъны хатасы болгъанды аны джангылтхан. Халкъ къарангы болуб алдата тургъанды кесин къайда хыйлачыгъа, къайда харамгъа — бий болсун, Деникин, Врангель болсун.

Нарсанада митингде сёлешген кюню Умарны андан да алгъа болгъан эди, Къарачай алкъын автоном округ болгъан кёзюу эди. Нарсананы да, башха курорт шахарланы да тегереклеринде, акъ аскерле чачылгъанлыкъгъа, хорланганлыкъгъа, алкъын кзуруб бошмай, деникинчиле-врангельчиле къауум-къауум болуб, ач бёрю джыйынлача, айлана эдиле, кызыл аскерледен къачыб.

Бир вокзал аллында, бир Нарзан галлереяда, бир орамлада огъуна митингле кзуралыб, джыйылгъан халкъгъа таймаздан жангы властны магъанасын ангылатыб кюреше эдиле Къарачай округну джууаблы кзулдукчулары. Умар джыйгъан митинг Къарачай базарда болгъан эди.

«Къарачай базар» деб асламысына ары къарачайлыла джыйылычу болгъанлары ючюн аталгъанды: джууукъ, узакъ элледен да келиб, ала бышлакъ, джау, джюн, мал, тери, отун, агъач сатыб, патеген, сернек, тютюн, сапын, дагъыда башха ууакъ-тюек затла алыр ючюн келедиле бери.

Ол кюн да бек кёб адам джыйылгъан эди базаргъа Ючкекенден, Терезеден, Элкъушдан, Уллу Къарачайны эллеринден да. Не хапарны да базардан алыб барадыла къарачайлыла эллерине-тийрелерине, хоншуларына. Аны билиб ачады ол кюн Умар базарда митинг.

Алайда тургъан мийик кюбюрлю арбагъа секириб мийиб, Умар;

— Эки джёнгерим да, мен да сизге сёзюбюз болуб келгенбиз, джамагъат! — даб башлайды таза, кючлю ауазы бла. — Нарсана шахарны кесинде, Нарсана шахарны тегереклинде джашагъанлагъа, къарачай, черкес, орус элледен джашагъанлагъа да тилегибиз болуб келгенбиз. Болушлукъ излейбиз сизден....

Орусча селешеди Умар. Джыйылгъанланы асламысы къа-

рачайдыла болгъанлыкъгъа, орус, эрмен да, грек, башха миллетли адам да толуду базаргъа келгенледе.

Тынгылагъанланы ичинде Умарны таныгъан кёбдю, танымагъанла да, бир-бирине соруб, ким болгъанын олсагъатлай билирге мадар табадыла. Не айтыры барды экен бизге? Не тилерикди ревкомну председатели Алийланы Умар? Джыйылгъанланы ичинде Умарны сёлеше башлагъан сёзюне суйюб тынгылагъан да кёб, сескекли болгъан, анга мангылай тюрбюнден, огърамай къарагъан да бар.

Къайсы эсе да биреулен джыйылгъанланы къалын джеринден ачы ауазы бла, чам халда айтханнга ушатыб, алай къычырады:

— Билебиз не болушлукъ керек болгъанын сеннге, комиссар!.. Къачыгъыз, къутулугъуз къутулалгъан. Комиссарны къарын аурууу белгиледи: реквизиция этер акъыл киргенди башына!

Реквизиция деген сёзю магъанасын бир төрт-беш джылны мындан алгъа, бир уллу окъууу болгъан адам болмаса, тау элдеде киши биле болмаз эди. Энди уа, граждан къазуатны заманындан бери, реквизиция деген сёзю таб магъанасы болмагъанын не къарангы таулу да билиб бошагъанды. Совет власть орналыб бошагъанлы, реквизиция деген зат болмай, халкъ аны унута башлагъанлыкъына, бусагъатда ол сёз эшитилгенинде, джюреклерине къайгъы кириб, сескекли болгъанла бардыла.

/ — Керек заманда реквизиция да этгенди Совет власть, байыракъладан алыб, джарлылагъа узатханды къабарыкъ да, киерик да. Бусагъатда реквизиция этер акъыл келгенди мени башыма, — дейди Умар, ачы ауаз чыкыгъан джер таба къараб.— Бусагъатда Совет властны аты бла биз башха тюрлю болушлукъ излейбиз сизден, джамагъат. Нарсана сахаргъа керекди болушлукъ. Кесигиз билесиз, кёресиз Нарсананы къаллай сахар болгъанын. Эм ариу сахарланы, эм аламат сахарланы бириди Север Кавказда. Бери келиб, аны ариулугъуна сейирсинмеген, къууанмагъан джокъду. Бармыды сизни ичигизде Нарсананы суймеген? Нарсана къутсуз, берекетсиз, хылымылы сахар болуб кёрюрге излеген киши бармыды сизни ичигизде?..

Джыйылгъанла Умарны сёзюне не айтыргъа да билмей тынгылайдыла, сёзю къайры бурургъа излейди ревкомну председатели деб, ангыларгъа кюрешедиле.

— Нарсана сахарда эм ариу джер, кимни да къууандыргъан джер, мени акъылым бла, аламат терек бачхады — паркды. Кетген къыш сууукъ, огъурсуз къыш эди, ба-

рыгъызны да эсигизде болур. Отун, кѣмюр джетмейин, нар-саначыла джашыртын туура бла да паркдан аламат терек-лени кесиб, туураб, печлерине сукъгъандыла ол къыш. Бир-бирле олсагъатда, тереклени кѣорагъанларына кыйналгъан огъай эсенг, барын да кесиб, отун этиб, паркны кѣоратыб, ол кѣорагъан джерни башха затха хайырландырсакъ, иги бол-лукъ эди деб да кюрешгендиле.

Заманыбызны, кючюбюзню аямай, кългъан ишлерибиз-ни да джарсытыб, кючден-бутдан тыйгъанбыз аллай акъыл алгъан адамланы. Не этген эсек да, кетген къыш паркны сакълагъанбыз, ёлюмден къутултханбыз, анда-мында бир тереги кѣорагъанды ансы.

Быйыл, къачына кѣре боллукъ эсе, къыш бек сууукъ бо-лургъа ушайды. Не ангылатыб, не сѣлешиб кюрешсек да, сууукъдан къата тебреселе нарсаначыла, отунлары-кѣмюрле-ри джетишмесе, тереклеге чабарыкъдыла энтда. Кѣмюр а джетмезлигин билебиз, къралгъа керекди кѣмюр, къралда заводла, фабрикала ишлерге керекдиле — кѣмюрсюз кълалса кърал, барыбыз да, къралда джашагъанла, джарсырыкъбыз. Отунсуз поездле джюрюмейдиле, поездлени кючю бла бар-дырабыз биз кѣб ишлерибизни. Россияны бютеу шахарлары бла, эллери бла темир джолла байлайдыла бизни. Бизге ке-рек зат поезд бла келеди. Сѣз ючюн, Донецкеден ташкѣмюр-ню да бизге поезд келтирликди, бусагъатда поездни отун кереклисин тындырсакъ. Энтда бир-бирле парк таба кѣарай башлагъандыла, отун керек болгъанында. Къалай туура-тайыкъ Нарсананы сейирлик паркын отуннга?

Биз тереклени туураб-туураб бир-эки айны ичине поезд-лени печлеринде кюйдюрюб, джашнаб тургъан паркны кюл-учхун этдирсек, не айтырла бизге бизни туудукълары-быз? Кечерлеми ала бизни, сѣз ючюн, бусагъатда аламат парк-ны орнунда къара джер бла къынгыр дюккючледен сора джукъ кѣрмеселе. Тюлдюле кечерик. Хар тѣлю джер юсюн-де алай джашаргъа керекди — туудукълары айыб этмезча, ой сизни огъесе, демезча. Ма аны ючюндю мени Совет вла-стны аты бла айтханым: тууратырыкъ тюлбюз джаныбыз саулай Нарсананы сейир паркын.

— Тюз айтаса, Алий улу,— деб кычыргъанла болады-ла.— Ол субай тереклени туурагъан, джаны саулай адамны туурагъан кибикди.

— Да башха не мадар табаргъа боллукъду да?— дейди дагъыда биреулен.— Поездле джюрюмей болмай эселе, от-суз джюрюмей эселе, габдешледен мулхар джыйыбмы аша-

тырыкъбыз поездге? Не болушлукъ излейсе бизден? Бармыды биз этер мадар?

— Барды! — деб Умар, къолун ёрге кёлтюрюб, энишге силкеди, балта бла кесгенча. — Паркга тиймей, чегет кесерге керекди таулада. Нарсана сахарны ревкомну да, бютеу Къарачай округну ревкомну да чегет кесерге болушлукъ этигиз деб тилейди сизге, джамагъат. Чегет кесиб, туураб джарыб, отунну да Къарачайдан Нарсанагъа келтириб джыяргъа керекди — олду джангыз мен айтхан мадар. Аны бла биргелей, Хумара элни тегерегинде кёмюр къазылгъан джерлени джангыртыб, кёмюр да ташылыргъа керекди бери. Поездлени да джюрютюрча, къыш нарсаначыланы юлерин да джылытырча бир отун, кёмюр керекди. Ол иги кесек затды! Кёб адам къыйынын тийирмесе, тынмазлыкъ ишди ол. Хакъсыз, джалсыз таякъ тюбюнден кишини ишлетирге эркинлигибиз джокъду. Кеси разылыгъы бла болушлукъ этер мадары болгъан адамла табылырла деб ышаныб селешибиз, джамагъат. Элни кючю уллуду. Эл, джыйылыб, ишни къолгъа алса, тындырлыгъына сёз джокъду. Кеси разылыгъы бла хар адам бирер кюнню чегет кесе, айыбындан кеси да чыгъарыкъды, Къарачай округну да айыбындан къутултурукъду. Эл-элге айланыб да айтырыкъбыз Нарсана ревком бла Къарачай ревкомну бу тилегин, былайда джыйылгъанла да эшитигиз. Бу амалсыздан айтылгъан тилекни къабыл эталлыкъ адам бюгюнден башлаб кесин джаздырыргъа керекди. Хо дегенни Нарсана сахарны аскер коменданты джазады бюгюнден башлаб. Комендант ма буду.

Алай айтыб бошаб, Умар къатында сюелген, юсюнде шинели, башында бешмюйюш къызыл джулдузлу бёркю болгъан джаш адамны имбашына къол аязын салады.

Ол кёзюучюкде джыйылгъан адамланы арт сюреминден, ачыулу хыны ауаз бла ким эсе да алай айтыб сорады Умаргъа:

— Джашырма да бир айт, Алий улу, болгъан байлыгъыбызны Россиягъа ташытыб, антмы этгенсе джарлы къарачайлыланы артларына чыгъаргъа?

Соргъан къарачайча сорады. Аны тауушу чыкъгъанлай, болгъан бары, боюнларын созуб, бир-бирини башы бла къарай, селешгенни ким болгъанын кёрюрге кюрешедиле. Селешген адам бугъунургъа, джашыныргъа излемейди, аллын джырыб, таукел атлаб, хар кимни аллына чыгъыб, Умар сирелген арбагъа келиб, тюбюнден ёрге джити кёзлерин аралтыб, Умарны бетине битеди.

Энди хар ким да аны кёрюрча боладыла. Алаша базыкъ адамды ол. Башында уллу къара бухар бёркю, юсюнде кёрпе тону барды. Тонуну тьюмелери тешилиб, токъ керме къарны кёрюнеди. Къара дигинал келегини хурджунундан сагъатыны алтын сынджыры салыныб, кёкюрегинден энишгерек тюшюб, къарнына джете кетеди.

— Аллах бла тилейме, Алий улу, айыб этме да, бир айт, шо, телилегеми санайса бизни? Кесинг Москвагъа сатылыб бошаб, саулай Къарачайны да сатаргъамы излейсе энди?

Умар да, аллына келген адамдан кезюн алмай, ауазын аны ауазыча этиб, алай айтыб сорады анга:

— Сен да, аллах ючюн, айыб этме да, Байчора улу, бир айт, шо, «джарлы къарачайлыла» деб кесингеми айтаса?

Умар таныгъан Байчора улу Асланни джыйылгъанланы кёбюсю таный болур. Къарачайда эм байланы бириди ол. Аны да билиб, кёрпе тонун, джау къайнай башлагъан къарнын да эслеб, кюле болурла, Умар анга, джарлы деб кесингеми айтаса, деб соргъанында, хар ким харх этиб кюледиде.

Джарлы тюдю Аслан. Байды. Бек байды. Кеси да хыйла адамды. Хыйлалыгъы бла биргелей сакълыгъы да барды. Бусагъатда кесин тыялмай, ачыуун джашыралмай, Умар бла аллай тукъум селешгенлигине, эндиге дери, джашыртын Совет властны джетген джерде сёгюб, аманлаб айланганлыгъына, туурада кесин бек сакъ тутуб джюрюгенди, не сёзюне, не ишине киши илинмезча. Акъла келген сагъатда да, Аслан, киши билиб, акъла бла ачыкъ джюрюмегенди, киши кёрюб, алагъа болушмагъанды, киши танырча джан басмагъанды ол, акъланы кёб чыдамазлыкъларын билиб этген эсе да, билмей этген эсе да.

Бусагъатда, къалай болду эсе да, кесин тыялмай, ичиндегин джашыралмай, айтырын айтыб сирелгенди ол, Умарны туюндон къараб. Джангыз кеси тюдю ол. Аны ызындан атлаб келиб, къатында сирелиб, Умаргъа къараб тохтагъанды аны эски шоху, аныча байлыгъы болгъан къачан эсе да, аныча хыйла, сакъ адам — Кёккёз. Экисини да, къалгъан байлыкъларыны, харакетлерини тышында, Нарсанада бирер алапат юлери болуб, асламысына Нарсана шахарда кёрюнюб тургъандыла ала алгъаракъда да, арт кёзюуледе да.

— Дагъыда, Байчора улу, айыб этме да, бир айт, ол къатынгда сирелген шохунг да «джарлы» къарачайлымы-

ды? Сиз экигизден жарлы болган болурму дуня джаратылганлы адам инсанланы ичинде?

Умарны алай айтыб, экисине да къараб тохтаганына алгын кюлгенле энтда кюледиле.

— Бизни байлыгыбызны, Алий улу, эшитирге излей эсенг, сенича кенчексизале джыйылыб, басыныб алыб, чачыб, думп этгендиле. Олду биринчи айтырым. Экинчи айтырымы ары дери айтдым — чий телилегеми санайса бизни? Иги бла, аман бла да, ариу бла, эрши бла да бизни къолубузда болганны барын алыб Россиягъа ашырыб бошаргъа антмы этгенсе? Биз «хо» огъунакъ болсакъ да, тойдуралырмыса ачдан ёле турган мухар Россияны?

Аслан, бёркюн сермеб къолуна алыб, секириб башха арбагъа миниб, халкъгъа айланыб айтады:

— Эшитемисиз бу адамны айтханын, джамагъат? Кесигизни джеригизде ёсен чегетлени кесигиз туураб отун этиб, бери джыйыгызы, дегенин къалай кёресиз?! Нарсанада терек паркга тиерге болмайды да, бу айтханнга кёре, Къарачайда джашнаб турган алапат чегетлени туураб отун этерге болады. Не барды бизге чегетлибизни томуруб-томуруб темир джоллада поездлени чабдыргъандан? Не келтирикдиле Къарачайгъа ол поездле? Ачдан, сууукъдан ёле турган орус мыжыкъла не салыб иерикдиле ол поездлеге, Къарачайгъа алыгызы да барыгызы ма муну, деб? Андан поездле джукъ келтириклери ётюрюкдю, мындан ары элтирикдиле ала, темир печлеринде нарат отунларыбыз гюрюлдей.

«Ай аперим! Ай аперим!» дегенча къарайды Асланны кёзюне Кёккёз. Къуру ол суйюб тынгыламайды бусагъатда асыры озуб барган Асланны сёзюне. Умар, джыйылганлагъа къараб, дагъыда эслейди бусагъатда къулакълары эшитгенни джаратхан талай адамны.

Аслан да, алайын эслеб, кызгъандан кызыб барады.

— Терилтмейик, алдатмайыкъ кесибизни, быллай затлагъа къулакъ салыб, тынгылаб. Алийлени аузуна къарабмы джашагъанды бюгюннге дери Къарачай? Джашуу улуча джаншакъла айтхан болуб барса, мал айныган, чегет джашнагъан огъай эсенг, чёб битмез эди сыртда. Сени айтханынгы этерик телиле джокъдула бусагъатда былайда, Алий улу. Тюш арбангдан, кесинг тюшмесенг, табсыз тюшюрюрге боллукъдула сени... Мен айтырымы айтдым, энди, суйсенг, тамбла, суйсенг, бюгюн кызылджагъаланы ий да тутдур мени... Кёзюочюк сеничаланыкъыды энди. Кёб тур-

са бу кёзюу — насыбынг. Башха келирин да кёрюрге.
— Келлик тюлдю сен айтхан кёзюу энди,— дейди Умар.— Кетгенди кьайтмаздан. Сенден сора да талай джау-кьарын болур ол кёзюуге таралгъан, алай а бош тараласыз. Сиз айтыб кетмегенди ол кёзюу, сиз айтыб кюрешгенликге да, келлик тюлдю. Ма бу джыйылгъан халкъ, ишчи халкъ кетергенди сени алаамат кёзюуюнгу. Тилек тилеб кетермегенди. Табанны-табанны бериб чартлатханды. Бусагъатда да арбадан тюшерик сенсе. Не кьайгъы этиб кёресе сен кесинги джарлы халкъынга? Не игиликле келтириб сёлешесе сен анга? Сен джегиб тургъан джалчылагъа сорайыкъ, ала бек ариу айтырыкъдыла сени игилигинги, сени адамлыгъынгы... Аланы джегиб болмагъанмыса сен кёрпе тонлу? Огъесе сенге кёкденми тюшгенди юсюнде тонунг да, кьалгъан затынг да? Совет власть джеринги сыйырды, малынгы сыйырды — несин сюериксе сен аны? Джалчы тутаргъа да бермейме сенге эркинлик, дейди Совет власть. Болуб кёрчю энди сен бай, болала эсенг. Башхаланы кьыйындарын ашаб джашамагъан-ма дей эсенг, энди, кесинги кьыйынынг бла джаша да кёр-гюзт халкъгъа, ауузунга келген аманны Совет властах кьуюб айланма да, аман кьатынча. Кесинг орнунгу таба билсенг, кесинге табыракъ болур, кесинг табалмасанг, Совет властыбыз табырыр орнунгу. Бусагъатда сенде тюлдю иш, сени айтхан сёзлерингдеди. Тюз сёлешмейсе. Бууну ур-санг, буу ёкюрген этеди, ёкюрюб сёлешесе. Орус халкъны кьарачай халкъны джауу этиб сёлешесе. Сени джауунгду орус халкъ, халкъыбызны джауу тюлдю. Сеничала салгъан боюнсхаланы джарлы кьарачайлыланы бойнундан алыргъа болушханды ол орус халкъ. Джарлы кьарачай халкъ, эркинликни табханча, насыбны да табарыкъды, ол халкъ бла бирге болса. Поездде Кьарачайны болгъанын алыб кетиб, ызына джукъ кьайтармайдыла, дейсе. Халкъ ючюн кьай-гъырыб сёлешгенге ушайса. Огъай! Халкъ ючюн кьай-гъырмайса, бош айтаса. Халкъ кеси биледи Россиядан не табханын. Баш бошлукъ, эркинлик табханды. Андан багъалы не барды халкъгъа? Чюйлеге дери, сернек бла тузгъа дери, патеген бла чалкъылагъа дери, халыгъа, кьумачха дери — ол затланы кьайдан табады халкъ? Ол поездде келти-редиле. Сора нек сёлешесе? Ауузунгу джабаргъа керексе: тюз джашамагъанса, тюз джашамагъан а тюз сёлеширге кьайдан табын кьудрет...

Кёккёз орнунда тебджилдейди, Умардан джити кёзюн ал-май битиб туруб, Умар алайгъа джетерге, аны сёзюн бёле-ди:

— Джабма аны ауузун, Алий улу, сен ауузун джабарча кишиледен тюлдю Аслан. Джанынга гёрох тагъыб, аллахынгы унутуб айланаса. Къарачай кишиден туугъанса, сатма Къарачайны. Къарачайны оноун Алийлери эте келмегендиле эндиге дери да, энтда этерча болумугъузну кёрмейме, тюз айтады Аслан, джабма ауузун...

Кёккёз андан ары сёлеширик эсе да, алайда аны сёзюн Умарны экинчи джёнгери — Алийланы Шахым бёледиде. Шахым бусагъатда Умарны заместителиде. Нарсана шахарда да, саулай Къарачайда да ариу биледиле Шахымны революция ючюн къаллай бир кюрешгенин, джигитлигин, эркишилигин. Ол затладан тышында да Шахым айтылыб тургъан геджеб болгъаны, санында учсуз-къыйырсыз кючю болгъаны да белгиледи кёблеге.

Шахым, секириб миниб арбагъа, Умарны къатына сюелиб, халкъгъа айланыб айтады:

— Джамагъат, айыб этмегиз Алийледен болгъаным себбли, бу адам тукъумгъа джетиб кесин оздурады деб, аны ючюн чартлаб минмедим бери. Бетсизликни, адамсызлыкъны кёрюб, тезер къарыу табмай этеме, дженгиллик эте эсем бусагъатда...

Сен да айыб этме, Умар, сёзге къошулгъаныма. Бу адам тюз айтады — джабма Асланны ауузун. Асланнга уу берген кеселеккени — Кёккёзню кесини ауузун джабаргъа керекди...

Россияны кёрюб болмагъаныгъызны, орусуланы суймегенигизни билдиресиз сиз экигиз былайда. Бизни халкъыбыз бла орус халкъны джау болурун сюесиз. Оруслула бла шохлукъ джюрютген гюнах эсе, айыб эсе, анга керти ийнаныб, халкъны да ийнандырыргъа сюе эсегиз, нек болуб тургъансыз мен сизни экигизни таныгъанлы орус байла бла шох? Орусуланы бай къауумлары бла — Гучковла бла, Терещенкола бла, Родзянкола бла, Пуришкевичле бла джыгырала болуб тургъанла сиз тюлмюсюз? Ала да, бийле, чанкала да, биз Тау артына сюрюб къачыргъан Кърымшаухалланы Мырзакъулла да, — барыгъыз да джан татахла болуб, бир-биригизге билек болуб, бирден инджитиб турмагъанмысыз ишчи халкъны, революция келгинчи дери? Революцияны заманында да, граждандар къазауатны заманында да бирден чабыб сиз кюрешмегенмисиз, сизни тузагъыгъыздан чыгъа башлагъан халкъны ызына джыяр умут этиб? Толмады муратыгъыз. Сиз адамгъа санамагъан сюрючюле бёрюлени тишлерин ауузларына къуюб, кёзлеринден джилтин чыгъарыб, кимин тешике кийирдиле, кимин сюрюб

кау-куу этдиле. Сиз экигиз а бөрюледен эсе тюлкюлеге бек ушайсыз, аны ючюн тиймей кьойгъанды Совет власть сизге. Арабызда айланыб тургъансыз бюгюннге дари, энтда айланьгъыз — алай а тишлеригизни кёргюзтмегиз, кёргюзтсегиз, уруб-уруб ауузугъузгъа кьуярыкьбыз...

Шахым алай селеше тургъан сагъатда, талай адам, Кёккёз бла Асланны төгерегине бирем-бирем, эслетмейин джыйыла, бары да бир он чакълы болуб, бир ыздан алгъа атлайдыла — Умар бла Шахым миниб тургъан арба таба. Эм алларында Кёккёз, къамасын тартыб алыб, Шахымгъа:

— Тюшчюн бери, ит сабатаж, эркиши эсенг, бир кёрейим. Сен да бир кёр бөрю бла тюлкю болгъанымы, — деб атылады алгъа.

Ол арбагъа тюгел джетгинги, Шахым, секириб аны аллына тюшюб, кьойнундан гёрохну чыгъарыб, Кёккёзню джюрек ауузуна тирейди къараб-къарагъынчы.

— Сукъ къамангы кьынына, Пуришкевични джыгырасы, — дейди Шахым. — Эркиши эсенг, буу белимден, кимни сырты джерге ышылса да, бир кёрсюн халкъ. Мен Совет властны адамы, сен — Совет властны джауу, ким онглу болса да, танылыр.

Олсагъатлай экиси бир-бирин буууб, къарагъанла да кенгге туруб, төгереклерин бош этиб, кьызыу тутуш башланады. Шахым, мийик сюекли болгъанлыкъгъа, ингичгерек, назигирек кёрюнеди саубитген, төртсандыкъ, бугъабоюн Кёккёзню къатында. Кёккёз тюрден кириб, бир чалдыу эте, бир джан сюекге алыргъа кюреше, талай кере джунчу-тады Шахымны.

Шахым тентирегени, абыннганы сайын, биягъында джоппу джыйылгъанла болурла, талай адам, кьычырыкь-хахай этиб, кёл бередиле Кёккёзге. Аллындан джунчуб башлагъан Шахым эс джыялмай кёб заманны турады, кесине чалдыу, амал этдирмезге кюрешген болмаса, Кёккёзге кеси чалдыу этер мадары болмай. Иги айтылыб тургъан тушуучулары бириди Кёккёз да.

Саны тамам дженгил кьымылдагъаны бла кьутулады Шахым талай кере Кёккёзню тюрлю-тюрлю амалларындан, талай заманны бир-бирин джыгъалмай турадыла экиси да. Эм артында Шахым къаллайла эсе да джан сюекге алады. Кёккёзню эки аягъы кёкге чыгъыб бошагъандан сора, джыйылгъанлары тамакларындан бир ызгъа «хах» деген таууш чыгъыб, ол тауушха да Кёккёзню джауорун къалаклары джерге джабышхан таууш кёшюлады. Олсагъатлай гёрох атылгъан таууш чыгъады. Ишексиз да, гёрох атхан

Кёккёз бла Асланны кѳауумунданды, халкѳны эси тутушха кетген кёзючюкню мараб.

Нарсананы коменданты да, эки милиционер да, секириб Кёккёзню бауурундан кѳобхан Шахым да гѳрох атылган таба чабадыла. Алай а, ким атханын билиб, аны туталмай, джыйылган джопсуну да бирден тутуб соруу этерге кѳолдан келмей, тохтадыла. Умар, гѳрохуна да узалмай, кѳымылдаган ышан да этмей, тургѳаныча, арба юсюнде сюеледи. Окъ аны онг джаягѳыны сюегине ишге тиймей, бал чибнн ургѳанча, тийген джерин кѳыздырыб, терисин сыдырыб ётгенди. Аз кѳан ышанчыкъ танылады Умарны бир кесек агѳарган бетинде. Бети агѳарганлыкѳгѳа, Умар бек рахат сюеледи тургѳан джеринде, гѳрох анга атылмаганча. Кёккёз бла Аслан терк огѳуна джанлаб, аланы ызларындан да бягѳы адамлары тизилиб, думп боладыла базардан.

— Да энди, джамагѳат, — дейди Умар рахат ауазы бла, — Ревкомну тилегин билдирирге келген эдик да, билдирдик. Мени энди айтханыма кѳошар затым джожѳду, болушаллыкѳ мадары болган адам комендантха айтыб джаздырыр кесин деб ышанабыз. Муну бла митингни бошалганнга санайыкъ, не мени нѳгериме, не меннге кишини сорлуѳу, билирге излеген заты джожѳ эсе...

Сорулур затла табыладыла олсагѳатлай. Дин бла Совет властны бир-бирине келишгени кѳалай боллугѳун да сорадыла, кѳрал берген джер бла хайырланыу ючюн налог тѳлеуно мардасы мындан ары кѳалай боллугѳун да сорадыла... Соруулны ичинде бек кѳужур соруула да боладыла.

Кѳысха тончугѳу бла, чырпа бѳркчюгю бла, бурунлары, мизлеча, кѳкге-кѳкге бурулган джангы чабырлары бла Умардан узакъ болмай сирелген кишичик, бек кѳайгѳырыб, бир затны билирге излейди. Теренден кѳараган кѳысыкъ кѳзчюклерин джума да ача, джунчуй, буюгѳа, тебчилдей, бир энишге кѳарай, бир-бирледе да кѳатында сирелиб кѳюлюсюрей тургѳан узунмыйыкъ акѳсакѳал кѳартха кѳарай, алай айтыб сѳлешеди кишичик:

— Умар, ант этдир, айыб этме. Бир табсыз хапар эшитгенбиз. Джюрегибиз кѳыйналыб, не этерге билмей, чачылыб, кѳатышыб бошагѳанды башыбыз да, мыйыбыз да. Алайсыз да кѳатышыб эдиле башларыбыз, айыб этме. Схауат элденме, ант этдир. Туугѳанлы да андады джашагѳаным. Энди, Умар, кесинг бир сагѳыш эт, шо, не? Сабий, сѳз ючюн, улан болсун, кѳыз болсун, кесинг сагѳыш эт, анасыны кѳарнындан чыгѳыб, джарыкъ дуниягѳа кѳонакъ болады. Не этебиз биз, кѳонакъ болса, эм алгѳы бурун? Ма санга, бала, джаны-

биз-кёзюбюз, дейбиз да, бир келишген ат беребиз анга. Суйсенг, Нанаш ата, суйсенг, ант этдир, Пайруз ата, сагъыш эт кесинг. Атабыздан-бабабыздан келген адетди да ол алаMAT адет?— ат атагъан адетге айтама. Кесинг сагъыш эт.

Айыб этме, большевиклени бек суйгениме ишексиз бол. Схауатха бир-эки кере келген эдинг, ант этдир. Келгенинг сайын большевиклеге джюрегим разы болгъанын билдире башлагъан эдим, айтыб санга, ант этдир. Айтмагъан эсем да, ийнан анга, кесинг сагъыш эт. Да сора биз, айыб этме, ол табсыз хапарны нек эшитдик, не? Бир айт. Большевикле, улан болсун, къыз болсун, кесинг сагъыш эт, туугъан сабийге ат ататыргъа къоймайдыла, деб эшитгенбиз — табсыз хапар, айыб этме. Аталгъан атны да сыйырыб алыб, ант этдир, унутдуруб, ат орнуна келекчиклерине, кесинг сагъыш эт, не бир белги, не бир сан джабышдырадыла, дейдиле. Не? Акъ джурунчукъладан кесиб, айыб этме, сёз ючюн, ата тамгъа салгъан кибик, не?

Энди айыб этме, келининг былтыр бир къыз сабий, бурунгу джыл да бир улан джаратханды, ант этдир, джарыкъ дуниягъа. Джашчыкъ Нанашды, къызчыкъ, айыб этме, Пайрузду. Кесинг сагъыш эт, тайчыкълагъа белги салгъан кибик, акъ джурунчукъладан бирер белги тигиб, келекчиклеге джабышдырыб, не? Большевиклени бек сюеме. Энди «Нанаш» демей «15» деб, «Пайруз» демей «14» деб, не да «8», «9», «20» деб, кесинг сагъыш эт? Джюрегибиз кыйналыб, табсыз хапар эшитиб, башыбыз чагъылыб, къатышыб, айыб этме, алайсыз да къатышыб, сагъыш эт, ант этдир... Большевиклени уа бек сюеме, сора нек эшитдик биз табсыз хапар? Шо, айыб этме да, бир айт алайчыгъын, не... кесинги да бек сюеме, кесинг сагъыш эт...

Кишичик сёзюне арасына кыйналыб, тыгъылыб, кючден-бутдан джетерге, къалгъанла иги танг ышарыб, узунмыйыкъ акъсакъл а кюлюб башлагъан эди. Кишичик, алай ишни эслеб, алгъындан да бек джунчуб, сёзюн бошаргъа уа, къалгъанла да кюлюб, акъсакъл да къарнындан тутуб тёрт бюклениб, дыгъы этилген адамча, имбашларын силкеди, санларын бирден къалтырата. Кишичиқни сёзюне да, къалгъанланы кюленине да тёзе биллик эсе да, узунмыйыкъ къартны харх этгенин кёрюб, чыдаялмай кюледи Умар да.

Умар ол кюн, къарыуун аямай, джыйылгъан миллетге хапар айтыб, ангылатыр керекли затны ангылатыб, хар

кимни разы этеди. Ол кюнден сора да, талай элге айланыб, отун этерге ишчиле излей, ангылатыу иш бардырады. Аны сёзюн эшитгенден сора, халкъ, къарыуун-кючюн аямай, болушургъа разылыгъын да билдиреди, болушхан да этеди.

Алай а ол кюн да Умарны джюреги къыйналгъан кюнлени бири болуб кетген эди. Къыйналгъаны халкъны къарангылыгына эди. Сёз ючюн, ол хырхатамакъ кишичик, большевиклени юсюнден аллай къуджур, аллай тели хапаргъа толу ийнаныб, джюрегине къайгы кийириб нек тургъанды? Къуру ол кишичик болуб къалса кесин алай тынч алдатыучу, уллу хата да болмаз эди, кёбдюле аллайла. Ала бары да кеслерини аманлыкълары бла, кеслерини телиликлери бла къаршчы чыгъыб турмагъандыла Совет властха, бийлеге, байлагъа болушуб кюрешген кёзюулеринде. Къарангылыкълары дженгиб, алдатыб тургъандыла кеслерин Мырзакъуллагъа, Кёккёзлеге, Асланлагъа.

Умарны эсиндеди бюгюн да хырхатамакъ кишичикни бети джарыб, къалай къууанч тыбырлы болгъаны, Умарны ауузундан большевиклени юсюнден тюз хапар эшитгенинде. Ол кюн базарда джыйылгъанланы да, Сынтыда джыйылгъанланы да бетлери алай тукъум джарыгъанларын эслей эди Умар, Совет властны юсюнден да, большевиклени юсюнден да, автономия берилгенини юсюнден да хапар айтханында.

Умар ишексиз толу ийнанады: халкъ ёмюрде да тюз джолдан таярыкъ тюлдю, аджашхан, абынган да этерик тюлдю, тюз хапарлы болса, тюз болумну ангыласа. Сёз ючюн, сынгар бир джылны ичине халкъны ангысы къаллай бир ёсгенди, кёзю къаллай бир джити кёрюб башлагъанды митингледе, джыйылыулада, хар джерде Умарны кесинден да, Умарча Совет властха къуллукъ этгенледен да туура сёз, керти сёз эшитиб, тюз хапар табыб. Кюнден кюннге ёсюб келгенди бу джылны ичине халкъны ангысы, политика билими. Кёз танырча тюрленгенди халкъ. Сёз ючюн, былтыр къачда Нарсанада базарда Аслан бла Кёккёз сёлешгенча, быйыл киши сёлеширге базарыкъ тюлдю.

Кишиге да сёлешдирлик тюлдю быйыл халкъ аллай халда, кишиге да унарыкъ тюлдю энди халкъ Совет властха да, большевиклеге да, Россияны ишчи халкъына да, башха хоншу халкълагъа да аман айтдырыгъа. Толу ийнанады Умар анга.

Бюгече танг ата, орунга кириб, джукъларыны аллы бла, Умар келлик кюнню кёзюне кёргюзеди. Тау элледен ёмюрледен бери азаб чайнай джашаб келген малчыла школ-

лагъа, институтлагъа барыб окъуб, билим алыб, кеслери сѣлешген ана тиллеринде ала окъурча китабла, газетле, журналла чыгыб, радио сѣлешиб, бек джарыкъ кѣрюнеди Умаргъа таулагъа кѣб турмайын келлик заман. Кюнден кюнне джууукъ болуб келеди ол заман. Ол заманны дженгил келтирир ючюн кюреширикди бусагъатда ачлыкъ-джалан-нгахлыкъ бла кюреше тургъан Коммунист партия. Умар кеси да аны халал адамларыны бириди — джангы къуралгъан Къарачай-Черкес автоном областда мындан ары кесини эм баш борчуна халкъны билимин, ангысын ёсдюрюу, джарыкълыкъ, кѣз джитилик бериу ишни санарыкъды.

КЪАРА КЕЛНЮ ДЖАГЪАСЫНДА

Къара кѣлню джагъасында кюнорта бола экеулен джатадыла сыртларын джерге бериб, бетлерин кѣкге буруб, ушакъ эте. Мийикди, кирсизди, булутсузду бюгюн кѣк. Джылыды кюн. Мийик наратла, шууулдагъан ышан этмей, кѣлню джагъасы бла ариу тизилишиб симсирейдиле. Кѣк да, джаб-джашил наратла да, кѣкде къанат къакъмай, рахат учуб баргъан къуш да кюзгюдеча кѣрюнедиле Къара кѣлню кѣм-кѣк сууунда.

Джатханланы бири Николай Иванович Ковалевду, бири — Умар. Экиси да, кѣлеклерин тешиб, белге дери къымыжаларын ачыб, кѣк кырдыкга джатыбдыла.

Умар Къарачай-Черкес автоном областха бирейикюн келгенди. Ишлегени бусагъатда Москвадады. Партия, аны Къарачай-Черкес областда ревкомга башчылыкъ этген ишинде кѣб тутмай, башха ишге — Дагъыстанга ийгенди. Дагъыстанда да эки-юч айдан кѣб тутмай, Москвада ишлерге буюргъанды. Андан бери ишлегени Наркомнацадады.

Къарачайгъа бир ыйыкъгъа келгенди бу джол Умар. Невинномыск станцияда поездден тюшгенлей, аны аллына келген Николай Иванович бла къучакълашыб, саламлашыб, экиси да, Баталпаинскеде мычымай, Къарачайгъа ётуб кетиб, Къартджуртха келген эдиле. Тюнене—шабат кюн бла бюгюн—базар кюнню бирге ашырыргъа акъыл алыб, бирге солуйдула экиси да. «Сени сылтаунг бла ишими унутуб, бир иги солудум, къышдан бери бир кюнню да солур мадар табмагъан эдим, кѣбдю областда иш», — деб Ковалев, «Сен болмасанг, мен да былай алаамат солур мадар табаллыкъ тюз эдим», — деб Умар, экиси да бир-бирине бюсюреу этгендиле.

Бусагъатда хапар айтхан Умарды. Кесини ишини юсюнденди хапары. Наркомнацда толтургъан къуллугъуну юсюнден: ол Москвада Север Кавказны халкъларына къуралгъан ара китаб издательствону типографиясында наборщикле окъугъан школгъа тамадалыкъ этеди. Ол школгъа академик Николай Яковлевич Марны сёзю бла этгендиге Умарны тамада. Къыйынды наборщиклени ишлери. Китаб басмалар ючюн, аны къуру бир къагъытын басмалар ючюн, наборщикле талай джюз, талай минг темир харифни къоллары бла кебге тизиб, тизилген харифлени андан сора басадыла къагъытха.

Наборщиклени бары да орусладыла, орус тилде этдиге сёлешген да, джазгъан да. Бусагъатха дери да ишлери орус харифлени тизиу болгъанды. Энди уа Север Кавказда къаллай бир тил барды, ол тиллени барында да чыгъадыла китабла, билмеген, ангыламагъан тиллеринде уа китаб басмалагъан тынч тюлдю орус наборщиклеге. Тил башхалыкъ бла къалмай, Север Кавказны халкъларына басмаланган китабла кёбюсюне латин алфавитде басмаланадыла. Латин харифле бла да кюрешмегендиге ала эндиге дери. Бир чечен сёзлени, бир лезгин, бир къарачай, черкес, къумукъ сёзлени джыяргъа керек боладыла харифлени сайлаб наборщикле.

Умар, кюн сайын школгъа келиб, наборщиклени окъууларына да, ишлерине да къолундан келгенча болушады. Кёб тилни билгени себебли, Умарны болушлугъу уллу болады.

— Север Кавказны халкъларыны барыны да тиллерин билген бир адам табылса, бек алакат боллукъ эди. Ишими анга къоюб, башха иш бла кюреширик эдим. Аллай адам типографияда бек багъалы адам боллукъ эди. Алай а табылмайды аллай адам, табыллыкъ да болмаз: Север Кавказда халкъла да, тилле да асыры кёбден къыжгъыл болуб турадыла. Север Кавказда кесини тили бла сёлешген эллик джууукъ миллет барды. Совет Союзну бютеу миллетлерин алыб айтсакъ, Север Кавказда миллетлени саны аны ючден бири болады. Бютеу джер юсюнде болгъан тиллени санасакъ а, 2250 тил болады, бусагъатда унутулуб бошагъан, неда киши ол тилде сёлешмей, унутулуб баргъан тиллени да аны ичинде айтыб. Бизни къралда тиллени саны 130-гъа джетеди.

Север-кавказ халкъла сёлешген тиллени, бир-бирине аз ушаш болсала да, къауум-къауум этиб айтсакъ, иги кесек къауум болады.

Тюрк къауумгъа, сёз ючюн, азербайджанлыланы, къумукълуланы, малкъарлыла бла къарачайланы, тюркменлилени, узбеклилени, къзаххлыланы, къыргъызлыланы тиллери киреди. Индоевропейская деген уллу къауумгъа эрменлилени, тегейлилени, дагъыда башха миллетлени кийиредиле алимле. Ол миллетле бусагъатда сёлешген сагъатларында бир-бирин ангыламагъанлыкъгъа, аланы тиллери къачан эсе да бир тамырдан чыкыгъандыла, бири бирине ушаш болгъандыла.

Абхаз-адыгей къауумгъа 5 тил джыйылады: абхаз, абаза, адыг, къабарты-черкес, убых тилле. Убых тилде сёлешгенле бусагъатда Кавказда тубемейдиле — 1864 джылда убых тилли халкъ Къара тенгизни джагъасындан кёчюб Турциягъа кетгенди.

Север Кавказда ол къауумгъа кирген беш тилден бусагъатда юч тилде сёлешедиле: абаза, адыг, къабарты-черкес тилледе. Абазалыланы санлары 18 мингге джууукъду. Адыгей тилде 70 минг адамдан аслам сёлешеди. 1918 джылда биринчи адыг букварь чыкыгъанды. Араб харифле бла джазылыб чыкыгъанды. Бусагъатда энди латин алфавитде хазырлана турады джангы адыг букварь. Къабарты-черкес тилде 150 минг къабартылы бла 20 мингден артыкъ черкесли сёлешедиле. Талай айны мындан алда къабарты алфавит басмаланганды, латин алфавитни харифлери бир кесек тюрлениб, алай къуралгъанды къабарты алфавит.

Нах къауумгъа юч тил киреди. Чечен, ингуш, бацби тилле. Чечен тил бла ингуш тил бек ушайдыла бир-бирлерине, бир тилди дерчады. Бацби тил экисинден да башхаракъды.

Быйыл биринчи китаб чыкыгъанды чечен тилде, латин алфавит бла джазылгъанды ол.

Ингуш алфавит чыкыгъанлы уа юч джыл болуб барады. Алфавит чыкыгъан бла къалмай, быйыл ингушла биринчи майда кеслерини тилде чыкыгъан газетни биринчи номерин алыб окъугъандыла. «Сердало» деб алайды газетни аты, бизнича «Джарыкъ» деген магъананы тутады.

Тил кёблюгю бла кимден да бек Дагъыстан байды. Отуз тилде сёлешедиле Дагъыстанда — авар тил, лезгин, даргин, лак, къумукъ, дагъыда 25 тюрлю тил. Дагъыстанны юсюнден аллай чам хапар айтадыла, тил байлыкъларыны юсюнден сёз башланса:

Аллах адамланы тилсиз джартыб, тил артда бергенди, деб башлайдыла. Бир уллу къабчыкыгъа дуняда бусагъатда болгъан тиллени барын да джыйыб, хар миллетге, хар къралгъа къабчыгъындан чыгырыб бирер тил бериб тебрегенди.

Ашхам болгъунчу айланганды аллах ол иши бла кюрешиб. Кёкде учуб келе, Дагъыстан тауланы башына джетгенінде аллах, арыб бошаб, белине джетген къабчыгъын алай тургъанлай Дагъыстанга атыб кетгенди. Аны кёргенлей, чабышыб, хар эл кесине бирер тил сермеб алгъанды ол къабчыкъдан...

Кертиси бла да, Дагъыстанга баргъан сейирсинирге боллукъду: хар элни кесини бир тили барды дерчады. Къумукъ тилден уллу тил джокъду Дагъыстанда бусагъатда. Аланы тиллеринде араб алфавитде джазыу да, басма да эртдеден болуб тургъанды. 1883 джылда огъуна Петербургда Османланы Мухамматны «Ногъай эм къумукъ назмула» деген китабы чыкъгъанды.

Бусагъатда къумукълула, араб алфавитни къоюб, латин алфавитге кёчюб тебрегендиле.

Къумукъ тил тюрк къауумгъа киргенин биягъында да айтдым. Ногъай тил да, бизни тил да ол къауумданды. Ногъайлыла Север Кавказда джыйырма мингден артыкъдыла, биз 53 мингбиз, малкъарлыла да 30 мингден асламдыла.

Бизни алфавитбизни кесинг кёргенсе, Николай Иванович. Латин алфавитни бир-бир харифлерин тюрлендириб алгъанбыз. Ол бизни тилге таб келишеди. Ол алфавитде бизни тилде биринчи басмаланыб чыгъарыкъ китабны кёрюрге тезелмейин аллына къарайма. Север Кавказны халкълары араб алфавитден латин алфавитге не къадар терк кёчер ючюн, бек кёб кюрешгенме. Ненча газетге джазыб кюрешгенме ол алфавитни тынчлыгъын, таблыгъын ангылатыб. Ненча кере даулашханма уллу апендиле бла да, алиме бла да, латин алфавитни игилигин айтыб.

Алимлени Ташкентде болгъан съездине баргъан эдим да, араб алфавитсиз джашаялмайбыз дегенле бек кёб болуб, латин алфавитни атын эшитирге да суймей, кёб джырътышхан эдик. Диннге къуллукъ этген алимледиле артыкъсыз да латин алфавитни кёрюб болмагъан. Ала айтханнга кёре, муслиман халкъны джазыулары да, басмалары да араб алфавитден таймазгъа керекдиле. Тайсала, муслиман динден да таядыла деб, этген къоркъуулары олду.

Алай а, ала кеслерин не бек чанчсала да, латин алфавит хорламай амал джокъду. Мени акъылым бла, къачан болса да, латин алфавит да кетиб, бизни къралда джашагъан къайсы халкъ да орус алфавитге кёчерге керек боллукъдула. Ол заман узакъ болмаз, алай а ары деричи, араб алфавитден къутулуб, латин алфавитге кёчюб бошаргъа керекди хар халкъ...

Николай Иванович, узакъ кёкде джангыз къушну сюзюлгенине ийиб кёзюн, Умаргъа тынгылайды. Аны сагъышы теренди бусагъатда. Эртдеден таныйды ол Умарны. Бир кере да аны мыдах болуб кёрмегенди. Тарыгъыб эшитмегенди. Не кыйын заманда да, не кыйынлыкъда да джунчуб билмейди.

Умарны бусагъатда хапарына тынгылаб, бир затха сейирсинеди Ковалев: къайдан табады аллай бир кюч, аллай бир къарыу Умар, бу таулада тууб ёсген къарачай малчыны джашы, билимин аллай бир тефен, аллай бир кенг къалай эталгъанды? Не уллу окъуу болмай, не окъуу бла кюрешиб турурча таймаздан — аллай мадары да болмай, кеси аллына кюрешиб, кесин не джаны бла да тамам терен билимли къалай этгенди? Бек сюеди джашауну Умар. Аны эртдеден эслегенди Ковалев. Джашауну суймеген болмаз, алай а бир-бирле джашауну артыкъ да бек, тамам кереклисича ангылаб багъасын, къалгъанладан башхаракъ сюедице. Умар да алайды.

Джашауну татыусуз кюнлери да болады, кыйынлыкъ сынатхан заманлары да болады, ауругъан да этеди адам, азаб да сынайды, ачыгъан да этеди. Ненча ауушну аугъак болур Умар, башхала ауаргъа таукел болмагъан ауушланы! Таукеллигимиди ол Умарны? Тириллигимиди? Атасындан туугъан сагъатында алгъан къаныны кючлюкюгюмюдо? Анасыны сютю бла къанына кирген эркишилигимиди, хорламлагъа талпыуумуду?

Ол бары да болур Умарда, ол бары да Умарны джашаугъа уллу суймеклигиди. Аллай тукъум суймеклиги уллу болуб, аны ючюн таба болур Умар кюч, къарыу, тохтаусуз кюрешиб, артына турмай, джашауну кереклисича джарашдырыб барыргъа. Аны ючюн джараша болур Умар кеси да джашаугъа, бу терекле, мазаллы субай наратла кёл джагъагъа джарашханча, кёкде къалкъыб тургъан ётгюр къуш кёкге джарашханча, кырдык, суу, гокка ханс джерге джарашханча.

Умарны областда ишинден алыб, Дагъыстаннга ийе башлагъандарында, Ковалев керти кёлю бла кыйналыб, Умардан айырылгъанына бушуу этген эди. Умар областда къалса сюеди Ковалев, аны биргесине ишлеб туругъа къарай эди кёзю. Умарны областда уллу хайыр келтиргенине да ишексиз эди олсагъатда Ковалев.

Энди уа, Умаргъа тынгылаб туруб, акъылына алай келеди аны: Умар областда къалса, хайыр да уллу келтирлик болур эди, Ковалевну кесине да иш тынчыракъ боллукъ

болур эди, алай а, бир джаны бла кьарасанг, Умар област-да кьалыб, бусагъатда Москвада этген хайырын этеллик да болмаз эди, аллай уллу магъаналы да боллукъ болмаз эди этген иши. Кьаллай бир зат этгенди Умар Москвада, кьуру кьарачай халкьгъа болуб кьалмай, Север Кавказны бютеу халкьларына? Алагъа джазыу, басма чыгъарыб кюрешгени, аланы джарлылыкьларына кьарагъаны нени багъасы барды?

Нени алай кьойсанг да, Умар Москвагъа кетгенли, Кьарачайны биринчи букварын джазгъанына тенг болгъан, андан уллу магъанасы, хайыры болгъан не иш барды дунияда.

Ковалев, Умарны Кьарачайдан Москвагъа кетгени иги болгъанды деген акъылын да айтыб, букварь кьачан чыгъарыкьды деб соргъанында, кёб сагъыш этмей, Умар алай джууаб береди анга:

— Николай Иванович! Кьарачайдан кетдим деб айталмайма кесиме, не узакъгъа кетсем да. Партиябыз кьайры ийсе да, не узакъ джерге бар десе да, бойнума салынган борчну толтурургъа кюрешеме барыб. «Букварны» джазгъанымы да ол борчха санаб, скойюб джазгъанма. Бусагъатда, Николай Иванович, эки китаб джазыб башлагъанма «Кьарачай» бла «Кьара халкь» деб, ол китаблагъа материал керек болуб келгенме бу джол бери да. Мында турлукъ ыйыгъымы, башха затха заман джоймай, материал излеб кюреширикме.

Аланы тындырсам джазыб, акъылым ючюнчю китабны алыргъды кьолгъа. «Адыгея» деб алай боллукьду ючюнчю китабны аты. Ол юч китабны джазгъан сагъатымда да, эсимден кетмей турлукьду: аланы хайырлары болса, кьуру Кьарачайгъа, неда кьуру Адыгеягъа болуб кьалмай, башха халкьлагъа да болургъа керекди. Ишексизме сл затха.

«Букварны» уа хазыр этиб бошаб, издательствогъа бериб келгенме. Кёб турмай чыгъарыкьды басмадан. Мен этерик джангыз бир зат кьалгъанды. «Букварны» аллында басмаланыр ючюн бир назму керекди. Джазыб бошагъанма назмуну, сыйдамыракъ этерге керекди джангыз.

— Эсингдемиди? — дейди Ковалев.

— Не зат?

— Азбар билемисе этген назмунгу?

— Кече уятыб сорсанг да, эсимдеди,— дейди Умар.

— Кьарачай тилни иги кесек сёзюне юреннгенме. Бирбирледе сёлешиннгенни ангылай кетеме,— дейди Ковалев.— Назму окьулуб а бир кере да эшитмегенме. Окьу, Умар Джашуович, ангылаяллыкъ эсем, бир кёрейим...

— Окъуюм, Узунду асыры ансын...

— Да къайры ашыгъабыз. Башла, Умар Джашуович. Джангыз тилерим: сёзлени гузаба айтмай, кесгин-кесгин айтыб окъу.

— Да, тынгыла сора,— деб Умар, джатхан джеринден къобуб, биринчи классны сохтасы окъурукъча, сир къатыб окъуб башлайды, Ковалевгъа айландырыб аллын;

БИЛИМ

Хайда, аланла, джюрюгюз, биз окъургъа барайыкъ,
Туугъан кеси тилибизде билим, акъыл алайыкъ!
Заманында къадалыб окъуюкъ мектаблада,
Джарыкъ билим ачхычларын кёрейик китаблада.

Окъумагъан сокъурду, сокъур ташха абыныр,
Эндиги дунияда кёз ачмагъан къабылыр.
Билим — дуния тутхучу, билим — ёсюм баскычы,
Хар не затны сен скойсенг, билим аны ачхычы.

Билим кюч бла учалла, темир къушлагъа миниб,
Чабакъ киби джюзелле, тенгиз тюбуне кириб,
Билим, излеб таулада, алтын, кюмюш табады,
Джюз минг атны кючлерин барын суудан алады.

Ат джегилмей, машина барад сабанны сюрюб,
Арбала да баралла темир джоллада джюрюб.
Биз окъуюкъ, билейик хар бир затны болумун,
Сабан сюрюб, мал кютюб, юй тутууну оноун.

Алтын, кюмюш джашырыб, тауларыбыз кюлелле,
Окъугъан адамла уа аны таба билелле.
Къобан къачыб барады хар кюн сайын шууудаб,
Биз, окъусакъ, билирбиз ол айтханны ангылаб.

Энди бурун джашаула джарамаздан кетдиле,
Хар ким баш бошлукъ табхан бир заманла джетдиле.
Джахиллики ташлайыкъ, бурун джолну къоайыкъ,
Джангы джашау кёргюзген тюз джоллада барайыкъ.

Ковалев Умарны назму джаза билгенине да, назмуланы алай алапат айта билгенине да сейирсинеди.

Кём-кём кёлге кымыжа сыртын буруб, кёолун да сил-ке, башын мийик тутуб окъуйду Умар назмусун. Билегин силкени сайын ол, имбашындан башлаб чынасына дери, чынасындан башлаб бойнуна дери кючлю сингирлери кёо-бадыла билегинде.

Керти кёлю бла махтайды Ковалев Умарны фахмулугъун

— Окъургъа бар эсе да, джазаргъа уа джокъду фахмум. Аны себепли, кесим назму джазгъандан эсе, башха поэтлени назмуларын окъургъа бек сюеме. Бусагъатда кесими узун назмуму окъуб башынгы аурутханым ючюн, Востокда эм бек сойген поэтими къысха, алапат назмуларын окъуюм, тынгылай эсенг?.. — дейди Умар.

— Сен бу къатышхан заманда туууб, бу къатышхан заманда джашамай, бир кесек сакълаб, башха заманда джашаргъа керек эдинг, — деб таукел айтады Ковалев, — къазауатла, урушла тохтаб, ачлыкъ-джаланнгачлакъ къуруб, класс кюреш бошалыб, джашау политиклени, аскерчилени, дипломатланы кючю бла атлаб бармай алгъа, халкъ аланы ауузларына къараб турмай, аланы сёзлерин эшитиб турмай, поэтле, алимле, джырчыла джашауну алгъа бардыргъан заманда, халкъ къуру аланы сёзлерин эшитирге сойген заманда тууаргъа керек эдинг сен.

Кёлюнг къалмасын алай айтханыма, бусагъат заманда иги келишмейсе джашаугъа деб айтханлыгъым тюлдю. Назмуну бек сойгенинг ючюн, сен артыкъ да бек алапат революционер, коммунист болгъанса деген болмаса, назму ючюн къарыуузлукъ этесе бусагъат къыйын заманда, къатышхан заманда деб айтханлыгъым тюлдю. Поэзия болмаса, ким биледи, революция да боллукъ болмаз эди. Ол эди айтыргъа излегеним. Бусагъатда кимни назмуларын окъургъа излегенинги уа билеме деб турама. Эм сойген поэтинг Востокда Омар Хайям болурму?

— Кёб алапат поэт джаратханды Восток дуниягъа. Барындан да бек сойгеним Хайямды. Джашауну бек сюеди ол. Бир-бирлеге Хайям ичгини, хаулеликни сойген адамча да кёрюнеди. Андан терен сагъыш эте билген поэт джокъду адам улуну джашауну юсюнден, мени сартын, мен билген поэтледе. Кесини алапат тёрттизгинлеринде къаллай бир затха сагъыш этдиреди ол бизни. Динни заранлыгъын сёгюб, джашауда болгъан къарангылыкъны чачаргъа мурат этиб джазгъанды Хайям джазгъаныны асламысын. Аз джашамагъанды Хайям — 84-чю джылында ёлгенди. Аллай бир джылгъа бек кёб тёрттизгин джазгъан болур ол, алай а бизни заманлагъа 113 тёрттизгини джетгенди. Орус тилде аланы бир эки джыйырмасын билеме азбар. Персид-таджик тилде 113-ню барын да айталлыкъма азбар. Бир 20 тёрттизгинин къарачай тилге кёчюргенме. Хайямны джазгъанларыны тюрлю-тюрлю къауумларындан бир тёртюсюн-бешисин окъуюм. Экибизден сора киши джокъду, ауазны кёлтюртюб окъуюм, огъайынг джокъ эсе, Николай Иванович.

— Джокъду огъайым, мен да алай сюеме, Умар Джа-
шувич...

Умар, биягъынлай сир къатыб, башын артыракъгъа
атыб, къолун да силкиб-силкиб, биринчи тёрттизгинни
окъуйду.

— Къыйын заман сеннге келир, кетиб джазла...
Чагъыр келтирт. Джылла сени сакъламазла!
Тарт, акъылсыз. Алтын болмазса сен:
Джерге бастырылсанг, бери чыгъармазла.

— Мынга ушаш, талай назмусу барды Хайямны. Был-
лайланы окъугъанла айтадыла, Хайям ичгини, тартыуну
суйюб, андан сора башха затха къайгъырмагъанды, са-
гъыш этмегенди деб. Къайгъыргъан да этгенди, сагъыш да
этгенди. Джашау аны къыйнагъан да этгенди. Ма алагъа
шагъатлыкъ этген назмулары:

Ачы дуния къатылыкъны аллыды,
Мыдахлыкъ, къыйынлыкъ бизгеми тыйыншлыды?!
Къайнайд бу дуниядан кёб турмайын кетген,
Бери келмеген а кимден да насыблыды.

— Бу тамам ачы назмуларыны бириди. Ма дагъыда анга
ушаш:

Толу ие болсам мен бу аман джерде,
Чачыб, джангы дуния къууар эдим кёрледе,
Халал иннетлеге джерде тыйгъыч болмазча,
Адам мыдахлыкъны кёрмезча ёмюрде.

— Сагъыш этмеген алаймыды? Сагъыш этмеген адам
быллай тизгинле да джазармы:

Эки муратыбыз бири биринден ауур:
Къууран бла бирге чагъыр аякъ турур,
Алай джашайбыз кёк тюбюнде биз —
Не муслиман болалмай, не гаур.

* * *

Бу дуниядан кетген къыямытда къайтмаз,
Сыйлы тенгине къобуб, къабыл алгъыш айтмаз,
Учуб кетер заман, кирпич къагъыб ачхынчы,
Эсгер аны, бизге ол ызына къайтмаз...

— «Эсгер аны!..» Хайямны окъусанг, заманны кетиб
баргъанын эслемей болмайса. Эслесенг а, заманны бош ке-
терин суймейсе...

Не Умар, не Ковалев, бири окъургъа кызыб, бири тынгыларгъа кызыб, эслемегенликге, аладан узакъ болмагъан, бир алты-джети атламда ёсген базыкъ нарат терекни артына бугъуб, сирелиб назмулагъа тынгылайды бир 12 джыл болгъан джашчыкъ.

Джашчыкъ, эртде-кеч келген эсе да, келиб, кетер акъылы болмагъанча кёрюнеди. Къымылдамайды. Бир мазаллы бал чибин джызылдаб бетине джууукълашханы сайын, джашчыкъ бетин бир джанына этген болмаса, аны кыыстаргъа да кюрешмейди. Назмуланы терен магъаналарын ангылаб, алагъа сейирсиниб, аны ючюн болмаз джашчыкъны тынгылагъаны. Умаргъа сейирсиниб, аны окъугъанына сейирсиниб тынгылай болур ол.

Джашчыкъ джалан аякъды. Кёлеги джамаудан толу болуб, кёлекни кесини къумачындан эсе, джамаугъа тигилген джурунлары кёб кёрюнеди. Кесин билдирмей артына дери туурургъа болур эди джашчыкъны акъылы, алай а ол кесин тыялмазча зат эшитиб, кюлюб иеди бир заманда. Ковалевдан эшитеди ол аллай кюлюрча затны. Умаргъа тынгылаб бошаб, Ковалев Омар Хайямны кеси да бек сюйгенин айтады.

— Сюйгенлигиме, кёб окъугъанлыгъыма, эсимде къалыб, азбар айтырча тёрттизгинлерим джокъду. Кёбюсюню магъаналарын а эсимде тутам. Чам назмуларын сюеме артыкъ да бек. Сени эсинге болурла — айтайым бирини магъанасын. Биреу межгитге келгенини юсюнденди назму.

Келиб кирдим бир къарангы кече межгитге,
Аллахха тилек айтыргъа келмегенме,
Намаз къылыргъа да келмегенме,
Къачан эсе да бир кюйюз урлаб кетген эдим да мындан,
Энди ол кюйюз эси болгъанды, джангы кюйюзчюк
Керек болуб келгенме...

— Дагъыда бирин айтайым. Окъугъанымда, къарнымдан тутуб кюлген эдим. Ораза тутууну юсюнденди. Биреуге алай айтадыла:

Ораза болгъанын билмеймисе, хадаус?
Нек алдынг джанынга гюнах, бу джарыкъ кюн ушхуур ашаб?

— Ол да алай айтады сора:

Ант этдиригиз, билмей болгъанма гюнахлы,
Кюндюзгю кюн болгъанын билиб, ёлсем да къабмаз
эдим ауузума бир къабын да.
Ачдан эки кёзюм къарангы болдула да,
Джарыкъ кюнню къарангы кечеге ушатыб, ашаб ийдим.

Ковалев алай айтыб бошагъанлай, нарат терекни артындан кюлген таууш эшитилиб, экиси да алай ары къараб, терекге къысылыб тургъан джашчыкъны эслейдиле. Ким эсе да къабыргъасындан дыгъы этиб кюрешгенча, кюльорун тыялмай, онгуз болуб барады джашчыкъ. Умар бла Ковалев кѳргенлерин эслегенлей, джашчыкъ, кюллюгю келгени тохтаб, тамам бек джунчуйду, бир зат урлаб джунчугъанча. Бир Умаргъа, бир Ковалевгъа, бир тѳрт джанына къараб, къачаргъа керек болса, къалай ары къачарын хазыр этерге излегенча кѳрюнеди джашчыкъ.

Джашчыкъ джунчугъан бла къалмай, аны кѳргенлеринде, Умар бла Ковалев да, джунчуб, не айтыргъа билмей, иги кесек заманны сирелиб турадыла. Ковалев джатхан джеринден тобукъларына къобуб, Умар да сирелгенича сирелиб къарайдыла джашчыкъгъа, бу сабий къайдан чыкъды, арабин, къумукълу харбуздан чыкъгъанча, деб.

Ауузларындан экиси да сѳз чыгъармагъанлай, Ковалев къолун ѳрге кѳлтюрюб, бармагъын, гѳрохну быргъысын бургъанча, джашчыкъ таба тутуб, гѳрох атханча этиб, «къых!» «къых!» дейди. Ковалев да, Умар да ышаргъанлыкъларына, джашчыкъ ышармайды, алгъын джунчугъаныча джунчуб турады. Ковалев гѳрох этиб тутхан бармагъы бла джашчыкъны кесине чакъырады. Огъай, барлыкъ тюлме дегенча, джашчыкъ башын булгъайды.

Болмагъанында, Ковалев, тобукъларындан ѳрге туруб, чабаргъа хазырланганча сиреледи. Джашчыкъ да къачаргъа хазырланганын танытады олсагъатлай. Алай бла болмазлыгъын билиб, Ковалев, кеси да къырдышха олтуруб, джашчыкъгъа алай айтады:

— Ашабмы къоярыкъбыз сени биз, джолдаш? Джашыртын тынгылаб турмай, къатыбызгъа келирге нек къоркъаса? Сабий ашаучу сарыубеклегем ушатаса бизни?

Огъай, ушатмайма сизни сарыубеклеге дегенча, биягъынлай башын булгъайды джашчыкъ.

— А-а! — дейди Ковалев. — Нек тынгылаб тургъанынгы ангыладым энди. Мени не айтханамы билмей тынгылайса да? Орусча ангыламайса да?

Джашчакъ, ауузун ачыб, биринчи кере сѳлешеди, тилсизди деб къоярла меннге деген къоркъууну этгенча.

— Панимаю! — дейди ол. — Очин харашо панимаю!

— Орусча ангылагъаны ачыкъды. Ангыламаса, кюлген да этерик тюл эди сен назму окъугъан сагъатынгда, Николай Иванович.

— Айыб этмегиз, Умар. Кечигиз джашыртын тынгылаб тургъанымы,— дейди джашчыкъ.

— Нек эте эдик да сора айыб? Бу суу да, бу джер да бизни энчи суубуз, джербиз тюлдюле. Ким да суйген джеринде айланыргъа эркинди. Ол сен къучакълаб тургъан терек да бизни энчи терегибиз тюлдю, суйсенг, ингирге дери да тур алай, аны къучакъла да. Алай а былай къаты-бызгъа келсенг джарашуду. Гыбырса деб айыб этер орус къонагъыбыз, мен къалай болсам да. Кел былай, бизни бла бир кесек чёк. Атынг кимди?

— Хамитди атым,— дейди джашчыкъ, терекни къоюб, аллына атлай.

— Кимледенсе?

— Акъбайладанма!

— Шогъаибны джашы болурмуса?

— Шогъаибныкъыма.

— Бек ушайса,— дейди Умар. — Николай Иванович, бу джигитни атасын ариу таныйма. Тебердиде устазды Акъбайланы Шогъаиб, эсингде эсе, хапар айтхан эдим аны юсюнден да, Халиллени Хызырны юсюнден да сеннге. Къарачайда эм аламат устазланы бирлеридиле ала... Олтур, Хамит, былай. Олтур, джунчума. Не эте турады Шогъаиб? Тынчмыды?

— Тынчды, сау бол, Умар.

— Умарны таныгъанча кёрюнесе, Хамит. Къайдан татыйса?

— Умарны танымагъан киши болмагъанын билмеймисе?— дейди, Ковалевгъа бурулуб, Хамит.

— Кимди да сора Умар, аны хар ким таныб, билиб турурча?!

— Къарачайны джарым патчахыды Умар!

— Тейри, джангыласа, Хамит. Къайдан болады Умар джарым патчах?! Беш-алты джыл болуб келеди Россияда патчах кеси да, джарым патчахла да къуругъанлы. Умар кеси да, кючюне-болумуна кёре, кюрешир ючюн къалмагъанды джарым патчахланы да, сау патчахланы да къурутур ючюн... Нек айтаса да Умаргъа джарым патчах деб?

— Хар кимден эшитиб айтама,— дейди Хамит, джунчугъаны, тартыннганы кетиб бошаб. — Россияда къуругъан патчах къолайсыз патчах болгъанды, огъурсуз, халисиз, акъ патчах болгъанды ол. Халкъ аны ючюн къурутханды аны. Энди Россиягъа огъурлу патчах, акъыллы патчах, халкъланы суйген къызыл патчах келгенди. Ленинди ол. Умар а — Ленинни бир кьолуду. Къарачайда — джарым патчахды

Умар. Къартла айтыб эшитгенме алай, къартла билмей сёлеширик тюдюле.

— Тюз айтса, къартла билмей аз сёлешиб кёрлюксе. Ленинни бир къолуду деб тюз айтадыла Умаргъа. Ленин халкъны суйгени да, халкъ аны ючюн кюрешгени да тюздю. Алай а Ленинге патчах дерге болмайды. Ленин кеси да, ол къурагъан партия да, патчахлыкъны къурутур ючюн, аты да эшитилмей, унутулуб бошар ючюн кюрешедиле. Умар да Ленин къурагъан партияны эм ашхы кюрешчилерини бириди. Джарым патчах тюдю ол, алай айтханынг терсди.

— Да къалай айтыргъа керекди да сора? Кимди ол, джарым патчах тюл эсе?

— Революционерди Умар. Большевикди. Не аман большевик да эм иги патчахдан игиди. Суйсенг, революционер, суйсенг, большевик де Умаргъа — экиси да келиширикдиле. Былайгъа уа къайдан чыкъгъанса, Хамит? Мал-зат тас болубму излейсе, огъесе кесинг алай бошму айлана келгенсе?

— Тюзюн айттайыммы? — деб, не болса да болсун дегенча къарайды Хамит Умар бла Ковалевгъа.

— Тюзюн айтмай бир кёрчюн. Большевикле тюзюн айтыб сёлешмегенлени суймейдиле.

— Тюзюн айтсам, джукъ ишим да болмагъанлай, сизге къараб, айтханыгъызгъа тынгылаб тургъанма.

— Эртдеден бери тынгылаймыса да?

— Бери келгенигизден бери сиз, мен да мындама. Эртденбла бери тебрегенигизде, мен да ызыгъыздан тебреб, бугуна, джашырыла келиб сирелгенме сиз кёрген джеримде.

— Да андан бери эрикмей къалай чыдаб тураса? — деб сейирсинеди керти кёлю бла Ковалев.

— Нек эригеме? Таб затла сёлешиб турдугъуз сиз. Назмула да иги окъудугъуз. Аны ючюн кетмей тургъанма. Андан сора да Умаргъа айтырым болуб тургъанма. Тилеригим барды сенден, Умар.

— Айт, Хамит, бек разы болуб тынгылайым айтханынга. Бир джанына джанлайыкъ дей эсенг, джанлайыкъ. Огъесе, Николай Иванович тургъанлай сёлешсек да боллукъмуду?

— Боллукъду. Николай Иванович къарачайча айтханыбызны ангылай болмаз. Ангыласа да, айыб этерча зат тилемейме... Окъургъа сал Москвада мени. Ленинге айтсанг, огъай дерик тюдю, билеме. Сенича большевик болургъа суюме, — дейди Хамит.

— Да бек алапат акъыл алганса, тейри, Хамит...— дейди Умар, андан сора не айтыргъа да билмей джашчыкъгъа, сагъыш этиб...

— Юйде айтханымда, алкъын гитчесе, деб къойгъанды атам. Кеси уа сени юсюнгден меннге кѣб хапар айтханды. Сен да юйден онеки джылынгда къачыб кетгенсе окъургъа. Иймеселе, мен да къачарыкъма.

— Нек иймейдиле, ийерге керекдиле... Бусагъатда бара болурса школгъа? Къайсы классха джурюйсе?

Хамит алайда бир кесек джунчуб, алайсыз да къызыл уууртлары андан да бек къызарадыла.

— Урушла болуб, школ ишлемей тургъанды бизде. Ишлесе, бусагъатха дери тѣрт классны бошарыкъ эдим. Къуру эки классны бошагъанма. Орусча окъуй да, джаза да билеме. Тергерге, санаргъа да юренгенме.

— Ким окъутханды?

— Сени окъутхан окъутханды мени да. Хызыр устаз. Ол да кѣб хапар айтыучан эди школда барыбызгъа да, сени къалай окъугъанынгы махтаб. Мени да не «ючюм», не «тѣртюм» джокъду, Умар. Ийнанмай эсенг, чабыб тетрадларымы алыб келейим. Бары да «бешледиле», кесинг кѣрюрсе...

— Ийнама, Хамит, нек ийнанмайма? Большевиклеге ушаргъа эсе акъылынг, сени тюз айтханынга ишексизме... Да къалай этейик да, Хамит? Джашырмайын айтайым: Москвагъа барыб, окъуб чыкъгъан алай бош, алай тынч иш тюлдю. Алай а аллынг бек айланган эсе, алапатды. Бир ыйыкъдан Москвагъа ызыма кетеме. Кѣбдю Москвада ишим. Кетгинчи, Шогъайыб бла сѣлешиб кетейим да, энди келсем, биргеме элтирге сѣз береме. Алкъын солуй тур юйде. Бусагъатда барсанг да, къачха дери школ ишлемейди... Къачха дери уа энтда келирге керекме мен бери. Олсагъатда айтханыбызча этербиз, бир табсыз иш чыгъыб къалмаса, болсунму?

— Болсун!— деб къууанч тыбырлы болады Хамит.

— Шогъайыб иймесе, не этербиз ансы?— дейди Умар, керти кѣлю бла ол затха сагъыш этиб. — Иймесе, иги сѣлешиб кѣрюрбюз...

Николай Иванович, сѣлешине тургъан сѣзню ангылаб, Умарны джашчыкъгъа кѣл бергенин да кѣруб, ийнаныргъа бла къалыргъа, къалай этерге билмей тынгылайды. Джашчыкъны бусагъатда къууандырайым деб сѣзюю бередиболушургъа? Алай эсе, артда джашчыкъны, ангылагъандан сора, джюреги къыйналлыгъын къалай сезмейди Умар? Огъесе керти да болушуб кѣрюргемиди акъылы? Алай эсе, къадар

ауурлукъну юсуне бу джашчыкъны ауурлугъун да къалай аллыкъды, Москвагъа элтиб, окъургъа школгъа салыб? Ол затны да ангыламай, анга этеди сагъыш бусагъатда Ковалев.

Умарны сагъышы башхады. Ол кесини Хамит тенгли сагъатында окъургъа термилгени тюшеди эсине. Аны ол уллу талпыуун таныб, анга окъургъа болушмасала башхала, ким биледи, Умарны джолу къалай боллукъ эди? Бу джашчыкъны джашау джолу да къалай боллукъду, сёз ючюн, бусагъатда Умар анга ариу айтыб, не этесе Москваны, Тебердиде окъусанг да боллукъду, деб къойса? Сёлешиб кёрюрге керекди керти да Шогъайыб бла, мадары болса, ий-син джашчыкъны, бек джити, бек фахмулу кёрюнеди джашчыкъ, бош ашырлыкъ тюлдю заманын Москвада...

— Сен айтсанг, иймей къаллыкъ тюлдю, Умар. Ийерикди. Анам да джангы кёлек да, джангы кёнчек да, чарыкъла да тигерикди. Иймеселе уа — къачарыкъма!

Хамит, алай айтыб, неге эсе да бир кесек сагъыш да этиб, дагъыда бек таукел къошады:

— Оллахий, къачарыкъма! Билляхий, къачарыкъма!

— Джол билемисе да Москвагъа?—деб сорады Ковалев.

— Баталпашинскеге арбала барадыла шабат кюн сайын базаргъа. Ала бла барсам ары, андан да Невинкагъа барсам не бла болса да, Невинкадан поезд элтирикди Москвагъа.

Ковалев, джаланаякъ таулу джашчыкъны барыб Москва сахарда вокзалда тюшерин кёрюзте болур кёзюне, Хамитге къараб ышарады.

— Къарачай Ломоносов болурунг келеди сени сора, Хамит? Билемисе Ломоносовну? Сенден тамадаракъ болгъанды ол — 19 джылы толгъанды Москвагъа къачыб баргъан сагъатында, окъуюм деб. Денисовка деб бир къарангы орус элчикден салыб Москвагъа келиб, керти да тамам иги окъуб, ала-мат алим да, поэт да болгъанды ол.

— Бусагъатда да Москвадамыды ол?

— Къайры болады Москвада ол, Хамит? Эки джюз джылны мындан алгъа болгъанды мен айтхан хапар.

Ол кюн огъунакъ ингирде, айтханыча, Умар Шогъайыб бла сёлешиб, Къартджуртха кетиб, андан да Москвагъа кетеди. Иймегендиле Хамитни Москвагъа, бир-эки джылдан сора къалай болса да, быйыл сабийди алкъын, гитчеди деб. Хамит а, тюнгюлюб къалмай, Умарны Москвадан энтда бир келирин сакълайды, энди келсе, биргесине кетерме деб. Къачха дери къарайды Хамит аны аллына, келмейди Умар. Сентябрь айны аллында Хамит, айтханыча, Баталпашинске-

ге къачыб кетиб, андан да поездге миниб, Москвагъа кетеди. Алай а Москвагъа джетелмейди Хамит ол поезд бла. «Каме-
ноломни» деб бир станцияда тюшюрдиле Хамитни, билети
болмагъанын билиб.

Бу джерледе ташкёмюр къаза болурла — вокзалны
тыш къабыргъаларына да, орамлагъа да, темир джолну
юсюне да, ол огъай эсенг бир адамланы юслерине да къара
букъу къонубду. Вокзалны арт джанына чыкъгъанында,
Хамит ташкёмюр джюкленнген гитче вагонеткалары да кё-
реди. Шахталадан вокзалгъа салыннган темир джолла
бла вагонеткала ташкёмюр къалаулары бла тёнгереп келиб,
улла темир джолгъа кёчюб, бир-бири ызындан тизилиб,
сынджыр болуб, аланы темир бугъала узакъ джерлеге тар-
тыб кетидиле.

Пассажир поездле аз ётедиле. Сагъат чакълы бир тур-
майын Ростовдан Москвагъа баргъан поезд ётерге керекди
былайтын. Ол поездге миниб кетерге умут этеди Хамит. Иги
кесек заманны вокзалны тегерегине айланыб, Хамит вок-
зал аллында узун скамейканы къыйырчыгъына олтурады.
Джангы кёнчек да, келек да, джангы чарыкъла да тигиб
бермегенди Хамитге анасы. Джамаулу кёлеги бла кюнде
онгуб бошагъан къарачай кёнчекчиги барды аны юсюнде.
Аягъында тюблери ашала башлагъан чабырлары бардыла.

Хамитни къаты бла озгъанла асламысына кёзлерин аны
чабырларына джетдиргенлерин эслейди Хамит. Алай а кёз
джетдириб, ётюб кетген болмаса, киши уллу сейирсинмейди
джашчыкъны кесине да, кийимине да. Бютеу станцияда,
бютеу сахарлада, бютеу Россияда кёб тюбейдиле ач-джа-
ланнгач, зыккыл, мугур, ёксюз сабийле. Урушлада, къа-
зауатлада, къыйын джыллада кёб сабий къалгъандыла
анасыз, атасыз, къарар адамсыз.

Джангыз биреулен бёледи эс, Хамитни чабырларын къо-
юб, кесине. Узун шинели бла, джитибаш, къызыл джулдуз
тюрелген бёркю бла бир къызыл аскерчи. Джаш адам,
ышара-ышара келиб, Хамитни къатына олтуруб, алай сора-
ды, нек сора эсе да:

— Джашчыкъ, бетинги къачан джуугъанса арт кере?

Бир кесекни джукъ ангыламай туруб, Хамит, къолу бла
бетин сюртюб, къолуна къарайды, къазан къара джагъы-
лыб тура болурму деб. Къазан къара джагъылмагъанлыкъ-
гъа къол аязына, бети алай таза, кирсиз болмагъанын ангы-
лаб, кертиси да тюнене эртденбладан бери бети джууулмагъа-
нын да эсине тюрюб, джунчуб, къызарады.

— Къызартма бетинги, — деб ышарады джитибёрк.

— Асыры кирден кызаргъаны да танылмайды бетинги. Айыб, айыб сеннге...

Аллай куджурла ышаргъанлыгына джитибёрк, къарамы огъурлу, скойюмлю кёрюнеди. Аны ючюн къалмай болур Хамитни кёлю, ол кеси да ышарылады, къатына олтургъаннга къараб.

— Атым Василийди мени. Архангельскеденме. Аскер къуллугъум бошалыб, юйюме барама... Сен а?

— Мен а юйюмден кетиб барама.

— Къачыбмы бараса?

— Къачыб барама, къалай билдинг?

— Къайры барлыкъса да мындан ары? Атынгы да айтмадың.

— Атым Хамитди. Москвагъа барама. Окъургъа.

— Атанг-ананг къалай ийдиле да? Бармыды атанг, ананг?

— Бардыла. Къачыб барама, дедим да.

— Кавказ миллетди миллетинг, къайсы миллетденсе, арабин?

— Къарачайлыма. Курорт Тебердиде юйюбюз.

— Да сора былайгъа къайдан чыкъдың? Къарачайлыла Минги Тауну этегинде джашайдыла. Былайгъа дери джаяу келиб, былайда минергеми тюшгенди поездге акъылынга?

— Былайгъа дери поезд бла келгенме. Былайдан ары да барлыкъ эдим, тюшюрмеселе...

— Билетсиз келе болур эдинг. Ачханг джокъмуду, огъесе кызгъаныбмы алмагъанса билет?

— Къызгъанмагъанма...

— Да Москвагъа былайдан алкъын иги кесекди, бир мингден артыкъ верста барыргъа керексе алкъын. Билетсиз къыйын боллукъду. Энтда тюшюрюрле.

— Тюшюрген джерлеринде дагъыда башха поездге мисерме...

— Аперим сеннге! Эркиши кёреме сен! Хомух болма, бар хаман алгъа. Хомух болмасанг, бек узакъ кетериксе алгъа, тыйыб кюрешселе да. Ачмыса? Джукъ ашагъан болмазса, ачханг джокъ эсе. Келчи, бир затчыкъ къабайыкъ, поезд келгинчи... Ушхууур алгъынчы аллыбызгъа, бир бет чайкъасакъ да боллукъ эди. Келчи мени бла. Бу хызенинг а неди?

— Азыгъымды. Ачхам болмагъанлыкъгъа, юйден джашыртын азыкъ алыб чыкъгъанма.

— Иги этгенсе, аперим сениге. Ал хызенинги. Бет чай-къайыкъ да, ашагъан да анда этербиз...

Вокзалны бир джанымда, терекле тубюнде, темир быргыдан суу секириб чыгъады, кранны бурсанг. Василий, Хамитни бери алыб келиб, къайдан чыгъарды эсе да, бир сапын кесек да чыгъарыб, ашхы бетин, къолун джуудуртады.

— Ма энди ариу джаш болдунг? Тъфу! Тъфу! Кёз тийирмейим ансы. Энди,ма былай чёгейик да, къарын къайгыы этейик.

Терекледен акъгъан къалын чапракълагъа шинелин атыб, къатына чёгюб, къара сахтиян артмагъындан акъ ётмек джарты да, юч джассы къакъ чабакъ да чыгъарыб, Хамитни да къатына олтуртуб, аша, дейди.

Хамит да чыгъарады хызенинден азыгъын. Сары нартюх гютдю бла бышлакъ джарты, дагъыда сохан бла сарсмакъ — олду Хамитни азыгъы. Аладан сора да, гитче хызенчикде нартюх ун кесеги барды.

— Олунг а неди? — дейди Василий, хызенчикни эслб.— Нек джашыраса? Алтын алыб бара болурмуса Москвагъа?

— Алтын тюдю. Нартюх унду.

— Не этесе да унну? — деб сейирсинеди Василий.

— Ундан гырджын этедиле. Керек болса, этерме деб алгъанма... Керек болмаса, Умаргъа элтирикме.

— Кимди Умар? Умаргъамы бараса...

— Танымаймыса? Танымай эсенг да, эшитмегенмисе Алийланы Умар деб?

— Ант этдир, эшитмей къалгъанма. Кимди да Алийланы Умар?

— Революционерди. Большевикди! Ленинни тенгиди! Ленин бла ишлейди бирге.

— Нартюх унну анга нек элтесе да сора?

— Къууанган этерикди, Къарачайда тартылгъан унну кёрсе. Не гырджын этер, не как этиб ашар.

— Къайда ишлейди дединг? Не болуб дегенлигимди? Келиринги билемиди? Сакълаймыды? Къалай табаллыкъса аны? Джашагъан джерини адресин билемисе?

— Ленин бла ишлегенин билеме. Къайда джашагъанын алкъын билмейме. Барсам, билirme...

— Да къайдан билликсе, билмей эсенг? Москва уллу шахарды, адам кёбдю. Революционерле да, большевикле да кёбдюле.

— Болсунла кѐб. Умарны сорсам, къайсы бири да кѐргюз-тюрюк болур джашагъан ююн...

— Тейри, не айтсакъ да, эркексе сен, Хамит, — деб ышарады Василий, гырджын бла бышлакъ чайнай, ызындан да сарсмакъ къаба. — Не этсем да, мен сени поездге миндириб, кесим тюшерик джерге дери элтейим. Андан ары уа кесинг барыргъа керексе. Хомух болма. Барыб вокзалда былай тюшгенлей, вокзалны тамадасына кир да, болуш Умарны табаргъа де. Атын да айт, тукъумун да айт. Атасыны атын биле болурса? Биле эсенг, бек алапат. Атасыны атын да айтсанг, тамада, керекли джерде соруб, аны адресин табыб берирге керекди сенинге. Ангыладынгмы?

Ангылагъанды Хамит. Келиб Курский вокзалда тюшгенлей, Василий айтханча, вокзалны тамадасыны кабинетин табыб, кириб барыб джарлылыгъын айтады.

Вскзалны тамадасы тиширыу болуб чыгъады — юсюнде эркишиле кийген къара шинели барды, чурукълары барды, кеси уа токъбет, алакѐз тиширыуду.

Хамитни сѐзюн ангыламай туруб, не керегин билялмай туруб, къашын, башын да тѐе келиб, иги ангылаб бошагъанында, ышаргъан да этиб, болушайыкъ сенинге, деб Хамит биринчи кере кѐрген телефон деген затны чолпусун ауузуна тутуб, алай айтыб сѐлешеди:

— Алла, алла! Кавказдан, Эльбрус тауну этегинден джашчыкъ келгенди. 13 джыл бола болур. Кабинетимде олтуруб турады. Алиев Умар Джашуовични табаргъа керекди. Сакълаб турайммы? Огъесе энтда бир кере сѐлеширмеми сизге... бир беш минутдан?

Къара чолпуну алгъан джерине салыб, Хамит бла ушакъ бардырады алакѐз тиширыу. Ол сормагъан зат къалмайды: къалай келгенин, нек келгенин, къаллай бир турлугъун Москвада... Хамит ариу сѐлешиб, джууаб бериб барады.

Беш минут ѳтѳю деген сагъатда, биягъы телефон чолпуну алыб, биягъынлай ким бла эсе да сѐлешиб, тиширыу алай айтады:

— Табдыла, джашчыкъ. Къызыл площадь барды Москвада, эшитгенсе да? Къызыл площадь узакъ тюлдю былайдан. Кремль барды анда. Кремлден узакъ болмай Советлени 2-чи юлеринде турады Умар Алиев. Ол юй алгъын «Националь» деген къонакъ юй болгъанды. Узакъ тюлдю, алай а кесинг табалгъа эдинг. Мен да заман табалмайма ашырыргъа. Умар кеси юйюнде эсе, телефон бла сѐлешиб кѐрейик. Телефонун да билгенме бусагъатда. Мен алыб берейим телефонун, сѐлешген кесинг этерсе...

Тиширыу, телефонну чархын буруб, чолпусун Хамитге узатады. Тиширыу тутханча, чолпуну бир джанын кьулагына, бир джанын ауузуна тутуб тынгылайды Хамит. Бир кесекден, кьайдан эсе да узакъдан кимни эсе да тауушу келиб: «Алло, слушаю», — дейди. — «Умар, ой Умар, келгенме, Хамитме, кьайдаса?» — даб кьычырыкъ-къычырыкъ этеди Хамит:

— Умар тюлме. Умар юйде джокъду бусагъатда. Кёб турмай келирге керекди, — дейди ким эсе да узакъдан кьарачайча сёлешиб. — Кьайсы Хамитсе? Кьайдан келгенсе?

— Курорт Тебердиден келгенме. Умаргъа келгенме. Шогъайыбны джашыма. Сен а кимсе?

— Асхатды атым, Биджиладанма. Умаргъа кьонакъгъа келиб турама. Сен кьалайдан сёлешесе, Хамит?

— Поездден тюшген джеримден сёлешеме. Сизге кьалай барыргъа билмей турама. Бир кёб мийик юйле бардыла...

— Курский вокзалда болурса. Мен эрлай джетейим. Орнунгдан тебмей тур. Кьалайда телефондан сёлешесе?

— Вокзалны тамадасы болгъан кабинетден.

— Иги джерден сёлешесе. Алайдан кетмей тур...

Тиширыугъа да сау бол деб, чыгъыб, эшикден узакъ джанламай, сир кьатыб сакълайды Хамит. Кёб сакъламайды. Бир кесек заман кетерге эки джаш адам, ышара-ышара келиб, Хамитни кьолун да тутуб, эшикге чыгъарыб, бир машинагъа миндириб, биргелерине алыб кетедиле.

Джолда хапар сора, Хамитни келе билгенине сейирсине барадыла эки джаш да. Аланы бири Хамитге аллында сёлешген Биджиланы Асхатды. Хамит артда билгеннге кёре, Асхат дохтурлукъгъа окъуйду. Кеси да поэтди. Экинчиси — Текеланы Рамазанды. Ол да Москвада юристликге окъуйду. Хамит телефон бла сёлешген сагъатда экиси да, кьонакъгъа келиб, Умарны сакълаб тургъандыла. Биз барыргъа юйге келген болур Умар, дейдиле ала.

Тюз айтадыла. Бир мазаллы мийик юйге келиб, ючюнчю этажгъа чыгъыб, кюйюз джабылгъан коридор бла барыб, бир сахтиян урулгъан эшикни аллында сирелиб ючюсю да, Асхат эшикден онг джанында тьюмеге ушаш бир затчыкъны басады. Алай басханлай, юйню ичинде бир зат зынгырдаб, эшик ачылыб, бир джылы келген, акъ хоталы орус тиширыу кёрюнеди.

— Келдими Умар, Агния Николаевна?

— Киригиз, киригиз, ма бумуду кьонагъыгъыз? — деб огъурлу ышарады тиширыу.

Ала юйге киргенлей, ич юйден, мийик джагъалы джашил аскер кёлеги бла, кёк дигинал галифеси бла, джим-джим джылтырагъан чурукълары бла, белин къаты буугъан джассы белибауу бла эрлай Умар чыгъыб, Хамитни сермеб джерден ёрге айырыб, кесине къысыб къучакълайды.

— Келдингми, таулучукъ?! Тамам керти къарачайлы кёреме сен, сёзюнге толу болдунг, — дейди Умар. — Агния Николаевна! Эсингдемиди, Тебердиден бир джашчыкъны хапарын айтхан эдим? Ма буду ол! Ма буду мени Къарачайгъа джарым патчах этген!

— Эсимдеди, — дейди Агния Николаевна. — Джерге сал джарлыны. Бир эс джыйма къой.

— Къарачы бир, Агния Николаевна, бизге, «Националь» гостиницада къаллай къарачайлыла джыйылгъанларын кёремисе? Мен къарачай патчах, Асхат — къарачай Пушкин, Рамазан — къарачай Цицерон, къонагъыбыз да — къарачай Михайло Ломоносов!

— Къарачай Ломоносовну керти аты уа къалайды? — деб ышарады Агния Николаевна.

— Атыма Хамит дейдиде, Агния Николаевна! — дейди Хамит.

— Хамит? — деб сейирсинеди Агния Николаевна. — Орусча бир табсыз эшитиледи, айыб этме, къонакъ. Огъай-ынг болмаса, мен атынга Ломоносовну атын айтыб сёлешсем таб эди. Михаил. Миша. Болсунму?

— Да биз да Ломоносов дей турурубз, — деб ышарадыла къалгъанла.

Ол кюнню ингиринде Ломоносовну хамамда ашхы джууундуруб, тырнакъларын кесдиртиб, чачын къыркъдырыб, башындан аягъына дери джангы кийимле кийдириб, стол джанына олтуртуб, тюрю-тюрю алапат хантла бла сыйлайдыла Москвада. Курорт Тебердиде, Къара кёлно джагъасында Умар бла Ковалевгъа тюбеген джаланаякъ, джырытыккёлек джашчыкъгъа чыртда ушамайды бусагъатда Хамит.

Столдан къобхандан сора Умар, Хамитни джатар юйюне кийириб, бир китаб бла эки журнал береди.

— Ма бу китабда Ломоносовну хапары толусу бла джазылгъанды. «Огонек» деген журнал джангы чыгъыб башлагъанды. Эм иги журналланы бириди. Окъуб барын ангыларыкъ тюлсе, алай а, кесинг джаратхан хапар табсанг, окъу. «Барабан» деген журнал а сеничалагъа чыкыгъан журналды. Пионерлени юсюнденди, окъугъан да асламысына пионерле этедиле. Тамбла огъуна сени коммуна школга джа-

рашдырлыкъма. Иги окъусанг, пионер этерикдиле сени. Бюгечеден башлаб, суйсенг журналланы бирин окъуб башла. Ангыламагъанынг болса, эринме да, олсагъатлай сор. Джатыб окъума — кёзлеге аманды. Юйге къайгъы этме. Тамбла огъуна джазыб атанга письмо атарма. Туугъан атанг Шогъайыб болгъанлыкъгъа, мында атанг менме сеннге, джашчыкъ. Менден не уялыб, не тартыныб, кереклинг болгъанны айтмай кёрсем, кёлум къаллыкъды. Алай айтханлыгъыма, биз экибизни бир-бирибизден кёлубюз къалыр зат табылыкъ болмаз. Атасы бла джашыны кёллери къалмайды бир-бирине. Энди уа ашхы кечели бол, сау тангнга чыкъ...

Бек ашхы болады Хамитни Москвада биринчи кесечи да, экинчи кесеси да, къалгъан кечелери, кюнлери да. Умар анга керти аталыкъ этиб, окъутхан да, ёсдюрген да этеди. Хамит да аны туугъан атасындан башха кёрмей джашайды аны биргесине. Умарны ишге Ростовгъа кёчюргенликге, Хамит Москвада коммуна школда къалгъанлыкъгъа, Умар аны унутмайды, Москвагъа келгени сайын Хамит бла тубешиб, аны окъуууна, джашау болумуна эс бёлгенлей турады талай джылны. Хамит Москвагъа келгенден сора, Умар юйдегили да болуб, Къартджуртда Хубийланы Иммолатны къызы Мариямны алыб, эки джашы да туугъанлыкъгъа, кесини джашыча кёрген болмаса, башха тюрлю кёрмегенди Хамитни...

УЛЛУ КЪАРАЧАЙДА

— Ма буду Эбчыкъ аууш дегеним, Николай Васильевич. Тебердиден былайгъа 12 километр келебиз, — дейди Умар, онг джанында ат юсюнде келген алакёз, сарымыйыкъ орус кишиге. Умар кеси да атдады. Аланы экисин ашыра келген Алий бла Билял да, эки алаамат атха миниб, Умар бла Николай Васильевични артларында сиреледиле, мийик ауушдан алларына энишге къараб.

— Алты сагъат келебиз, — дейди Николай Васильевич, — джан хурджунундан уллу кюмюш сагъатны чыгъарыб, аны башын ачыб къараб. — Да алай болургъа керекдиле тау джолла. Тюз джер бла барса, сёз ючюн, аскерчи джаш, сауутун, азыгъын да кёлтюрюб, джаяулай юч сагъатха ётерге керекди 12 километрни.

— Былайда азыкъ къабайыкъ, — деб, бары да атладан тюшюб, джамчыланы джайыб, Умар бла Николай Васильевич бирге, Алий бла Билял да аладан узакъ болмай олтурушадыла. Ауузлукъларындан бошланган төрт ат, бир-бири ызындан тизилиб, къалын хансха батыб отлайдыла.

Умар бла Николай Васильевични аллындагы джамчыда джукъа будай гютдюле бла семиз кьой эт, джау орун бла талай иеги кёрюнедиле. Бир кесекден алагъа кыб-кызыл помидорла бла узун джаш агурчала кьошуладыла.

— Нек олтургъансыз алай анда? Бери келигиз, бирге кьабайыкъ джукъ, — дейди Умар эки джашха.

— Айыб болур, Умар, — дейдиле джашла. — Сау бол.

— Не айыб хапар айтасыз, келигиз былай...

— Тамадаладан айыб болур. Кьонакъдан...

— Николай Васильевич, джашла сенден тартынадыла, уллу тамадаса деб... — дейди Умар.

— Да гитче тамада уа тюлме, — деб ышарады Николай Васильевич. — Алай болса да менден тартыныргъа чыртда керек тюлдю.

— Тартынмайдыла, сыйынгы этедиле, кертисин айтсакъ. Алайды бизни халкъда адет...

— Алай болса да, бирге олтурмасакъ, джукъ кьабарыкъ тюлме, — деб ант этеди кьонакъ.

Джашла уллу тамадагы санагъан Николай Васильевич керти да уллу тамадады. Къралны юстициясыны халкъ комиссарыны заместителиди. Тукъуму Крыленкоду. Умар бла ол, Москвада танышыб, эртдеден бери шохлукъ-тенглик джюрютедиле. Бу джай Крыленко Умар бла солургъа келгенди Уллу Къарачайгъа, Умарны ата джуртуна.

Бусагъатда Крыленко, кьобуб барыб, джашланы да кьобарыб, алыб келиб экисин эки джанына олтуртуб, кеси да араларына чегеди.

Ашаб бошаб, джашла, гыбытдан эки агъач аякъгъа айран къуюб, Умар бла Крыленкогъа узатадыла.

Умар, сууукъ айрандан тогъуб, Крыленкогъа бек махтайды айранны: саулукъгъа бек игиди, Къарачайда болмаса, башха джерледе айран этмейдиле, кефир айранга аз ушагъан болмаса, аныча кючю джокъду, деб.

— Да энтда бир аякъ айран уртлайым, сен алай махтагъандан ары, — деб Крыленко кьобарыны аллы бла дагыда ичеди.

Атлагъа миниб джолгъа тебрегенлеринден сора, Умар Крыленкогъа хапар айта барады.

— Алты километр чакълы бирден Дууут элге тюберикбиз, — дейди, — андан сора дагыда 10 километр барсакъ, Къобаннга тюшерикбиз. Къарачайда сууланы барын джыйсаунг да, Къобан чакълы бир кючден боллукъдула. Эм уллу сууду ол бизде. Бютеу сууларыбыз — Теберди, Дууут, Худес, Джегетей суула бары да, бирер ёзен аягъында Къо-

баннга къошулуб, аланы барын джыйыб алыб барады Къобан Азов тенгизге...

Учкулан элни башындан тюшерикбиз. Къобанны бойнундады Учкулан. Атам анда туугъанды. Андан кечгенди Къартджуртха. Учкуландан Къобанны бойнун энишге төрт километр барсанг, алай джетесе мени туугъан элиме — Къартджуртха. Минги-Тауну этегине дери, Къартджуртдан санаб башласанг, джыйырма чакълы бир километр болур. Эльбрус таугъа айтадыла Къарачайда Минги Тау деб. Онг-лулукъну, ёхтемликни, кючню эмда ёмюрлюк затны, аны кибик ариулукъ бла таза муратны Минги Тау бла тенглешдирирге ёчдюле бизде. Алгъышлары да аны бла байламлыды. Насыбларын, джашауларын да андан айырмай сёлешедиле

Махтаныб айтханлыгъым тюдю, Николай Васильевич, ийнан, бизни къралда мен суймеген джер болмаз, алай а ма бу таула бла бу суула, ма бу чегетле болгъан джерде тууб ёсгениме бек къууанама. Бери келиб, бу джерлени хар кёргеним сайын, джюрегим башха тюрлю уруб, саным дженгил болуб, учуб кетеме дегенча болама...

— Ийнанама, Умар, — дейди Николай Васильевич. — Эс-леб турама бетинги тюрленнгенин, джарыгъанын, таб джашыракъ болгъанча кёрюнесе алгъындан, Умар. Соргъанны айыбы джокъду, ненча джылынг толады быйыл? Бир он-он-бир джылны кичи болурса менден?

— Тюз айтаса, Николай Васильевич, сен 1885 джыл туугъанынгы билеме, мен а 1895 джылда туугъанма. Ма бу август айда туугъанма кесим да. Юч кюнден 32 джылым толады. Туугъан кюнюмде, туугъан элимде боллугъума да къууанама, ант этдир.

— Да мен да бек къууаныб алгъышларма сени туугъан элингде туугъан кюнюнг бла, Умар, — дейди Николай Васильевич.

Кюн батыб, ёзенлеге, къулакълагъа салкъын тюшерге, тик, табсыз джолда бир атладан тюшюб, башларындан тарта, бир джангыдан атларына мине, мийик узун сыртны тёппесине чыгыб, Къобан ёзеннге къараб тохтайдыла джолоучула. Къобанны ёкюрген тауушу джел ургъаны бла тохтагъаны сайын, бир ачыкъ, бир тунакы эшитиледи.

Къобан сууну эки джагъасы бла юле тизилибдиле: кими суугъа джууукъгъа тартыб, кими, таб орун болмай, ар-харакъ туракълаб, бир-бир юле уа сыртха таяныб салынгандыла.

Таула арасында, керилиб, уллу джарашыу эл орналгъанды.
— Учкулан!..— деб, башха сёз чыгъармай ауузундан,
Умар сыртдан энишге сагъышлы къарайды.

Къобанны таушуна бир эски, бир таб джарашхан тау джыргъа тынгылагъанча тынгылайды бусагъатда Умар.

— Ариу элди,— дейди Крыленко. — Кёб тау эл кёргенме. Сёз ючюн, Дагъыстанда элле, къалай эсе да тар кёрюнедиле, юле бир-бирине къысылыб,— джер дыккылыкъдан бола болурла алай. Учкулан алай кёрюнмейди, эркинди... Эслеймисе, Умар, не орамда, не арбазлада адам кёрюнмейди. Не сейирди ол?

— Чалкъыны кёзюуюдю бусагъатда, тамам къызыу кёзюую, Николай Васильевич. Учкуланчыла да, башха элчиле да бусагъатда асламысына тау сыртлада, къошлададыла. Адам огъай эсенг, мал да аз кёрлюксе бу заманда элде. Малды Къарачайны байлыгъы, Николай Васильевич. Арт кёзюуледе къарачайлыла сабан сюрюб, мюрзеу битдириб алгъындан эсе бегирек башлагъандыла, алай а къарын асыратхан малды. Джерден хайыр аз табадыла таулула, не бек кюрешселе да. Къыш эртде келеди, сууукъду. Ол биринчиси. Экинчиси, джер кеси да алай алапат джер тюлдю — таулада мийикде.

Джел да, джангур да, буз да, уруб, джерни баш къатын къобарыб, ырхыла ёзенлеге алыб кетедиле. Чегет бауурлада барды джер, топракъ къалынды, алай а чегет бауурла салкъынлыкъ этедиле битимге. Ол экинчиси. Аны юсюне да хар джыл сайын, чауул таш, курт юзюлюб, къая ташла тёнгереп, басыб, адамла табигъатдан кюрешиб сыйыргъан джер хуртдакны, сабан ызланы халек этедиле. Ол таш хуналаны кёремисе? Тюшген ташдан джерлерин сакълар ючюн къалагъандыла аланы учкуланчыла. Алайды да, джангыз малды Къарачайны кечиндирген.

Биченсиз къалгъан — ач къалады. Элни кёбюсю биченликледе бичен ишлейди бусагъатда. Ала элден бек узакъдыла кёбюсюне. Июль айдан башлаб, хар юйдеги малын да, несин да алыб таугъа кёчюб кетеди. Бек сейирсиниб къарарыкъ эдинг, Николай Васильевич, къарачайлыланы элден таугъа, неда таудан элге къалай тукъум кёчюб баргъанларын кёрсенг. Арба-зат ётелмезлик къышылыкъла да, джайлыкъла да кёбдюле. Атла, ёгюзле, къадырла кёчюредиле аланы. Хабчюклерин, азыкъларын, чалкъыларын, сенеклерин да алагъа джюклеб тебрейдиле джолгъа. Къачда, джайлыкълардан къайтыб келе, отун да тюшюредиле ол халда. Кёб кёргенме кеслери тенгли бир ауурлугъу болгъан джюк-

ню тик джолла бла тюшюрюб къадырланы, эшеклени. Не кёрген хапар айтама, кесим да кёб джюклегенме джарлы эшеклени аркъаларына отун джаркъаланы. Отун, хабчюк огъай, бешиклени да кёрлюксе ичинде сабийлери бла, эшек-леге, атлагъа, къадырлагъа джюклениб. Кесими бешигим да кёб байланнганды атамы эшегини сыртына...

— Тынч тюлдю, Умар, чыртда халкъны джашауу. Сей-ирсиниб турургъа боллукъду, алай джашагъан халкъ кьу-руб кетмей, кесин джашатыб къалай тургъанына. Джаша-тыб тургъан къой эсенг, тарыгъа-джылай да билмей... Тю-нене Тебердиде джырланган джырла унукъгъан халкъны джырларына нек ушамай эдиле, Умар? Кюлгенлери, тебсе-генлери уа? Бет джарыкълыкълары уа?

— Джылары келсе да, джыраб джыламукъларын джа-шырады таулу, Николай Васильевич, тюз айтаса. Джыр, кюкю, оюн бир джанындан бек уллу дагъан болады тау-луну джашауунда. Аны ючюн алакат джырлай болур ол, джырлагъан сагъатында...

Джолоучула сыртдан тюшерге, элде Умар келеди деген хапар джайылыб, Умар нёгерлери бла аны бир кыйырын-дан кирген сагъатда, бир кыйырында аны билиб бошаб, учкуланчыла, къарты-джашы да,— элде къалгъанла,— джыйыладыла.

Совет болгъан юйню аллына тизиледиле элчиле. Аланы джыйылыб тургъанларын кёрюб, Умар да, Николай Васи-льевич да, эки джаш да, джыйылгъанлагъа джетгинчи атла-дан тюшюб, джаяу барыб саламлашадыла.

Къонакъланы къолларындан джюгенлени алыб, атланы юйню аллында илкичге тагъаргъа талай джаш адам бир-бирин озуб джетедиле.

Атларын да айтыб, къартыракъ къауумну бирем-бирем къолун тутуб, саламлашыб чыгъады Умар. Николай Васи-льевич да, Алий бла Билял да, Умарны ызындан тизилиб, ол саламлашханча, саламлашыб барадыла.

Къайдан табыла эсе да, эрлай бир мазаллы гоппан да, айран гыбыт да табыладыла къонакълагъа сусаб ичирирге.

Къой кесер къайгъы башланнганын эслеб, Умар тилеб кюрешеди, къоюгъуз, Къартджуртха кеч болгъунчу джетер-ге керекбиз, бир кесек олтурайыкъ да былай эшик аллын-да, кетейик, юйге бармасам, кёллери къалыр, деб.

Узун суюкли субай къарт, Умар алай айтыб бошаргъа, артырагъында сирелиб тургъан джеринден алгъа атлаб, та-ныялмаймыса мени, джашым?— деб сорады.

— Танымай а, Сапар-акка! Кёзюм джетгенлей да таныгъанма. Не этесе, саулугъунг алай игилей турамыды? Джашла уа тынчмыдыла, эсенмидиле?

— Сау бол, джашым, сау бол. Кесими саулугъум да аман тюлдю, джашланы да джокъду хаталары, аллахха шукур. Чалкъыдадыла. Эшитиб джетерик болурла, кечирек джетселе да. Сен а бюгюче былай къалмасанг, мени кесими алай къойсанг да, саулай эл, тийре кечмез, кёлю къалыр. Юсюбюз бла атлаб кетерча, не хатабызны кёргенсе, джашым? Атангы огъай, атангы атасын да ариу таныгъанымы билесе. Экиси да мында туугъанларын да билесе, юйюнг бусагъатда Къартджурта болса да, Учкуланды керти элинг. Къарачайны къайсы эли да бирча элингди, джашым. Къайсы юйю да юйюнгдю, юйюнге игилик болсун къачан да. Алайды да, балам, бу эл болсун бюгече къош салырынг. Кесинг да, къонакъларынг да, аллах айтса, бизде былай тынчайыб, джарыкъ танг атдырыб, андан сора кетерсиз.

Атанг Джашуу ауушханлы, джандетде джата болур джаны, аталыкъ этерге бек уллу эркинлигим барды сеннге. Кесинг билесе, бу элде да, Къартджуртда да джокъ эди аны менден татлы тенги. Мени юйюмде бир кече къалсанг, къалгъан заманынгы Къартджуртда да ашыр, башха джерледе да ашыр. Алай болсун.

— Сау бол, хурметли Сапар-акка, ариу сёзле башлаб, ариу айтханынг ючюн меннге. Атам сау сагъатда да, сабийлигимден башлаб, атамдан башха кёрмегенме сени, ант этдир. Сени сёзюнгден ёлюб да чыгъаллыкъ тюлме, къонагъыма къалай этейик? Уллу оноучуду, бизни къралда эм уллу тёрелик этген адамды. Аты Николай Васильевич,— орусча айтханда, первый заместитель наркома юстиции. Уллу къуллугъу ючюн тюл, адамлыгъы ючюн айтама, юйюнге элтмей, башха джерде къалдырдынг деб, айыб этерми? — деб, Умар Сапар-аккагъа къарайды.

— Тёре дегенинг, мен билгеннге кёре, терслик бла тюзлюкню арасын айырычу адамды. Кёб джашау берсин аллах, тюзлюкню суйген адам кёрюнеди. Сау болсун, узакъ джерден салыб келген эсе, бизге къонакъ болуб. Сеннге къонакъ эсе — саулай Къарачайгъа къонакъды. Айт къонагъыбызгъа, ангылат; иги ангылатсанг, айыб этмез...

Сапар-акка алай айта тургъан сагъатда, Кырыленкогъа джууугъуракъ келиб, джыйырма тёрт-джыйырма беш джыл бола болур дегенча бир джаш адам, юсюне да аскерчиле кийиучю, кюнде онгуб бошагъан бир джашил кёлек бла джашил кёнчек кийген джаш, Сапар-акка айтханны

джунчумай, булджумай, кирсиз сѐлешиб, орус тилге кѣчю-реди. Крыленко, анга тынгылаб бошаб, Сапар-акканы айтханын ангылагъандан сора, джарыкъ да ышарыб, джюрек разылыгъын билдиргенча, онг къолун джюрек башына кзысыб, алай айтады:

— Сау бол, багъалы Сапар-акка. Тюзлюкню сюерге, тюзлюк ючюн кюреширге мени да, менича джашыракъ адам-ланы барын да, сабийлигибизден башлаб, сенича акъсакъал-къартла юретгендиле. Къарачай халкъны адетлерин иги билеме деб айталлыкъ тюлме, алай а не халкъда да багъалы зат джюрек ачыкълыкъды. Ол ачыкълыкъны кѣрдюм мен, келиб атдан тюшгенлей, учкуланчыланы барыны да бетлеринде. Бек разыма мен кече бу элде къалыргъа, кесиме уллу сыйгъа санайма, Сапар-акканы тилегин къабыл этиб, анга къонакъ болургъа.

Джашилкѣлек джаш Крыленкону сѣзлерин къарачай тилге кѣчюрюб бошагъанлай, Сапар-акка да, джюрек разылыгъын билдирир ючюн, къолун кесини кѣкюрегине Крыленко салгъанча салыб, алай айтады:

— Къартланы сыйын кѣлтюрюб сѣлешгенинден да танылады орус къонакъны ишленмеклиги, намыслылыгъы, адеблилиги. Иги киши болгъан болур атасы. Ашхы атадан ашхы улан туады. Къонакъны джашлыгъы терк узаймасын, къартлыкъ анга мычыб келсин, къартлыкъ келсе уа, ол джашладан уллу сый табсын, бусагъатда Сапар-акка кеси андан табханлай...

Сапар-акка да, Крыленко да, бир-бирине джылы къараб, тиллери бир тилде сѣлешмегенликге, кѣзлери бирча сѣлешиб, бирча уллу бюсюреу этедиле бир-бирини уллу адамлыкъларына, ашхылыкъларына.

Андан сора Сапар-акка Умар бла башлайды сѣзню.

— Кесинге да къууандыкъ, Умар джашым, аламат тегинге да къууандыкъ. Тенглигигиз узакъ болсун, джашау ъмюрюгюзден аз болмасын. Энди сиз экигиз да арыгъан болурсуз, сизни ашыра Тебердиден келген джигитле да арыгъан болурла, джолугъуз тынч болмагъанды, алай а, тиши-рула ушхууур биширгинчи, бир хапар айтырмы эдигиз деб тилей башлагъанма! Сѣз ючюн, мен билирге излеген зат кѣбдю. Кѣзюбюз сокъур болмагъанлыкъгъа, бу тауладан ары кѣрелмейбиз, къулагъыбыз сангырау болмагъанлыкъгъа, бу ъзенден тышындан узакъ эшителмейбиз. Кесибиз телдле болмагъанлыкъгъа, сиз билгенни, сиз ангылагъанны билген, кѣрген, ангылаялгъан да этелмейбиз. Сиз экигиз да Ленинге джууукъда, къабыргъасында джашаб, биргесине

ишлеб тургъансыз. Тёрт джыл болуб барады, Ленин дунядан кетгенди. Ленин кетди эсе уа, Совет власть кёб чыдамазгъа керекди дегенлени ма бу эки къулагъым бла эшитиб тургъанма. Совет власть а, бегиб баргъан болмаса, къурур акъылы джокъду. Энди, бир-бирле айтханнга кёре, ол не ючюн болады алай десенг, Ленин, ёлюб кетгенликге, Совет власты оноуун ёмюрлеге этиб, джазыб кетгенди. Кеси дуниядан кетгенликге, китаб джазыб кетгенди, дейдиле.

Кюн батханлыкъгъа, аны хурмети джер-джерде танылыб тургъанча, Ленин дуниядан, джер юсюнден кетгенликге, джатхан джери джумушакъ болсун... Ленин джер юсюнден кетгенликге, ол къоюб кетген китаб джарытыб турады, дейдиле. Уллуду, алааматды, сейирди, дейдиле, ол китаб. Ол китабда не халкъны да, уллу болсун, гитче болсун, къарачай, черкес, орус болсун,— барыны да джазыуу джазылыб, барлыкъ джолу кёргюзтюлюб турады, дейдиле. Тюзмю айтадыла, Умар-балам? Окъугъанмыса, кесинг кёзюнг бла кёргенмисе ол китабны? Не джазгъанды Ленин Къарачайны юсюнден? Аджашмай барыб турлукъмуду бизни халкъ тюз джолну, ол китабны ашхы окъуб, магъанасын терен ангыласа? Джыйылгъанланы бири кълмай тынгылайдыла.

— Барды аллай китаб!— дейди Умар. — Джангыз китаб тюлдю Ленин бизге къоюб кетген китаб. Бек кёб китаб джазгъанды, Ленин кеси биргебизге джашаб, джол кёргюзтуб бармаса да, биз аджашырыкъ тюлбюз,— Ленинни китабларыны кючюдю бизни аджашдырмазлыкъ, Сапар-акка. Сен тюппе-тюз айтдынг, ол китабланы окъуб, магъаналарын терен ангыласа, аджашырыкъ тюлдю Ленинни джолундан бизни гитче тау халкъыбыз. Бу тауладан ары джукъ кёрмейди кёзюбюз, деб алай айтаса, сокъур болмагъанлыкъгъа. Ленинни сёзюн эшитген, джазгъанын окъугъан узакъ кёрюрге керекди. Бизни халкъ да мадар табарыкъды Ленинни бир китабын къоймай окъургъа.

Учкулан элни да, Къартджурт элни да, саулай Къарачайны да джашауун, болумун алаамат билгенди Ленин, бери келиб, бизни къошлада, элде джашаб, бизни бла бичен чалыб, мал кютюб турмагъанлыкъгъа. Джашауубузну алаамат билгени себебли, кереклибизни, джарлылыгъыбызны ангылагъаны себебли, халкъыбыз не ашхы муратла этиб джашагъанын кёргени себебли, джол кёргюзте билгенди бизге Ленин, къайры атларыбызны, къалай атларыбызны айтиб, джауларыбыз бла къалай кюрешигибизни юретиб, юсюбюзню басыб тургъан, ёмюрледен бери унукъдуруб тургъан

къарангылыгыбызны, кийиклигибизни не лагъымла, не мадарла этиб къоратырыбызны ангылатыб. Окъурукъду бизни халкъ да... бири къалмай окъурукъду Ленинни китабларын. Школгъа бармагъан, окъуй-джаза билмеген сабий къаллыкъ тюлдю не къарангы ёзенде джашагъан элде да. Кёб къалмагъанды ол заман келир ючюн...

Талай сабий джоппу болуб чёгедиле таш хунаны башында. Умар айтырын бошагъан-къалгъан эсе да, андан ары джукъ къошары бар эсе да, сабийлени арасында къалгъанладан абаданыракъ кёрюннген биреулен, олтуруб тургъан джеринден къобуб, хунаны башында сирелиб, арам-къарам этмей, Умарны сёзюн бёледи:

— Сен Алийлени Умарса, Умар. Мен школгъа джюрюгенме былтыр. Энтда, къач келсе, джюрююкме. Сен джазгъанса «Букварь» деген китабны. Мен аны окъуй билеме. Тыйылгъан этмей окъуялама китабны къалайын да. Энди Ленин джазгъан китабланы табсам, аланы да окъуяллыкъ-мамы?

Сабийге чамланганла боладыла, айыб тюлмюдю уллуну ауузундан сёзюн алыргъа, кесинг да тюш ары хунадан, деб.

— Хунадан тюшсе, кёрюннюк тюлдю. Иги этгенди мингенин. Айыб да джокъду, бош зат сормаиды. Атынг кимди, джашчыкъ?

— Азретди атым,— деб джунчуй башлагъан джашчыкъ, биягъынлай эс джыйыб, эки дугъум кёзчюгюн джити къаратады Умарны бетине.

— Кимни Азретисе?

— Чомаланы Илиясны Азретиме. Эм уллу джашыма. Барыбыз да юч джашбыз.

— Аперим сеннге, Азрет. «Букварь» китабны окъургъа тюзелген эсенг, бек иги этгенсе. Сеничалагъа джазгъанма аны. Эки гитче къарнашчыгъынгы да юрет. Алай а тюзюн айтайым сеннге. Сёз ючюн, мийик чардакъгъа минер ючюн, басхыч салыннганды. Он кере атлаб минесе, сёз ючюн, мийик чардакъгъа. Он атлауучу барды басхычны. «Букварь» эм туб атлауучду билимни чардагъына салыннган басхычда. Сен алкъын тогъузун атларгъа керексе. Алай а, атлаб башласанг, минмей къалмайса.

«Букварь» къарачайча окъургъа юретеди. Ленин орус тилде джазгъанды. Ленин кесини уллу халкъыны тилинде джазгъанды. Алай этмей да джокъ эди мадары, тюзюн айтсакъ; не ючюн десенг, дунияда болгъан халкъны тилин

билиб, хар халкъгъа кесини тилинде джазыб китаб берирге, таб Ленинни огъунакъ келмегенди къолундан, къб тилни билсе да. Орус халкъны тилинде джазылгъанлыкъгъа, бютеу джер юсюнде джашагъан халкълагъа да бирча алакат джарайдыла Ленинни китаблары. Хар халкъ аны китабын кесини тилине кечюрюб окъурукъду. Сен а, Ленинни бютеу джазгъанын къарачай тилге кечюнчю боллукъса окъурча, — орус тилге юрениб. Сёз ючюн, мен да, сени тенгли сагъатым-да, орус тилни билмей эдим, энди уа орусча селешген да, окъугъан да, джазгъан да эталама. Школда да юретирикдиле сени. Азрет, орусча уста селеширге джашау кеси да юретирикди, джашай барсанг. Окъу, кюреш, хомух болма, джашау джолунг узакъ болсун.

Джашчыкъ башлагъынчы къараб тургъанча, ол бошагъанлай, джыйылгъанланы талайы соруула соруб башлайдыла. Кёб тюрлюдюле соруулары учкуланчыланы.

— Къобан бла Теберди къошулгъан джерде Ташкёпюр элден узакъ болмай кенг тюзде сахар ишлене турады, бери келе кёргенсиз кесигиз да. Къарачай областны ара сахары боллукъду, дейдиле, тюзмюдю алай айтыулары? — деб сорады биреулен.

— Тюздю,— дейди Умар,— сахар битиб барады. Кёб турмай революцияны онджыллыгына битерикди сахар. Къарачай областны ара сахарына саналлыкъды.

— Айыб этме, Умар, — дейди биягъы адам. — Кесиби-ни асыры суйгенден тюддю айтханым, алай болса да Къарачайны ара джерине не Учкулан, не Къартджурт саналыргъа нек болмайдыла?

— Айыб джокъду,— дейди Умар.— Не Къартджурт эл, не Учкулан эл Къарачайны ортасы тюддюле энди. Къарачай алгъын беш элде джашагъанлыгына — сен айтхан эки-сине да Хурзук бла Дуутну, дагъыда Джазлыкъны къошуб, энди ёсгенди, кенгергенди. Сёз ючюн, Мара бла Джёгетей къаллай уллу элледиле?

Не уа Гум суу бла барыб, Кичи Малка бла барыб къаллай бир джангы эл къуралгъанды? Алгъын «Къарачай» деб, бютеу эл болгъаныбызны бир этиб айтыучан эсек, энди уа «Эски Къарачай», «Джангы Къарачай» деб, бир-бирледе «Уллу Къарачай», «Гитче Къарачай» деб айтыучанбыз. Совет власть келгенли энишгеде къаллай бир джер берилгенди Къарачайгъа? Ненча джангы эл къураллыкъды кысха заманны ичине ол джерледе? Джашау иги бола баргъаныча, халкъ да ёсе барыб, эски эллерибиз тарлыкъ эте барыб, джангы элле ёсерикдиле, анга сёз джокъду. Мени акъылым

бла уа, тура-туруб, бусагъатда «Гитче Къарачай» джерлери-биз «Уллу Къарачайдан» уллу боллукъдула, энишгеде эллирибиз бегирек ёсерикдиле тау эллирибизден. Аны ючюн таб болады Къарачайны ортасына джангы шахарыбызны саргъа...

Кюлюрча затла да сорадыла бир-бирде. Умар къралны ара шахары — Москвадан хапар айтыб бошаргъа, къартланы бири алай айтыб сейирсинеди:

— Дууутда чолакъ Илияс джашын кёре Москвагъа барыб келген эди да, ол айтхан хапарны эшитген эдим. Сау кюнню Москваны орамларында айланыб турдум, деб айта эди Чолакъ Илияс, бир арбазда, не иш этиб къарадым эсе да, гебен къой эсенг, кюлте да кёрмедим бичен ышан болуб. Ётюрюкчо адам болса, ийнанникъ тюл эдим, чолакъ Илияс айта эсе уа — ийнанмайын не этейим? Да сора, Умар, джанын-кёзюм, анда джашагъанла маллары джазгъа къалай чыгъарадыла да, ётмек-къалач ашатыб турмай эселе?

Кюлгенле да боладыла алай сорулгъанына, алай а Умарны джууабын сакълагъанла да иги кесек кёрюнедиле, Кюлген-ышаргъан этмейин ангылатады Умар Москвада бичен гебенле нек болмагъанларын да, мал нек тутулмагъанын да.

Башха адам болса, джунчурча соруула да табадыла учкуланчыла Умаргъа сорургъа. Джунчумайды Умар, къолундан келгенча джууаб берирге кюрешеди, не соруу болса да.

Буту джан джаулукъ бла къысылыб, таякъгъа таяныб келген бир джукъа сарыбет джаш адам алай сорады:

— Умар, не айтханынгы да бек таб ангылатаса, барын да ангыладым сен сёлешгенни. Джангыз бир затха, сагъыш этиб, не айтыргъа билмей турама. Ленинни китабларын окъусакъ дединг, юсюбюзден къарангылыгъыбызны, кийиклигибизни ата билликбиз. Алай деб айтханлыгъынг неди экен? Неди къарангылыгъыбыз да, кийиклигибиз да? Сёз ючюн, аллах алай буюруб, Ленин бусагъатда арабызгъа тюшюб къалса, небизни кёрлюк эди, небизге айыб этиб башларыкъ эди эм алгъы бурун, сени акъылынг бла? Айыб этме, табсызыракъ сора эсем да, керти да аны ангыласам деб сойюб сорама...

— Да мен да къарачайлыма, сенича,— дейди Умар. — Кесими аламант этиб, халкъымы аманлагъаннга ушатдынг болурмуса дейме мени. Ауузум къалай айтхан эсе да, джюрегимде соймеклигим уллуду халкъыма, айыб этмегиз, джамагъат, алай айтханыма. Мени айыб этер джерим джюккъду, ушатмагъан затым болса да халкъымда. Ленин да этерик

тюдю айыб бир халкыгъа да. Джарашмагъан затыбызны кёрсе, айыб этерик тюл эди Ленин, джюреги кыйналлыкъ болур эди ансы, аманды халибиз, кылыгыбыз, огъурсузбуз, ишни скоймейбиз, намыс-бет джоябыз джетген джерде, деб кыйналлыкъ тюл эди Ленинни джюреги бизге.

Урунган халкы болгъаныбызны да, ишленмеклигибизни да, уллану-гитчени билгенибизни да кёрлюк эди Ленин, былай къарагъанлай огъуна. Ол затла ючюн махтау да, сый да берлик эди бизге. Джюреги кыйналлыкъ эди деб а неге айтханлыгъымды, кесими ангылагъаныма кёре?

Сёз ючюн, биз бир-бирледе, не китабха ийнанмай, не газет хапаргъа ийнанмай, Учкуланда Пушай бла, Къартджурда Мариям-хаджи айтхан хапарлагъа ийнаныб тургъаныбызны кёрсе, кыйналлыкъ эди, бир ишексиз, Ленинни джюреги.

Неуа, сёз ючюн, бизни элдеде тиширыу къалай джашагъанын кёрсе ма бусагъатда да, къууанныкъ тюл эди аны джюреги. Не ючюндю алай айтханлыгъым? Тиширыуну сыйын кёре билгенлигибизге, алкын, тюзюн айтайым, унукъдуруб, кыйнаб джашайбыз. Иште эркишиден артха къалмай кюрешеди таулу тиширыу: дырын да джыяды, бачхада да кюрешеди, керек болса, отун да этеди. Къошха чыкъса, суу да ташыйды, ушхууур да биширеди, сыгын да этеди; элде да, сабийлеге къараб, кийим да тигеди, ийнек да сауады, кийиз-мюйюз да этеди, къумач да согъады... Бош турмайды тиширыуну къолу. Эслеб къарагъан кёрген болур: бизде асламысына тиширыугъа теркирек джетеди къартлыкъ, эркишиден эсе. Аны бары да алай эсе, аны ючюн артыкъ иги къараргъа керек тюлмю эдик, эс бёлюрге керек тюлмю эдик биз анга? Тенг этерге унамайбыз биз аны кесибибизге, тешибизге биргебизге да олтуртмайбыз, юй айырылгъан сагъатда да анга тенг юлюш чыгъармайбыз, эки эгеч бла бир къарнашны юлюшюн тенг этебиз.

Ол огъай эсенг, ма былайда бизге тынгылаб тургъан сегиз-тогъуз тиширыу бардыла да, ауузларын ачмай турадыла, кеслери да бери аллы сюремине чыкъмайдыла, эркишилени артларындан къарагъан болмаса. Намыс, адет алайды деб, биз аланы алай юретгенликге, къарангылыкъды ол, мек билген бла. Нени алай къойсакъ да, сёз ючюн, кюеу бла келинге бирча ауурлукъ джетемиди къайынларындан? Не тынч юйдегиде да бек кыйналыб джашайды келин, ауузун джабыб, тёзюб, тынгылаб, къарт болгъунчу къубулуб. Ленин ол затны да, биз намыс дегенликге, къарангылыкъгъа санарыкъ эди...

Анга огъай дерик бар эсе да ичибидзе, башха къарангылыгыбызны айтайым. Алимле билдиргеннге кёре, эки айдан ай тутуллукъду.

Сиз да, башха элчиле да, бютеу халкъ да кёрлюкдю аны. Айны тутулгъанын кёргенлей, бизде бир-бир элдеде не этерлерин билесиз. Энди къалай этерик эселе да, мен кесим сабийлик заманымдан бери эсимдеди Къартджуртчула, шкок-ла алыб, кёкге-кёкге «тарх», «тарх» деб атыб, тиширыула да багъыр тазланы, челек-чоюн дынгырдатыб, бары да бирден хахайлаб, тууайлаб кюрешгенлери, Аймушну эгерлерин уятыб, айны джутуб баргъан Джелимауузну андан тартыб айырыр ючюн.

Ленин ол затны кёрсе, къоркъмагъыз, Джелимаууз айны джухтханы таурухду, бош хапарды, хауада учуб баргъан биз джашагъан джер, кюн бла айны арасында къалады да бир-бирледе, кюнню джарыгъын тыйыб, кёлекке тюшюреди айгъа, деб ангылатыргъа кюреширик эди.

Аллай затларыбызгъа айтама къарангылыгыбыз, кий-иклигибиз деб. Китабла окъуб, билим ёсюб, заман бара-барса, ол къарангылыкъны юсюбюзден атарыбызгъа ишек-сизме...

Талай заманны барады ушакъ кёб башха затны юсюнден: Совет власть аламат болгъанына киши огъай демей, сёлешиб, бир-бир джерлери уа алкъын джарашыргъа, тюзелирге керекдиле, дегенле чыгыб элчиледен, Умар да алагъа «хо» деб, сёз алай бара тургъан сагъатда, Кырыленкону къатында сирелген джашилкёлек арыкъ джаш, бусагъатха дери айтылгъанны орус къонакыгъа кёчюрюб тургъан болмаса, кеси сёзге кшошулмай, бусагъатда уа алай айтыб башлайды, бир джыйылгъан халкъгъа къарай, бир Умаргъа къарай.

— Танияллыкъ тюлсе мени, Умар, кёрмегенсе; элим Дууутду, Учкуланнга кёчюб келгенли джети джыл да толмайды, аны да талай заманын аскерде кзуллукъ этиб ётдюрюб къайтханма. Бостанланы Хамитни джашыма. Сеитди атым. Ишим темирчиликди. Аскерде юрениб, темирчи болуб тургъанма. Совет властха не дауум боллукъду мени, джокъду дауум. Атам да, атамы къарнашлары да Совет власть ючюн кюрешиб, къан тегер ючюн къалмагъандыла. Иги сагъыш эгер керекли болуб, джангылыб айта эсем да, билмейме, алай а бир-бирде джангы властыбызны да сюрмеленик джерлери бар кёреме дейме кеси кесиме. Аскерден къайтханлай, учкуланчыла мени Советге членнге айыргъан эдиле.

Сау болсунла, мени адамгъа санаб, Советге член этгенлери ючюн, къарыууму-кючюмю аямай кюрешеме, аланы алларында бет джоймайым деб. Ишлеб башлагъанлайыма, Советни председатели алай айтхан эди: «Бостан улу джолдаш! Огъарыдан буйрукъ келгеннге кёре, Советни членлери ни бири школ ишлеге, халкъгъа окъуу билим беруу ишлеге джууаблы болургъа керекди. Сенден тыйыншлы кёрмейме не джаны бла да, окъууунг да бар, джылынг да джаш, тирилигинг да бар, сабийлени да сюесе.» Къалгъан членле да, председателге къошулуб, тыйыншлы кёрген эдиле мени ол джумушха. Огъай деб кюрешмеген эдим — керти да сабийле бла шохма, кеси разылыгъым бла алгъан эдим бойнума ол борчну.

Алай а, бир эки-юч болмай, бойнума салынган борчланы учу-къыйыры болмагъанын билгенлей огъунакъ, къарыуум джетмезлигин таныгъан эдим. Ол борчланы барын огъай эсенг, джарымын толтураллыкъ адам болмаз джер юсюнде. Тергеб берейим ол борчланы. Окъугъан огъунакъ этейим — инструкция къагъыт джанымдады.

Бостан улу, къагъатны хурджунундан чыгъарыб, кёз байланганлы багъанагъа тагъылыб джана тургъан мияла башлы лампаны джарыгъына тутуб, окъуб башлайды... Къагъыт орусча джазылгъанды.

«...Советни школ ишлеге, окъуу ишлеге джууаблы членине быллай борчла салынадыла:

а) билим, окъуу, джарыкълыкъ берген джерлени (школаны, клубланы, библиотекаланы), мардасындан кем болмай, кереклисича отунларын табдырыгъа. Хар джерге къышха къаллай бир отун керекли болгъанын ачыкъ этиб, алай бир отун хазырлатыргъа.

б) школаны, клубланы, библиотекаланы несин да джарашдырыгъа: мияла салыргъа терезелерине, башлары акъмазча этерге, эшиклерине, киритлерине, печлерине, полларына къараргъа, къабыргъаларын акъларгъа, керекли джерлерине бояу салыргъа;

в) суу кереклерин табдырыгъа, кюнню джарыгъы джетмеген сагъатда, башха затла бла кереклисича джарытыргъа, юй багушну, кирни заманында тегуб, межамланы, арбазланы ариу тутаргъа;

г) стол, шиндик, парта, шкаф, дагъыда алача керек затларын табдырыгъа;

д) отдан, суудан, заранчы адамладан аланы сакълатыргъа;

е) сабий учреждениелени (школланы, детдомланы,

детплощадкаланы) джер ююшлерин табдырыгъа, джер ишледе керек болгъан затларын (кюрекле, чагала, алача башха затла дагъыда) табдырыгъа, себерге урлукъ, орна-тыргъа терек кереклерин табдырыгъа. Бачхаларын зыграф этдирмез ючюн, заран джетдирмез ючюн, тегереклерине ху-на, чалман буруу сюерге...

Бостан улу орусча окъугъанлыгына, олсагъатлай огъу-на магъанасын кечюре, ангылатыб барады учкуланчыланы барына да. Бостан улуну аркъасында аллай ауур джумуш болгъанын ангылагъанлай, джазыкъсыныб къараб баш-лайдыла ала анга.

— Быллай борчладан дагъыда джыйырма борчум бар-ды, — дейди Бостан улу, — школгъа келген сабийлени джукъ кереклилери бар эсе, билирге; джарлы къауумну сабийлерине аякъ кийим, юс кийим табдырыгъа, кюнде бир кере джылы ушхууур ашатыргъа; школда окъугъан са-гъатларында узакъ джерледен джюрюген сабийлени не бла болса да ташыргъа, бек узакъда джашагъанлагъа уа кече къалыб окъурча мадар табаргъа, — дагъыда бек кёб башха затла этерге керекме. Борчларым аллай бир болгъанлыкъ-гъа, аланы тындырыр ючюн, кишиге буйрукъ этерге эркин-лигим джокъду. Суйсем — кесим этейим, суйсем — джа-лыныб, тилеб, башхалагъа этдирейим, башха тюрлю амал бла этдирирге джокъду кишиге эркинлигим...

Джолдаш Алий улу, сеннге тарыкъгъанлыгъым тюлдю, азаб алгъанма башыма деб, неда башха адам табылсын ме-ни орнума дегенлигим тюлдю. Ким табылса да, башха адам да толтураллыкъ тюлдю айыбсыз ол затланы джарымын да. Сен КрайОНО-ну заместителесе бусагъатда, сеннге айт-ханым аны ючюндю. Сёз ючюн, Совет власть тюз джол бла баргъанлыкъгъа, уллу затлада халат джибермегенликге, мен айтханча затлада бир-бирледе огъартын сермеб ийгени-бизге айтама. Аллай затла эртде-кеч болса да джарашыргъа керек тюлмюдюле...

— Айыб этмегиз, джамагъат, сиз экигиз да, Алий улу бла Бостан улу, айыб этмегиз, — дейди Крыленко. — Буса-гъатда бир-эки сёз айтайым мен, Умаргъа джетдирмей. Джолдаш Бостан улу, бек тюз эсегенсе, бек тюз, ачыкъ сё-лешдинг. Сен тизген борчла бир адамны кючюнден келлик ишле тюлдюле. Совет власть бу затны юсюнде сеннге бор-чунгу толтурмадын деяллыкъ тюлдю. Сен терс тюлсе, баш-халаны терс этерге керекди былайда. Бюрократизм деген зат Совет властын джаууду. Сен окъугъан инструкцияны сагъыш этмей чыгъаргъандыла, бюрократизм демей, чырт

башха сёз айталлыкъ тюлсе анга бусагъатда. Бу инструкция быйыл февраль айда чыкъгъанды. Сенича кёбле тарыкъгъандыла, инструкцияны мардагъа келишмегенин эслб. Кёб болмай юстицияны Наркоматы ол инструкцияны кьурутханды. Бир адамгъа салыб кьоймай, элде джашагъан хар адамгъа салынады борч—школну да, библиотекеаны да, клубну да ишине болушургъа, отдан, суудан сакъларгъа, бачхаланы малдан-затдан кьорууларгъа, заранлы эдамланы орунларын табдырыргъа. Советни хар членини да борчудула ол затла, хар элчини да борчудула. Бюрократизмни уа, аны бла кюрешиб, аны бизни джашаудан кьурутургъа Владимир Ильич Ленин да осият этиб кетгенди..

Кечени иги кесеги кетиб, алай тохтайды ушакъ Совет аллында. Кече Сапар-аккада кьалыб, кьонакъла эртденбласында Къартджуртха тебрейдиле. Умар бла Крыленко Къобанны бойнун энишге барадыла, атлары кьабыргъаларын бир-бирине тийире. Къуру Алий бла Билял болуб кьалмай, Москвадан келген кьонакъланы энди кёб учкуланчы джаш ашырыб келедиле, атлагъа миниб.

Учкулан бла Къартджуртну арасы болур деген джерде баргъанланы алларына, бир чыммакъ алашагъа миниб, чыммакъ чепкен, акъсыл бёрк кийген, кюмюш белибауунда кюмюш кьамасы, кёкюрегинде кюмюш хазырлары джылтырагъан атлы чартлаб чыгъыб, келгенлени эслб, эрлай атын ызына буруб, мукъут болуб туурадан ташаяды. Суюмчюге ашыгъа болур джаш, джетиб келедиле, джолдадыла деб, хапар берирге Къартджуртха. Эшитгендиле къартджуртчула Умарны келгенин. Кими кече, кими танг атханлай эшитиб, омакъ джасаныб чыкъгъандыла аллына: тиширыула къатапа, дарий, чепкенле кийиб, акъ чачакълы джаулукъла кьысыб асламысы, окъалары, кьысхан кямарларыны, тьюмелерини алтынлары, кюмюшлери джылтырайды; эркишиле да кийгендиле сайлама кийимлерин.

Алагъа джетгинчи атладан тюшюб, джаяу джууукълашыб, алай саламлашадыла келгенле. Къызла бла джашла джыйылгъан джанындан кьобуз согъулуб, дауурбаз кьагъылыб, кьобузчу кьыз бла дауурбазны кьакъгъан джаш алгъа чыгъадыла. Бир кесекден алагъа кьыл кьобузчу бла сыбызгъычы джашла кьошулуб, ала барысы да тегерекни зынгырдатыб, жарыкъ тартыуладан толтурадыла ёзенни.

Джаш бла кьыз чыгъыб тебсейдиле. Крыленко биринчи кёреди кьарачайлыланы аталадан-бабаладан келген кийимлерин да, тебсеулерин да, биринчи эшитеди согъула тургъан тартыуланы да... Бек сейир, тамаша болуб кьарайды ол

къартлагъа, джашлагъа да: согъа тургъанлагъа, тебсей тургъанлагъа да. Джюзюб, хауатын келгениге ушайды тебсей тургъан субай суюкли, узун чачлы ингичгебел таулу къыз, Юсюне кийген чепкени узунду, джерге джетеди дерчады, къызыны аякъларын джашырыб, джюрюгенин кӛргюзтмей, аны ючюн ушайды джюзюб келгениге къыз. Ингичге белин кямар буууб юзюб къояды дерчады. Башында окъа тигилген къатапа бӛрккюгю барды. Ариу тизилген алтын тюйме, къыз бурулгъаны, къымылдагъаны сайын кюн таякъланы тута да ызына къайтара, къарагъан кӛзлени джарытады. Къыз ариу къымылдагъан билеклерин бир-бирледе ӛрге кӛлтюреди, олсагъатда аны эки билеги эки сейир къанатха, къыз кеси уа учаргъа тебреген сейирлик къанатлыгъа ушайдыла.

Биргесине тебсей тургъан джаш а илячинди. Къысха этекли, узун дженгли, ӛшюню алтын хазырладан толгъан къараууз-мор чепкени ариу джарашадыла джашны дженгил, шыбылача къымылдагъан сингир санларына. Къолу буту да бирча сейир къымылдайдыла джашны. Аягъында мийик башлы джылтырауукъ, джумушакъ чурукълары не аз да ауурлукъ этмейдиле анга, джертин къалай джюрюгенлери да танылмайды. Джаш, аякъ бюгюб, бир-бирледе ӛрге чынгаса, ол да кӛкге учуб кетерик бир сейир къанатлыгъа ушайды.

Ол экисинден сора чыкъгъанла да аладан артха къалмайдыла. Ариу тебсеб, къонакъланы кӛзлерин ачадыла. Эл къыйырында иги кесек мычыб, элге кириб, Умарны ата юйюне джетгенлеринде да, джыйылгъанла чачылмай, арбазда иги кесекни той къуралыб турады.

Болгъан чачылыб, юйге киргенлеринден сора, Крыленко сейирсиниб къарайды: Умар бла бир кенг бойлу, тӛртсандыкъ таулу къучакълашадыла, бир-бирин эзедиле дерча, кеслерине къаты къысыб. Крыленкону сейирсиннгени олду: Умар да, бу таулу да бусагъатха дери бир-бирин кӛрмей, эслемей тургъанча этиб туруб, юйге киргенлейлерине, бир-бирлерин былай татлы ыйнакълагъанлары...

— Тамада къарнашымды, Таубийди, — дейди Умар, Крыленкону аллына сюеб къарнашын. Къучакълашыргъа тартыныб туруб эл ичинде, аны ючюн къадалгъанма бойнуна, Николай Васильевич, айыб этме, Къарачыкъ тюз тамадамды, аны уллусуду Таубий. Кӛб кере алгъанды къойнуна сабий заманымда, ӛсюб ма быллай киши болгъанымда да, сабийча кӛрюнеме кесиме Таубийни къатында. Таубийден сора бир къарнашым бла эки эгечим саудула. Эгечле эрдедиле. Тауджан башха элдеди, Меккяны баргъан юйю былай-

да къатыбыздады, бусагъатда кшошдады. Къачан эсе да кёб эдик, Николай Васильевич. Энди уа азбыз къалгъанла. Атам бла анам барындан да алгъа — 1918 джыл кысха заманн ичинде ауушуб кетдиле. Андан сора, аланы ызларындан, бир, эки, юч, деб — тёрт кърнашым кетгенди дуныдан, Николай Васильевич.

Таубий бла Николай Васильевични танышдыра башлагъан сагъатда, Умарны бек джарыкъ эди кёзю да, башы да, ауазы да. Бусагъатда уа кёзю энишге къарыб, тамагъы тыгъылыб, кючден чыгъады сёзю ауузундан.

Таубий, Умаргъа да къараб, кесини да джукъ билмей тургъанлай кёлю аз болуб баргъанын эслеб, эрлай сёзню узакъ джары, башха затха буругъа излеб, Умарны сабий заманына элтеди.

— Керги да алыучан эдим Умарны кюйнума, — дейди. — Джангы туугъан сагъатында Умар, мени беш джылым толуб бошагъан эди. Кюйнума алгъанлыкъгъа, айландырыргъа зат этерге кючюм джокъ эди. Ауур сабий болуучан эди. Бир кере уа, айландырыб кёреме деб, ёрге кюбханлайыма, кюлумдан ийиб кююб, пелах этген эдим. Алаша кенг джыккырыбыз сирелиучен эди ма былайда, бусагъатда бу кюбюр тургъан джерде. Джыккыргъа тюшген эди Умар барыб. Джыккыр а айрандан тобба-толу...

— Да энди уа билдим, Умар, айранны алай бек нек сюнгенинги, — дейди ышарыб Крыленко.

— Айран сабий, айран сабий деб, мени кюозугъанларындан сора башха ишлери джокъ эди къартджуртчуланы сабий заманымда.

— Бек ариу кёмюлген эдинг, Умар, джууурт айраннга, — дейди ол, къачан эсе да болгъан ишни кёзюне кёргюзтюб ышара. — Къатыбызда болуб, тамада кърнашыбыз Смаил джетмесе кычырыгъыма-хахайыма, къан джаууб бошагъан эди — джыккырдан сени чыгъарып къарыуум ол заманда менде къайда...

Иги этеди Таубий эсине аллай затны тюшюргенин. Эки кърнашны да, Крыленкону да бетлери биягъынлай джарыкъ боладыла.

Умарны кюолун тутаргъа кёб адам келгенине сейирси-ниб турады Крыленко. Бири келиб, бир кесек олтуруб чыгъаргъа, башкалары келиб, эшикге чыккъанла да, кетиб къалмай, арбазда олтурушуб, ингирге дери заман алай ётеди. Ол кюн келгенле бары да Алийланы эски юйчюклерича он-джыйырма юйге да сыйыналлыкъ болмаз эдиле. Къартджуртда кесини заманына кёре иги танг юйге саналгъанды

Джашууну юю. Бусагъатда Таубий юйдегиси бла башха, эркин, джангы юйде джашагъанлыгына, бюгюн Умарны ата юйюне келирин суююб, аны ючюн джыйылгъандыла бери. Эки бѣлюмю барды Алийланы эски юйюню. Хар бѣлюмде бирер терезе. Терезеле гитчедиле, джарыкъ аз киреди юйге. Эки терезеден сора да, отджагъаны башында тютюн чыгыгучу тешикден киреди джарыкъ. Юйню ич джанын, базыкъ нарат агъачдан кесилиб ишленген къабыргъаланы джалын басыб къаралтханды. Агъачла сюрмеленмегендиле. Умар Крыленкогъа айтханнга кѣре, Къарачайда, бу юй ишленген кѣзюуледе, къуру балта болмаса, не мычхы, не сюрме, не кесгич, не алача башха зат джюрюмегенди. Ол себебден болгъан болур, Къарачайда агъач ишлени не тюрлюсюн да балта бла этиб туруб, бек уста болгъандыла балтаны ишлетирге. Бусагъатда къарагъан бек сейирсинирге боллукъду юйню къабыргъаларында мазаллы томраулары ариу джонулгъанларына. Крыленко бла Умар олтургъан юйню бир мюйюшюн уллу агъач орундукъ алгъанды.

Бир мюйюшюнде тапха сиреледи, тапхада — агъач сауутла: аякъла, гоппан, къашыкъла... Джангыз бир уллу багъыр таз, кюмюш бояу салынган бир уллу къумгъан бла эки гитче къумгъанчыкъ болмаса, агъачдан ишленмеген сауут джокъду. Таубий айтыб биледи Крыленко: гитче къумгъанлары бири — Джашуунукъу, бири — Сыйлыкъызыныкъы болгъандыла, кѣб абдез алгъандыла ала намазны алы бла.

Тапхадан узакъ болмай, бир-биринден абадан юч джыккыр сиреледиле — бышлакъ, тузлукъ джыяргъа. Умар кетген айран джыккыр джокъду бусагъатда юйде. Тапханы башха джанына къысылаб джау чайкъаучу джыккырчыкъ сиреледи. Къарачайлыла джауну асламысына гыбытда уруб тюшюрюб тургъанлыкыгъа, быллай джыккырла да джюрюгендиле эртдерек заманладан башлаб да.

Джау чайкъагъан джыккырны белине джете, аны къатында гитче джыккырчыкъгъа ушагъан бир зат сиреледи. Келиди ол. Дагъыда бир затха сейирсинеди Крыленко, тапха орналгъан къабыргъа таба къараб. Ол зат чепкен агъачды. Къарачайлыла аллай агъачла бла чепкенлик къумач согъаргъа бек уста болгъандыла.

От орунга да сейирсинеди Крыленко. Юйню тюз арасында эки таш бир-бирине джууукъ салыныб, аланы ичинде этилгенди от. Оджакъдан, от орунну башындан, узун сынджыр салыныбды учунда ыргъагъы бла — ыргъакыгъа къазан асылгъанды, тубюнден от этилирча...

Алийлени эски юлерини ичине, тышына да, Къарачайга къонакъ болуб биринчи кере келген Крыленко болмаса, къалгъанла не аз да эс бѣлюб, сейирсиниб къарамайдыла — Къартджуртда да, Къарачайны башха эллеринде да халкъны бары да аллай юледе джашагъандыла, уллу бийле, байла джашагъан эселе да башха тюрлю...

Ингир болургъа, Умарны эки эгечи да келиб, Къарачыкъ да къошдан келиб, бары да къууанч тыбырлы боладыла бирге джыйылыб. Крыленко Алийлери бир-бирине бек ушагъанларына сейирсинеди: бары да акъбетле, къарачла, къашлары ариу, сюеклери токъ.

Бек кеч джатадыла Умар бла Крыленко. Кеч джатханлыкъгъа, джукъу келмей кѣзюне, кишини уятмайым деб, Умар, джалан аякълай эшикге чыгъыб, юй аллында томураугъа олтуруб, эсин къайры эсе да ийиб, терен сагъышха кириб тынгылайды...

Тюб къабакъдан анда-мында ит чабхан таууш келеди. Ит керти кѣлю бла чабмайды. Кеси алай бош «хап-хуп» этеди, сакълыгъын элге билдирирге кюрешгенча. Къобан рахат шуулдайды.

Бир кесекден, эшик ачылыб, Крыленко чыгъыб келиб, Умарны къагъында олтурады, чыртла джукъларым келмейди деб. Бир кесекни тынгылаб туруб, Крыленко Умаргъа:

— Не тюшгенди эсинге? Не сагъыш этесе, Умар? — деб сорады.

— Кесим да билмейме, Николай Васильевич, уллу сагъыш этген затым джокъду. Къайгъы этмейме бусагъатда джукъгъа. Былай чыгъыб, арбазда чѣкгенимде, ёмюрде былайдан башха джары кетмейин, туугъанлы бери бу арбазда олтуруб тургъанча кѣрюндюм кеси кесиме. Бир-бирледе, джаным джукъгъа къыйналса, ма бу арбаз тюшюб тургъанды эсиме. Къыйналгъан кѣзююмде, барыб арбазыбызда кече, ма бусагъатда олтургъанымча, бир кесек олтурсам, бу арбазны башындан ай тийиб тургъанын кѣрсем, ма бусагъатда аллыбызда къаралыб тургъан тауланы да, тауланы башларында ёсген нарат тереклени да кѣкге-кѣкге чанчылыб тургъанларын кѣрсем, юсюмю басхан ауурлукъ тас болуб, джанымы къыйнагъан зат думп болуб, саным да джаным да ариу рахатлыкъ табыб, солуб, бек иги боллукъ болур эди, деб келиучен эди кѣб кере акъылыма. Ол нек болгъанын билилмайма, керти да ол а алайды.

...Айыб этме, Николай Васильевич, къатыша башлагъан

нга ушай эсем да, билмейме, алай а акъылыма дагъыда бир тюрлю зат келеди бир-бирледе. Тууб, дунягъа джаратылгъынчы да, ма бу арбазны, бу таулары, четелени, бу ёзенни кёрюб, бу Къобанны шуулдагъанын, бу итни «хап-хуп» этгенин эшитиб, билиб, таныб тургъанчама... нек болады экен алай, Николай Васильевич? Къачан эсе да мен эртде заманлада бу дунягъа келиб, джашаб кетиб, бусагъатда уа энтда джангыдан келиб тура болурмамы, кеси кесими таныялмай, алгъын къачан эсе да джашагъанымы билиялмай? Олсагъатда да революцияла болуб, урушла-къазауатла болуб, алагъа къатышыб айланыб тургъанча кёрюнеме кесиме. Бусагъатда джашауумда бола тургъан затла барысы да къачан эсе да бир кере болуб бошагъанча кёрюнеди бир-бирде кёзюме. Шаша башлагъан болурмамы, Николай Васильевич? — деб ышарды Умар.

— Айтханыг бек сейирди, Умар. Сени акъылынга келгенча, мени акъылыма да келгенди талай кере. Хар адам, эртде кеч болса да, эте болур сагъыш сен бусагъатда этген затлагъа. Ким биледи, Умар, биз экибиз къачан эсе да минг-миллион джылланы мындан алгъа, ма быллай кече бир-бири къатыбызгъа чёгюб, ма былай ушакъ эте тургъан эсек да, — деб ышарады эндиги джол Крыленко

— Да бири бирибизге илешгенге кёре, андан кёб болмаса да, бир минг джылны уа таныш болургъа керекбиз экибиз, — деб ышарады Умар да.

— Кертиси да, Умар, минг джылны бу джерледе ким джашагъанды? Не айтады история, Къарачайлыла ёмюрлери мында джашагъан болурла.

— История аз зат айтады, Николай Васильевич, къарачайлылары эртде озуб кетген заманларындан. Къайсы библиотекагъа кирсем да, хапар джыйыб кюрешеме, историябызны кёзюме кёрюзтюр ючюн. «Къарачай» деб китаб джазыб башлагъанымы айтхан эдим, ол китабда Къарачайны эски историясындан билген хапарларымы да джазгъанма.

Халкъда джюрюген хапаргъа кёре уа, бир алты-джети джюз джылны мындан алгъа келгендиле къарачайлыла бери, Кърымдан къачыб, нек къачхан эселе да, талай адам келгендиле бери, Кавказгъа. Бешисини атын айтыучандыла келгенледен; Будуян, Адурхай, Науруз, Трам, башчылары да Къарча болгъанды, дейдиле. Къара тенгизден ётюб, аны джагъасы бла келиб туруб, бусагъатда абхазлыла болгъан джерге келгендиле. Абхазлагъа хачыпсыла дейдиле къа-

рачайлыла. Алты джылгъа джууукъну Абхазияда, Джеметей деген джерде джашаб, андан кетиб, таудан аууб, бусгъатда Архыз деген джерге келиб эл салгъандыла. Бусгъатда барыб къарасанг да, юй тюбле кёрюнуб ол джерде, къачан эсе да алайы эл болгъанын танытадыла.

Къарачайлыла энтда ол джерге «Эски Эл» деб алай айтыучандыла. Эски Элден Джэгетей сууну бойнуна кечгенди Къарча адамлары бла, алай а анда да амина чыгъыб, Бакъсан сууну бойнун кетгендиле. Минги Тауну этегинде, кюн чыкыгъан табадады Бакъсан. Бакъсанда иги кесек джыл джашагъандыла къарачайлыла. Боташ деб бирлери, уугъа айлана келиб, Минги Тауну бу джанында, Уллу Кам ёзенде, арпа сеиб кетиб, экинчи джыл да къарай келиб, арпаны аламат ёсгенин кёрюб, джерни джаратыб, къарачайлыла, Бакъсандан Уллу Кам ёзеннге кёчуб келиб, къош салгъандыла.

Бары да джаратхандыла Боташ джаратхан джерни — хауа кирсиз, чегет къалын, таула мийик, кырдык аламат, джер бай. Ол джерде биринчи эл къуралгъанды — «Эл тюбю» деб аты да алай болгъанды. Андан сора Кам суугъа Къобан суу, Эл Тюбюне Къартджурт деб аталгъанды. Къартджуртну эм биринчи юйю ма былайда салынган эсе да, ким биледи, биринчи арбаз ма биз олтургъан арбаз болгъан эсе да, ким биледи?

Андан сора эл ёсе, башха элле къурала, башха джерден башха адамла келе да Къарачайгъа къошула — гюрджюледен да, ёбзеледен да, къабартыладан да, Дагъыстандан да, Къарачай уллу ёсгенди...

— Оруслула бла шагърейлик, иш джюрюте уа къачан башлагъандыла къарачайлыла? — деб сорады Крыленко, асламыракъ хапар билирге излеб. — Шохлукъ, джаулукъ, дегенча затла къалай болгъандыла?

Бир кесек сагъышланыб, Умар хапар айтады.

— Хапарны Иван Грозныйни заманындан башларгъа да боллукъ эди, алай а ол кёзюуледен асыры кёб документ къалмагъанды. Адам айтырча уа иш онсегизинчи ёмюрден башланады. Ол ёмюрде Север Кавказын тау халкълары солтанлы Турцияны агрессиялы фитналарын кёб чегеди. Тюрк солтанны оноун толтура, кърым ханла, аскер кюч бла тау эллени тонаб, адамланы джесирге сюрюб, бой салдырыргъа кюрешиб турадыла. Алай а эркинликни суйген тау халкъла зорлукъгъа бой салыргъа унамай, кёб кюрешедиле. Ханланы властарына бой салмагъанланы арасында къарачай халкъ да болады. Мийик таула артыкълыкъдан сакъланыр-

гъа болушханлыкъгъа урунган халкъгъа, кеслерини бийлерини сатлыкъ ишинден, динни джайылыуундан къоруула-ялмайдыла.

Орус аскерле Кърымны Турциядан айырыб Россиягъа бойсундургъандан сора, таула этегинде джашагъан халкъла — къарачайлыла да — Россиягъа къошуладыла. А. В. Суворов чеклени кенгертиб, 1783 джыл Къобан сууу Россияны джангы чегине саналгъаны Къарачайны анга къошулгъанын бегитеди. Орус аскер, орус администрация кирмейди Къарачайгъа, келишиуню тамалында джасакъ телб турадыла таулула. Россиягъа, уллу къралны ышыгына, къысылмасала, башларын сакълаялмазлыкъларын ангылайдыла къарачайлыла. Ма ол себебден шохлукъну бегитирге тырмашадыла.

XVIII-чи ёмюрню аягында Турция, Север Кавказны муслиман халкъларына таяна, джангы чеклени бузаргъа умут этеди. 1790 джыл сентябрда Батал-паша, уллу аскери бла Къобан ары джанындан кириб, аны огъары джанын къолгъа джыяргъа къорешеди. Алай а тау халкъла орус аскерлеге къошуладыла, анга болушадыла. Алай бла, тюрк аскерлени орус аскер ууатады, Батал-паша кеси уа джесирге тюшеди. Андан сора бу тегерекде чекле бегитиледи, къзакъ станселе орналадыла, арада сатыу-алыу, шохлукъ кенгере барады. Кертиди, урунган халкъ излегенча болуб бармайды шохлукъну бегитиуге элтген джол. Джарсыу, инджиу да болур ючюн къалмайдыла.

Къарачай феодалланы арасында Тюркге тартхан къауумла боладыла. Ол джолну артыкъ да бек тутхан Кърымшаухалланы Ислам болады. Анга анапачы паша вали деген титул береди. Ма ол къауум тюрк солтаннга ант бердирге къорешедиле, халкъны алдаб. Алай этиу а Россия бла Турцияны арасында чеклени белгилеген келишиуню бузуу эди. Аны сылтауу бла 1828 джыл Г. А. Эммануэльни башчылыгы бла орус аскер Къарачайгъа кирирге керек болады. Хасаука тауну къатында алданыб къуралгъан къарачай ополчение бла орус аскерни арасында онеки сагъатны ичинде сермешиу барады. Эммануэль хорлайды. Андан сора аны аскери урушсуз-туйюшсюз Къартджуртха киреди октябрны 21-де. Арадан юч кюн озуб, къарачай халкъ, рахатлыкъны бузмазгъа, шохлукъну бегитирге ант этиб, ол шохлукъгъа белгиге аманатла да бериб, орус аскер Къарачайдан кетеди.

Къарачайны Россиягъа къошулгъаны Турцияны аякъ тюбюне тюшюу къоркъуудан къутхарады халкъны. Аны

экономикасына, культурасына, бютеу джашаууна алгын-дан джангы, онглу эмда прогрессли джолгъа чыгъаргъа ма-дар береди.

Шамилни заманында да къарачайлыла къошулургъа унамайдыла дин къазауатха. 1845 джыл Сулейман-эфенди аскери бла келгенинде аны чегине, джерине джибермей, орус аскер бёлекге къошулуб, наибны аскерин чачыб ийген-диле...

— Кёресе, — дейди Умар, — Къарачайны историясы тынч болмагъанды. Алай а Россиягъа къошулгъаны аны, ёлюмден къутхаргъан бла къалмай, эм ахырында джарыкъ дуниягъа, эркинликге чыгъарды. Россияны революцион пролетариаты, урунган халкъы этген болушлукъну къара-чайлыла ёмюрде да унутурукъ тюлдюле. Ала биледиле — мын-дан ары да насыбха элтген джол орус халкъ бла бирге бол-гъанын. Мен ажымсызма бу тау элlege коммунист идеяла те-рен сингиб, биз болдурургъа къорешген ашхы муратла толуб, бу ариу джерлеге андан да ариу джашау къууат, нюр теге-ригине. Огъай, бош къорешмегенбиз биз, Николай Васильевич. Биз халкъны насыбы ючюн къорешгенбиз — андан уллу на-сыб болурму! Халкъны насыбы уа алкъын аллындады...

Умарны хапарындан сора, Крыленко, Умар халкъыны историясын аламан билгенин кёрюб, не да соруб, кёб зат биле-ди. Ол кече танг аласында киредиле джангыдан оруннга Крыленко да, Умар да.

Эки ыйыкъдан Умар бла Крыленко Къартджуртдан кете-диле. Сау эл ашырады аланы. Крыленко Ростовгъа дери Умар бла барыб, Умар Ростовда къалыб, ол Москвагъа кете-рикди. Умарны хапарларына да тынгылаб, Къарачайны джерин да кёрюб кеси, халкъын да таныб, бу джерледе, бу халкъны ичинде кёб джыл тургъанча, алай иги билиб, суй-ген да этиб барады Москвагъа Крыленко. Унутмай кёб тур-лукъду, бек суюб тюшюре турлукъду эсине Крыленко Ул-лу Къарачайда ётдурген эки ыйыгъын. Москвада да, Моск-ваны тышында да айланган-джюрген джерлеринде бек кёб адамгъа айтырыкъды Крыленко Къарачайны юсюнден иги хапарла.

АРТ ДЖЫЛЛАДА...

1935 джыл июлну 29-да Умарны тургъан юйюне кёб къо-накъ джыйылады. Умарны къууанч кюнюдю бюгюн. Ростов-да талай джылны ишлегенинден сора — кёб уллу къуллу-

къну тындырыб, Крайнациздатда, КрайОНО-да, Крайнац Советде, Кърал музейде ишлеб туруб, Ростовдан дагъыда Москвага келиб, 1931 джыл окъургъа Къызыл профессураны институтуна кириб, бююн аны бошаб чыкъгъанды.

Институтха киргинчи бир джылны ишлегенди Москвада. 1930 джылны мартында аны Ростовдан чакъыртыб, «Культура и письменность Востока» деген журналга редактор-лукъ этерге буюрадыла. Аны бла биргелей Умар СССР-ни Ара Комитетини илму Советине председателлик этеди. 1931 джылда уа партияны Москворецкий райкомуну энди Москва райкомуну теджеую бла Институтха киреди.

Ростовдан Умарны биргесине юдегиси да келгенди. 1925 джылда ол, Хубийланы Иммолатны къызы Мариямны алыб, биргесине Ростовга элтиб, окъуугъа салгъанды. Мариям 1931 джыл Москвада Биринчи мединститутну окъуб бошаб, бошагъанындан сора да ол институтну гинекология кафедрасында къалыб, клиника ординатурасында ишлейди андан бери.

Эки джаш табханды Мариям. Быйыл тамадасына — Шамилге беш джыл, гитчесине — Аликеге 3 джыл болады.

Мариям къонакъла алыргъа хазыр этгенди ююн. Умар да, Мариям да, джашлары да бек омакъ кийинибдиле бююн.

Биринчи келген Хамит болады. Хамит бусагъатда Москвада энергетика институтну арт курсунда окъуйду. Рабфакны ала-мат бошаб киргенди институтха. Эм маджал студентлени бериди. Бююн, институтдан тургъан юйюне кетмей, бери къайтханды. Китаблары неси да биргесиндеди. Умарны сёлешиб башлагъаны Хамитни окъугъаныны юсюнден болады.

— Саулай да ненчады экзаменлеригиз? — деб сорады, Хамит келиб олтурур-олтурмаз.

— Джети экзаменим барды!

— Ненчасын бердинг?

— Вешисин.

— Къалайды бериуюнг?

— Бирин төртге бергенме, къалгъанлары бешдиле.

— Неден алгъанса төрт?

— Электроматериаловедениеден!

— Ба-ба-ба! Не узун аты барды? Атына кёре эсе, бек къыйын зат болургъа керекди, тейри? Бек къыйынмыды?

— Алай къыйын да тюлдю... Кёбюсю берген экзаменле-рибизден тынчды. Къалай эсе да, бир джерин учхараракъ

окъуб кетген болур эдим, унутуб, иги хапар айталмагъан эдим.

— Нек окъугъан эдинг да учхараракъ? Ким сюре эди ызынгдан?

— Да, заманым азыракъ кюн окъугъан болур эдим...

— Ол мен гулоч таякъны сыртында ойнатхан кюн окъугъан болурму эдинг?

Ол кюн былтыр болгъанлыкъгъа, аны эсине тюшюргенлей, Хамитни бети исси болуб, кызарыб, кюйюб-бишиб тебрейди. Умар биргесине бир-бирледе гулоч таякъ джюрютюучен эди арт джыллада. Таякъ, джабышмакъдан кесилиб, ариу тукъум оюула салыныб, джарыкъ-мор бояу бла боялыб, бек ариуду. Къолунг тутхан джерден энишгерекде, юч хариф кесилиб, башха тюрлю бояу бла боялыбдыла. Харифле «К», бла эки «КЪ»-дыла. Ала «Кавказ», «Къарачай», «Къарт-джурт» деген юч сёзюну юч ал харифи болгъанын биледиле Умарны билгенле, таныгъанла. Бир ариу джылы джай кюн Москваны кенг орамларыны бирин, бир ариу кызыны къолтугъундан кириб, Хамит лахор эте баргъанлай, ма ол гулоч джабышмакъ таякъ иги ауур тийиб имбашына, кынгыры да билегине илиниб тохтатхан эди. Таякъ имбашына тийгенлей огъуна, кимни таягъы болгъанын билиб, бети да кып-кызыл болуб, айта баргъан хапарын да тыйыб, кызыны чынасындан къолун кызгъан отдан тартыб алгъанча алыб, симсиреген эди Хамит.

Ызына айланыб къарамаса да, артындагъы ким болгъанын ариу ангылаб, симсирейди Хамит. Аны сын ташча къатыб къалгъанына не айтыргъа билмей, биргесиндеги кыз да бек нинден сора, экиси да бурулдула.

— Бери бир бурулсагъыз! — деб Умар орусча сёлешгенинден сора, экиси да бурулдула.

— Айыб этмегиз меннге, — деб кызгъа алай айтхан эди. — Айыб этмегиз, энтда тилейме, бу мени джашымды, бусагъатда меннге бек керекли болуб айырама сизден.

Бир эки джюз атламы атлаб, бир юйню мюйюшюне дже-тиб бурулгъанларындан сора, ашхы урушхан эди Умар Хамитге, экзаменлеге хазырланмай, олтуруб окъумай, кызыны къолтугъундан кириб, ары-бери айланыб, калак болуб, къалайды сени акъылынг, деб.

— Бу джолдан сора быллай затынгы эслесем, эшитмеген эдим деме. Москвагъа аллай затла ючюн келмегенсе. Бусагъатдан, юйге барыб, китаблагъа джабыш, — деб юйге ашыргъан эди.

Бусагъатда да ол кюнню эсине тюшюрюб, аны ючюн къызарады Хамит. Ол кюнден бери Умар да къатыракъ болуб, Хамитни эсинден кетермей, окъугъанына кёз бегирек джетдириб, Хамит да ол кюнден сора заманын бош затлагъа ашырмай, айтылгъан студентлени бири болгъанды.

Къуру Хамит тюлдю, Умар окъуугъа салыб, иги окъурга болушхан. Къарачайдан келген джашланы бирин да къоймай, къанын-джанын аямай, Ростовда заманында да, Москвада заманында да, бирер окъуугъа салыб, окъутуб тургъанды ол. Бюгюн анга къонакъгъа келлик къарачай джашланы да — Биджиланы Асхат бла Текеланы Рамазанны да, дагъыда кёблени да Умар джарашдыргъанды окъургъа. Умарны бюгюн дагъыда бир къонагъы — Веритэ, белгили революционер, большевик, СССР-ни халкъларыны Ара издательствосуну директору, — ол да айтыучанды Умарны ол затына шагъатлыкъ этген бир хапар.

— Ара издательствону типографиясында школ къура-лыб эди, дейди Веритэ, — наборщикле чыгъаргъан школ. Наборщикле бек керекдиле, аласыз китаб чыгъарыу кыйынды. Хар халкъны кесини ичинден алыб окъутсакъ наборщиклени, ол тилледе чыкыгъан китабла дженгил да чыгъа эдиле, халатсыз да чыгъа эдиле басмадан. Ол школгъа тамадалыкъ этген Умар эди — артда, Умарны башха къуллукъгъа салгъандан сора, школгъа башха тамада табылгъан эди. Умар кеси ишлеген сагъатда да, Ростовгъа башха ишге кетгенден сора да бек кюреше эди, ол школгъа тау халкъладан адам не къадар кёб кирсе деб.

Бир кюн кабинетимде олтуруб тургъанлайыма, эшик ачылыб, школну эндиги тамадасы аллында, ызындан да Умар кирген эдиле. Экиси да кёб даулашхан болур эдиле меннге киргинчи, бек къызыб эдиле.

— Джолдаш Веритэ! — деб тарыгъыб башлагъан эди школну тамадасы. — Мындан ары джокъду мени къарыуум тэзерге. Алий улу Умар ариу бла да, эрши бла да айтханын этдириб, ол айтхан, ол ийген адамланы школгъа джарашдырыб, окъутуб тургъанбыз. Быйыл Север Кавказдан он адам алыргъа керек эдик. Эм кёбю бла, планнга кёре. Онусун да алгъанбыз. Умар Джашуович а, аны бла болмай, бюгюн Ростовдан келгенинде, энтда 10 адам джыйыб келгенди Север Кавказдан. Быланы да алыгъыз, деб богъурдагъымдан алгъанды. Не этерге билмей келгенме сеннге, къайры сугъайым энди мен бу келтирген он артыкъ адамны. Айт да бир ангылат, юсюмден бир айыр муну, мындан ары къарыуум къалмайды...

— Джолдаш Алий улу,— деген эдим мен Умаргъа. — Керти да пландан артыкъ он адамны къайры сугъаргъа боллукъбуз, кесинг сагъыш эт.

— Этгенме сагъыш,— деген энди Умар. — Школгъа сугъугъуз. Окъусунла. Он адам азды Север Кавказгъа — бир бла джарым адам джетеди, он адамны Север Кавказны миллетлерине юлешсек. Джыйырма болса да, чырт кёблюк этмейди, азлыкъ этген болмаса. Келтирген джашларымы ызына алыб барлыгъым джокъду. Бусагъатдан барын да ма бери, кабинетинге чакъырыб, былай къоюб кетерикме, джолдаш Веритэ, къалай суйсенг да эт. Табыгъыз орун...

Алай айтыб тохтагъанында, не этерик эдик,— деученди Веритэ,— орун табаргъа кюрешидик...

Бюгюн да, къонакъла джыйылгъандан сора, кёб хапар айтады Умарны юсюнден Веритэ.

Къонакъла кёбдюле. Хамитден сора да Асхат бла Рамазан, Николай Васильевич Крыленко, академик Варга — Умарны институтда окъутхан уллу алимлени бири, Антон Мудренович Амур-Санан — къалмукъ революционер, джазыгучу, Умарны эски шоху, Умар кеси, биргесине окъуб институтну бошаб чыкъгъан экеулен... Хамит бла Умар лимонад болмаса башха зат къуйдурмайдыла стаканларына. Хамит бир кере да ичмегенди алкъын не аракъы, не вино. Умар, ичген эсе да, бек аз ичгенди, арт джыллада уа ауузун да салмайды.

Крыленко этеди столгъа тамадалыкъ. Биринчи алгъыш айтханында, алай айтады ол:

— Умарны къууанч кюнюне джыйылгъанбыз, бек къыйналаса да, бек алапат, бек сыйлы институтну бошаб чыкъгъанды Умар бюгюн. Бек эски тенгимди Умар, ол затха бек къууанама, махтанган да этеме тенгим болгъанына. Умарны тенги болгъаным себепли, ариу билеме аны къууанчын зауугъун да, къыйын кюнюн да. Алай а хаман тикге ёрлеб, мийикге чыгъыб баргъан болмаса, атламагъанды ызына Умар бир джерде да. Атлаб баргъан огъай эсенг, бир-бирледе Умар учуб бара тургъанча да кёрюнеди меннге. Мындан алгъа 8 джылны, 1927 джылны джайында, мен Умарны ата джуртуна, туугъан элине — Къартджуртха барыб къонакъ болуб эки ыйыкъ туруб кетгенме. Бир кюн Къартджурт башына чыгъыб, айлана келиб, къуш баланы кёрген эдим. Учаргъа тюзелмеген эди алкъын ол, алай а мийиклеге чыгъаргъа талпыуу уллу болгъанын таныгъан эдим. Чыгъыб бир ташха миниб, ол ташдан да чынгаб андан да уллуракъгъа миниб, андан да бир къаягъа секириб, алай эте, эм мийик къаяны

башына чыкыгъан эди ол кыуш бала. Умарны да мен ол кыуш балагъа ушатама. Сабий заманындан башлаб, мийикден мийикге чыгыб, энди кыанатлары кыатхан джигит тау кыуш болгъанды тенгим. Мындан ары да кёб магъаналы иш толтуруб, кёб игиликле келтирликди Умар кесини халкына да, кыалгъан халкылагъа да, джокъду сёзюм алай боллугъуна. Бусагъатха дери уа он кыолу болгъанча ишлегенди Умар, не ишге салса да партия, ол ишни толусу бла тындырмай кыоймагъанды.

Кыалгъан затын алай кыоюб олтурсакъ да, Умарны джангыз джазгъан затлары огъуна айтдырлыкыдыла аны атын. Кыарачай халкъ да, кыалгъан халкъла да эслеринде, джюреклеринде тутуб турлукыдула аны атын. Кыартджуртда да, Кыарачайны башха эллеринде да эшитгенме «Букварь» ючю Умаргъа кыаллай тукъум бюсюреу этиб, кыаллай тукъум алгышла айтханларын... «Кыарачай» деген китабын а кыаллай бир адам окыуб бюсюреу этген болур бизни уллу кыралыбызда. Кыралыбызны чеклеринден да атлагъанын билеме ол китабы. Алексей Максимович Горький, орус халкыны бусагъатда эм алаMAT джазыучусу, Италиядан, солургъа баргъан джеринден письмо джазыб, Россиядан алты китаб ийигиз деб тилегенин, ол китабланы да бири Умар джазгъан «Кыарачай» деген китаб болгъанын билеме. АлаMAT ишлери да, алаMAT китаблары да кёб болсун, джашар ёмюрю узакъ болсун дейме Умарны. Саулукъ болсун...

Андан сора Варга селешген эди:

— Умар бла тенгликни Николай Васильевич джюрютген чакылы бир джылы джюрютмегенлигиме, Умарны андан кечирек таныгъанлыгыма, — бир джылы, Умарны билиб, ангылаб, суюб бошагъанма. Кесин суюген бла кыалмай, аны хапарларына тынгылаб, аны гитче, джигит, алаMAT таулу халкъын да суюгенме. Умарча джашы болгъан халкъ онгусуз да болмагъанына, болумсуз халкъ болмагъанына да, насыбсыз халкъ болмагъанына да ийнанама, Умарны таныгъанлы мен. Кыарачайгъа бармагъанма, башха джерледе, башха таулада уа мен да айланганма. Таулада айланган биле болур, тауну башындан не гитче ташчыкыны тенгеретиб ийсенг да, ол ташчыкы кесини биргесине талай ташчыкыны тенгерете, ала да башха ташланы тенгерете, тауну тубюне джетерге, киши аллын тыялмазча, кишини кючю джетиб тохтаталмазча, алай кёб болуб кыуюладыла, болгъаны джюнгюрдетиб. Умар халкыны культурасында, джангы джашаунда, не затында да ма аллай бирер таш тенгеретгенди. Ол ташла не гитче болсала да, аланы ызлары кыалынды, аланы

ызларындан барлыкъдыла энди китабла да, назмула да, алим-да... Халкъ насыб ючюн кюрешгенди Умар, халкъда аны аты да... Халкъ насыб ючюн кюрешгенди Умар, халкъда аны аты айтылгъанлай турсун...

Академик Варга тюз сѣлешген адамланы бири болгъанын билмеген джокъ эди аны таныгъанлада. Варга джаратмагъан адам къолайсыз адам болгъанына да, Варга игиге санагъан иги болгъанына да бек толу ийнаныргъа боллукъ эди.

Окъуу джангы башланганындан тебреб, Варга джаратыб тебрегенди Умарны. Умар II курсдан III-чюге кѣчген сагъатында, аллай характеристика джазгъанды анга Варга:

«Джолдаш Алийланы Умар ишленмеклиги болгъан, деменгили адамды. Партия джорукъланы бек тутады. Партия салгъан борчланы толтурууу кючлюдю. Институтда окъугъаны бла бирге ВКП(б)-да ЧК-ны штатдан тышында инструктору болуб, партия иш бардырады. Окъугъаны бла бирге партияны район комитети, Москваны шахар комитети салгъан борч бла таймаздан докладла этиб тургъанды керек джерледе. «Революция и горец» деген журналны джууаблы редактору болуб да ишлегенди. Партия джыйылыулагъа, бир кере да къалмай келиб туруб, джыйылыулада сѣлешинген затлагъа эсин ийиб, акъылына келгенича сѣз къошуб, бек магъаналы ѳтдюрюб тургъанды заманын джыйылыулада. Окъуугъа да кесин бек бериб, окъулгъан темаланы терен тинтиб, къазыб, магъаналарын терен ангылагъанды. Джылгъа салынган окъуу планны алакат толтургъанды...»

Веритѳ сѣлешген сагъатында Умарны Крайнациздатда хапарын айтады:

— Север-кавказ халкълагъа къуралгъан издательствону Москва шахардан Ростовгъа кѣчюрююню юсюнден заседание джыйылыб, Умар да, мен да ары чакъырылгъан эдик. Заседаниени бардыргъан Серго Орджоникидзе эди. Умарны сѳзюне бек къарагъан эди Серго алагъатда. Биз киргенлей огъуна Серго, къобуб, Умарны аллына атлаб, къолун да къысыб: «Къалайды, джолдаш Умар, къазауат этиб кюрешгенлей турамыса?» — деб ышаргъан эди.

«Болмайды къазауат этмесек, джолдаш Серго!» — деген эди Умар. Умарны акъылы бла да, издательство Ростовгъа кѣчсе тыйыншлы эди. Ишни асламысы Умарны бойнуна салынган эди: Север-Кавказ крайисполкомну башчылыгъы бла Север Кавказын халкъларыны издательствосун Ростовда къуаргъа. Крайиздатны къураб, анда бек алакат ишлаб тургъанды Умар талай джылны.

Муслиман халкъланы джасмаларын да, басмаларын да латин алфавитге кѣчюрюр ючюн, Умар ол заманда кѣб къару салгъанды.

Бир Ленинградха чабыб, бир Москвагъа джетиб, кюнюн-кечесин билмей, алай уллу къаруу салыб ишлетиб башлагъанды Умар издательствону да, типографияны да кереклисича: бир джерде къагъыт юзюб, бир джерден басмалаучу машинала, кебле табыб, наборщикле окъутуб...

Хар ким кѣлюне келгенни таза джюрекден айтады, Умарны къууандырыб.

Умар кеси сѣлешген сагъатда барына да уллу бюсюреу этеди, мени быллай адамгъа санагъаныгъыз кесигизни адамлыгъыгъызды, деб.

— Менде не аз да адамлыкъ таный эсегиз, меннге адам болургъа сиз болушхансыз, ма былайда олтургъан багъалы тенглерим, шохларым, устазларым. Мен джашауумда насыб кѣргеним, кесими насыблыгъа санагъаным быллай ашхы адамлагъа тюбешгенимди. Къайсы миллетден да, къайсы джерледе да тюбегенме мен аллай огъурлу адамлагъа. Серго Орджоникидзе болла Сергей Миронович Кировдан башлаб, кѣбно тизерге боллукъма мен хар миллетден меннге тюбеген ашхы адамланы. Сизни айтмайма, сизден сора да — Нариман Нариманов — азербайджанлы, Мулланур Вахитов — татарлы, Николай Гикало — белорус, Борис Шеболдаев — орусла, Асланбек Шарипов — чеченли, Умар Кубатиев — тегейли, Магомет Энеев — малкъарлы, Бетал Калмыков — черкесли, Уллубий Буйнакский, Саид Казбеков, Джелял Коркмасов — дагъыстанчыла, — аланы бары да, кими менден тамада, кими — гитче, кими урушлада джан берген, кими энтда сау, ала бары да аламат адамла, керти революционерле, таза большевикле болуб тюбегендиле меннге мени джашау джолумда, ала бары да, кеслери иш этиб да, кеслери билмей да болушхандыла меннге, ала эсимдедиле бусагъатда да, ишлем да, окъусам да. Мен къарт болсам да, ёлюб кетсем да, менден гитчеле, ма джашла: Асхат да, Рамазан да, Хамит да, айыб этмегиз, ма бу эки сабий да, дуния юсюнде энди тууарыкъ сабийле да аллай адамла болсунла, аллай адамлагъа тюбей турсунла джашау джолларында — олду мени эм баш излемим да, муратым да...

Кѣб ариу сѣз айтыб сѣлешеди Умар. Бирем-бирем тутуб къучакълайдыла аны Крыленко да, Варга да, къалгъанла да...

Умар энди, окъууну бошагъандан сора, ишге къайры барыргъа сюе эди деб, сёз анга джетгенинде, партия къайры ийсе — ары, дейди Умар.

— Къралыбыз уллуду, къайда да сыйды иш. Къалайда ишлесек да, къралыбыз джашнасын, халкъларыбыз насыб табханлай турсунла кюн сайын, деб кюрешибиз. Къралыбызны тышына тюшсек да ишге — къралыбыз ючюн ишлерикбиз. Сёз ючюн, ишге мени Сауд Аравиягъа иерге боллукъдула, келечи этиб, аллай сёз башланганды. Ийселе, барлыкъма. Анда да, менден не аз да хайыр болса, ол хайырны къралыма, халкъыма джугъарын билеме. Аны ючюн партия ийген джерге разы болуб барлыкъма, къайры ийсе да.

— Сауд Аравиягъа барлыкъ болсанг да, Умар, сен ишинги кереклисича тындыра биллигинге сёзю болмаз кишини да, — дейди Биджиланы Асхат. — Алай а бютеу Къарачай бек разы боллукъ эди, сёз ючюн, келиб Къарачайда ишлесе, Къарачай да сеннге, арт кёзюуледе, башхасы болмай, Сауд Аравияча узакъ кёрюне болур, Умар. Къонакъгъа бир барыб кетген болмаса, барыб анда къош салыб, джашар джол чыкъмайды сеннге...

— Эртде-кеч болса да, къош салыргъа излегим а андады, тюзюн айтсам, не джашырыу, — дейди Умар. — Сен айтханны кесим да эслегенме, Асхат, эсибиз Къарачайда тургъанлыкъгъа, кесиби узакъда къалыб барабыз. Не этериксе, джазыу алай болса. Арт джыллада не бола турады Къарачайда, не этеди халкъ, къалайды болуму, халы? Ким болса да келиб, неда кесим бир кюннге, эки кюннге барыб, къонакъ кёз бла къараб билгеним болмаса, не билеме? Сёз ючюн, мындан алгъа он джылда болгъан болумун иги билеме Къарачайны бусагъатдан эсе...

Джерибиз олсагъатда, сёз ючюн, 1925 джылда, алай бола эди: биченликле, джайлыкъла, къышылыкъла тюз джартысын ала эдиле, процентле бла айтсанг, 52% бола эдиле. 20% чегет эди. Джангыз тогъуз проценти сабанлыкъ джерле эдиле. Энди къалайды экен? Сабанлыкъ джерле къаллай бирге къошулгъандыла? Огъесе къошулмагъанмыдыла? Сорсала, къайдан тюзетиб атайым?

Олсагъатда джерибизде къоргъашын, кюмюш, багъыр, неда ташкёмюр къалайда болгъанларын ма былайда, ма былайда деб барыб кёргюзталлыкъ эдим. Энди уа не зат чыгъады джерибизден? Тау-магъадан байлыкъла энтда къалайлада ачылыб белгили болгъандыла? Огъесе алайлай, алгъын тургъанычамы, турады хар не да? Олсагъатда Къарачайны эм уллу эли Ташкёмюр эди, энди уа?

Гектарла бла айтсакъ, 1926 джылда урлукъ себилген джерлени саны 4 минг бла 600 джюз гектар эдиле. Нартюх ол джерни 47 процентине себилген эди, онекисине — тары, сегизине — чѣплеу, къалгъанына да тюрлю-тюрлю затла... Энди уа билмейме къалайгъа не себилгенин.

— Къарачайдамы ишлей эдинг ол джыллада?— деб со рады Амур-Санан, Умарны алай ариу тизиб баргъанына сейсиниб.

— Ростовда ишлей эдим. Къарачайда ишлемесем да, ол сагъатда биле эдим. Энди уа, кертиси да, бир-бирледе Къарачай да, Сауд Аравия да бирча узакъ кѣрюнедиле, Асхат айтханлай. Бек сейирди ол. Алгъынча скойюб, алгъынча эсимде тутуб тургъанлыгъыма Къарачайны, алгъын билгенча, алай иги билалмайма. Алай а хата джожьду, эртде-кеч болса да, барыб саллыкъбыз анда къош.

Умар, процентлени унутмай, аллай бир джылны башында тутуб тургъанын Амур-Санандан къалгъанла да эслейдиле.

— Бек кѣб адамны окъутханма, — дейди Варга, — Умарча эси болгъаннга тюбегенлей барама. Эшитдигизми он джылны мындан алгъа башына салыб къоюб аллай бир саны, керек болгъанында, тизиб къойгъанын.

— Кировну кѣрсегиз а, бек сейирсинник кѣре эдим сиз, — дейди Умар. — Ма эс десегиз, анда эс. Айтайым хапар. 1926-чы джыл, сентябрь айда, Киров Ростовгъа келиб кетген эди. «Молот» газетни редакциясында тюбеген эдим анга. Редакцияны секретары бла олтуруб тургъанлайыма, Киров кириб келген эди. Саламлашыб бошаб экибиз бла да, бир кесек да олтургъандан сора, Киров секретаргъа алай айтхан эди:

— Нек келгеними билемисиз?

— Къайдам, билмейме, Сергей Миронович, — деген эди секретарь.

— Уллу ишим болуб келмегенме. Ётуб бара къайтханма сизге, халатыгъыз ючюн айыб эте кетейим деб. Газетни тюне-не чыкъгъан номеринде джибергенсиз халат. Америкада забастовка болгъаныны юсюнден джазылгъан заметкада Сан-Франциско шахар Калифорния штатны ара шахарыды деб джазылгъанды...

— Терси джазылгъанды? — деб соргъан эди секретарь.

— Терс джазылгъанды. Не ючюн десенг, Сан-Франциско тюлдю Калифорнияны ара шахары. Сакраментоду...

— Айыб этмегиз, Сергей Миронович. Ол халатды, алай а уллу айыб этерча тюлдю. Ол халатны эслерик мингден бир адам чыгъарыкъды, — деб асыры джунчумагъан эди секретарь.

— Бош айтаса алай, джолдаш секретарь, — деген эди Киров. — Биле болурсуз, мен газетде кёб ишлегенме, Владикавказда, «Терекде»... Бирибиз статьясында халат джиберген эди. «Федор Иванович патчах» деген трагедияны авторун Лев Толстой этиб джазган эди, автору башха Толстой — Алексей Константинович болганын билмей. Газет чыкыган кюн мен Владикавказдан кетиб, окымай квалганма газетни. Халатны джиберилгенин билмей кваллык эсем да, газет чыкыган кюнню ючюнчю кюнюнде кабинетиме гимназияны устазларыны бири кириб келиб, юсюме кьутурган эди ашхы, литературадан ток чыкылы хапары болмаган адамга статья джаздырыб, газетде басмалаб, болганны нек кьатышдыртасыз, бедиш тюлюдю газетге алай бир кьарангылык, ким ийнанныкды сизни газет айтхан хапарлагьа, быллай халатланы джиберсегиз, деб.

Не айтырык эдим анга? Бек уялган эдим — тюз эди аны бизге айыб этгени.

— Бизни «Терек» газетибиз революцияга дери чыкган газет эди. Сизни газет а — «Молот» — коммунистлени газетиди, бизни совет заманда чыгдады. «Правда» газетни гитче кьарнашыды «Молот». Анга ийнанмаган болмазга керекди. Халатла джибериб чыгарсагьыз а, ким окьурукьду аны, ким ийнанныкды анга? Большевик газетни бир халаты да болмазга керекди, халат болмагандан тышында да, хар сёзю керти сёз, тюз сёз болурга керекди...

— Огьайым джокьду ол айтханыгьызга, джолдаш Киров, — деген эди секретарь. — Магьанасы тюз болмаса, бедиш этерге боллукьдула бизге. Ол халатны уа географиядан окьутхан устаз да эслерик болмаз, тюзюн айтсакь. Ким эсинде тутуб турады Американы болган штатларын да, аланы ара шахарларын да?

— Эсинде тутмаса да, картада эслерге болур, справочникде эслерге да болур окьуучу, кьараса... Кьарамай эслеринде тутханла да кёб болурла.

— Ма, сёз ючюн, Умар, сен, — деб бурулган эди меннге Киров, — эсинде тутамыса Американы штатларын?

Киров алай сорганлай, джунчуб, не айтырга билмей, эсеме тюшюрюб башлаб, бир сегизни санаган эдим:

— Калифорния, Колорадо, Техас, Флорида, Алабама, Нью-Йорк, Пенсильвания, Невада...

— Да иги кесекни билесе, кьыркь сегиздиде да, сегизни айтдын. Мен да квалганларындан эсеме тюшгенин айтай-

ым, китабха къараб, санаб барыгъыз сиз да, джугъун къойсам, айтырсыз...

Шкафдан Брокгауз бла Эфрон чыгъаргъан энциклопедияны алыб, керекли джерин ачыб, аллыбызгъа салыб, биз китабха къараб, ол да кългъан штатланы барын да санаб, аланы ара сахарларын да санаб берген эди. Бирин да къоймагъан эди. Бюгюн да барама, Миронычны кългъан затына сукъланганча, ол затына да сукъланганлай..

Ол кюн Кировну юсюнден андан сора да кѣб сѣлешинген эди Умарны юйюнде. Джыйылгъанланы ичинде бир да джокъ эди Кировну билген да, суйген да этмеген. Ары дери джарыкълыкъ басыб тургъан адамланы бетлери мыдах болады, Кировну юсюнден сѣз башланганында. Былтыр кыш, Кировну ѳлтюргендиле деген хапар джайылгъан кюн, тюше болур аланы эслерине. Бютеу Совет Союзда ачы кюн болады 1934-чю джылны кышыны биринчи кюню. Ол кюн саулай кърал да, Москва да къара киедиле. Къызыл байракълагъа къара джурунла тигиледиле ол кюн. Къазауатла, урушла тохтаб, рахатлыкъ келиб къралгъа, халкъ эркин джашаб теб-регени, аллай ачы ѳлюм, ачы кыйынлыкъ болмагъанды, Ленин ѳлген кюнню айтмай.

Кесини кабинетини аллында, Смольныйде, кюндюзгю кюн кыйсы мурдарны эсе да огъу джюрек ауузуна кириб, джан бергенди Киров. Революцияны аллындан башлаб, артына дери айланыб чыкългъан Киров, граждан урушланы отларына, джалынларына, эм кызыу джерлерине кѣмюлюб айланган Киров, сахарлада, заводлада, фабрикалада, джауну огъундан къркълмай джюрюб, митингледе сѣлешиб тургъан Киров тынч-рахат кюн кесини ишлеген джеринде ачы ѳлюм табханы бек ачы тиеди бютеу Совет къралны халкъларына.

Андан бери джыл бла джарым кетгенликге, бюгюн да кыйгъы киреди, ауурлукъ басады Умарны джюрегин, Кировну юсюнден сѣлешиб башлаб эслерине тюшюргенлеринде. Аны кыйгъысын чачайыкъ деб, Асхат бла Рамазан эрлай кыбуб, патефонну кзуруб, къарачай тартыуу болгъан пластинка салыб, тебсеулени ачадыла. Асхат, чурукъларын тешиб, джюн чындайларын кююб аягъында, аякъларыны бурунчукъларына туруб Мариям бла тебсеб, джыйылгъанла да харс уруб бардырадыла иги кесекни. Андан сора джыйылгъанла джырлагъан да этиб, алай бла кеч бола бошалады ол кюн.

Ол кюнден сора алты ай ѳтюб, Москваны орамлары, юйле-ри джасаныб, болгъан джылтыраб, Кремльде Советлени VIII

съезди ачылады. Бютеу Совет Союз радио бла Сталинни докладына тынгылайды. Совет Союзда социализм хорлаб бошагъаны, джау класслары, джегиучю класслары кьуруб бошагъанлары, Совет кьралны джангы Конституциясы бегигени айтылады докладда.

Умар, съездни делегаты болмагъанлыкъга, кьонакъ билет бла кириб, аны хар заседаниесинде болуучанды.

Халкъ зауукъ этиб джашарча болгъанды. Бек кьууанады ол затха Умар. Бютеу кьучюн, кьарыуун, билимин эмда джюрек джылыуун социализмни хорламына, Коммунист партияны программасын джашауугъа сингдирир ючюн берликди ол.

Джангы Конституция берген эркинликле, совет халкъланы кьарнашлыкъларын, бирликлерин бегитген бла кьалмай, аланы бютеу барына, кьарачай, черкес, башха халкъла да ол санда болуб, джангы мийикликге чыгъаргъа, миллет культураланы, социалист экономиканы, окъуу бла илмуу джашнатыргъа кенг джол ачады. Ол джолда барыргъа, билимин, сынамын туугъан халкъына берирге, ленинчи идеялары хорламы ючюн бютеу джашауун берирге хазырды Умар. Андан уллу насыбха санагъаны джокъду Умарны. Ма аллай ашхы муратла бла кьарайды ол келлик заманнга, бюгюнлюкде келлик заманнга кепюр ишлей...

Заман дегенинг сууча агъыб баргъан бир затды. Аны ким да билмейди бирча багъалата, хайырландыра. Ол себебден, джашау джолунда тохтаб ызына кьараса адам, не кьалдырдым этген джолумда деб, этген муратындан эсе, баджаргъан иши аз болуб чыгъады кьбюсюне. Заманын оюмсуз, хайырсыз ашыргъанына ахсынган да болады. Умарны уа ахсыныр джери джокъду. Энтда джангыдан джол сайлау тюше, башханы аллыкъ тюл эди. Тутхан джолуну, иннетини тюзлюгюне ажымсызды. Бошуна кьоратхан заманы болмагъанды, заман азлыкъ этген эсе, муратыны, баджарыргъа тырмашхан ишини кьбюгюнден болгъанды алай.

Огъай, заманны тергеусюз ашыргъанладан тюлдю Алийланы Умар. Сабийликден огъуна юреннгенди аны багъалатыргъа да, ишлерге да. Аны ючюндю кьолгъа алгъан ишине кесин алай толу бериб, джюрегин кьандырыб ишлегени.

Къызыл профессураны институтун джетишимли бошаб, билимин, кьарыуун илму ишге берирге келленеди. Москвада Марксизмни-Ленинизмни институтуну кафедрасында алим секретарь болуб ишлейди Умар. Бай сынамы, кьураучулуку фажмусу, революцион кьурешед керт ленинчилени тизгининде чыныкыгъаны — была бары да болушадыла анга ишинде бет джарыккылы болургъа.

Кёбдюле ашхы муратлары Умарны. Ол артдан сюркелиу не болгъанын билмей джетгенди бусагъатха, кюрешчилени ал тизгининде болургъа юреннген большевик джангы заманда да ол адетине кертелей къалады, не къадар аслам хайыр келтирирге тырмашады.

Илму ишле заманын кёб алгъанлыкъгъа, тау халкъланы культура ёсюмлерине къолундан келгенча болушуб турады. Москвада театр искусствону институтунда малкъар къауум окъуйду. Алагъа литература бла тилден дерс береди Умар.

Залимликни, къарангылыкъны тузагъыдан чыгъыб тау миллетле, бютеу совет халкъ бла биргелей джангы социалист джамагъат, совет миллет культура къурайдыла. Тау элде джамагъат тойлада, анда-мында бир джырчыны, къобузчуну чемерлигине сейирсингенден сора, неда чалкъыны заманында текени оюнундан сора, хазна кёз ачар зат кёрмеген джаш адамла энди профессионал искусствону мийиклерине басхыч салыб кюрешедиле. Театр да боллукъду, актерла, композиторла, художникле, искусствоведле да боллукъдула — джашнарыкъды Север Кавказыны ууакъ миллетлерини джашауу. Кёб болсун, аз болсун халкъны, миллетни саны, энди хар ким да тенг юлюшлю боллукъду дуня джарыгъындан. Алгъа баргъан артха къалгъаннга болушурукъду, тин хазнасын, культура байлыгъын ортакъ этерикди, юлеширикди. Совет къралны эрке уланы да джокъ, ёге баласы да джокъ — бютеу халкъла тенг, къарнаш болгъандыла.

Москвада малкъардан келген джаш адамла актёрлукъгъа окъуй турадыла. Москваны, Ленинградны, къралда башха уллу шахарланы институтларында дагъыда хар миллетни неллей бир келечиси окъуйду. Аламат заман келгенди. Сууукъ къыш кетиб, джылы джангурланы ызы бла кюн тийиб джашнатханча, алай кёркейиб, алай тамаша ёсюм алыб барадыла совет халкъла джарыкъ джашауда. Орус халкъны болушлугъуду бу хурметли заманны болдургъан. Мындан ары да аны бла бирге атлай, ленинчи партия юретген джол бла бара, ала коммунизмге джетерикдиле.

Ким биледи, ол джашаугъа Умар, аны тенглиле джетмезге да болурла, джаш тёлю уа боллукъду анга ие. Ол затха ажымсызды Алийланы Умар.

Рахатды кёлю, джарыкъды джюреги Умарны — ол кенгден къараб турмагъанды, къолдан келгенича, халал кюрешгенди, халкъла насыбха элтген джолгъа чыгъар ючюн. Бир заманда да джанламагъанды Умар ол джолдан, энтда барады ол джол бла, джаш тёлюню юрете, анга институтда дерс бере.

ЭПИЛОГНУ ОРНУНА

Къарачай-Черкес область музейге сохтала экскурсиягъа келедиле. Къабыргъагъа тагъылыб тургъан суратха пионерле эс бѣлюб къарайдыла: юсюнде аскер кийимча тигилген кѣлеги бла тѣгерекбет, таукел къарамлы джаш адамны суратыды ол.

«Алийланы Джашууну джашы Умар. 1895—1937 дж.» деб джазылгъанды аны тубюне.

Экскурсовод шыкъыртсыз болуб тынгылагъан сабийлеге хапар айтады:

— Эллерибиз, шахарларыбыз, алада джашагъан адамларыбыз, джюрекле къууанырча, алай алаамат тюрленгендиле. Джашау джарыкъ, хурметли, мелхум болгъанды. Алай а кеси аллына келиб къалмагъанды быллай хал. Адамлагъа насыб, джашаугъа нюр тѣюлюр ючюн, бююнню къууанчлы заманыбыз келир ючюн, халкъны эм алаамат, эм ѳтгюр джашлары, ленинчи партияны башчылыгъы бла, кеслерин аямай кѣб кюрешгендиле. Аллай кюрешчилени бири болгъанды Алийланы Умар...

Къызыл галстуклу джашчыкъла бла къызчыкъла бир сѣзню джибермей тынгылайдыла. Алийланы Умар джаш заманында устаз болуб ишлегенин, биринчи къарачай букварны ол джарашдыргъанын биледиле ала.

Экскурсоводну ауазы, школда дерс берген устазны ауазыча, кесгин эшитиледи:

— Къыркъ эки джыл джашагъанды Умар Джашуович. Ол кѣб тюрдю, алай а халкъны историясында, джангы джашау ючюн кюреше, джарыкъ ыз къалдыргъанды. Октябрны аллы къыйын кѣзюуде, революцион иште, Коммунист партия юретгенча, къаджыкъмай кюрешгенди, деменгили чыныкъгъанды.

Совет адамла кеслерини алчы уланларын, революцион кюрешчилерин унутмайдыла, эслеринде, джюреклеринде сакълайдыла, кеслерини сыймекликлерин туудукълагъа бередиле.

Алийланы Умарны джашауундан, ишинден хапар айтхан экспозицияла Ставрополь бла Пятигорскеде край музейледе, Пятигорскеде шахар театры Кировчу мемориал бѣлмесинде да бардыла бусагъатда.

Черкесскеде, Карачаевскеде, Нарсанада Алийланы Умарны атын джюрютген орамла бардыла. Ол орамла бла кюн сайын коммунизмни къаласын ишлей тургъан адамла, аланы туудукълары озадыла, байрам кюнледе уа къууанчлы колоннала, транспарантла, байракъла, джарыкъ джырла толтурадыла.

Къартджуртда Умар туугъан юйню къабыргъасына, Нарсанада Коминтерн атлы орамны ючюнчю номерли юйюню къабыргъасына (ол юйде Умар талай заманны джашагъанды) мемориал къангала орнатылгъандыла.

Унутмайды Совет кърал кесини халал къуллукъ этген джигит уланларын, аланы атлары биргебизге хорламдан хорламгъа атлай барадыла коммунизмге да хурметли орун алыб кирликдиле ёсюм джолубузну историясында.

БАШЛАРЫ

Китаб бла авторну юсюнден	4
Къыйын джылны къууанч кюню	5
Гютдю юсюне къалач	24
Заманны таурухлары, джырлары	40
Биринчи аууш	60
Окъуу джылла	76
«Къайгъылы» устаз	102
Уллу къууанчлы кюн	117
Кюреш тохтамайды	141
Кюнден кюннге	164
Къара кёлню джагъасында	185
Уллу Къарачайда	206
Арт джыллада	229
Эпиплогу орнуна	243

ИБ № 789

Михаил Шугаибович Акбаев

ДОРОГОЙ БОРЬБЫ

Повесть

На карачаевском языке

Редактор М. Х.-К. Батчаев
Художник В. И. Бекетов
Худож. редактор М. П. Бертник
Техн. редактор Г. М. Хомякова
Корректор К. А.-К. Салпагарова

Сдано в набор 18.06.80
Подписано к печати 12.12.80
ВУ 97804. Формат 60x84^{1/16}.
Бумага типографская № 3.
Гарнитура школьная.
Печать высокая.
Усл. п. л. 14,4. Уч.-изд. л. 14,9.
Тираж 2 000 экз. Заказ № 3505.
Цена 1 руб. 20 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского
книжного издательства,
357100, Черкесск,
пл. Кирова,
Дом печати.

Карачаево-Черкесская
укрупненная типография,
357100, Черкесск,
Первомайская, 47.

А 38

Акбаев М. Ш. Дорогой борьбы. Карачаево-Черкесское отделение Ставропольского книжного издательства, 1980.

248 с.

Повесть посвящается жизни и деятельности известного революционера, партийного и государственного деятеля, ученого У. Дж. Алиева. На основе богатого материала, автор увлекательно рассказывает о замечательном жизненном пути верного ленинца.

С (Кар.) 2

А $\frac{70303-047}{M 159 (03)-80}$ 63-80

1 с. 20 к.

20